

ISBN 978-83-68188-38-7

Norov J.S.

O'ZBEKISTON ARXITEKTURA TARIXI

Darslik

Warsaw, Poland - 2026

 iScience

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TOSHKENT KIMYO XALQARO UNIVERSITETI
SAMARQAND FILIALI

Norov Jahongir Saidovich

O‘ZBEKISTON ARXITEKTURA TARIXI

Darslik

60730100 - Arxitektura va shaharsozlik kundizqi (AUD)

60730100 - Arxitektura va shaharsozlik sirtqi (AUD)

60730100 - Arxitektura va shaharsozlik masofaviy (AUD)

Warsaw - 2026

*Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining
2026 yil "02" Fevral 2145-sonli buyrug'iga asosan nashirga tavsiya etilgan.*

Ilmiy muharrir:

Aymatov A.A. – Arxitektura fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Tuzuvchi: Norov Jahongir Saidovich

Taqrizchilar:

Babakandov O.N. – Arxitektura fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Mustaev B.B. – Arxitektura fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Norov J.S. O'zbekiston arxitektura tarixi. Darslik. – Warsaw: iScience Sp. z.o.o. – 2026. – 254 p.

ISBN 978-83-68188-38-7

© J.S. Norov, 2026
© iScience Sp. z o. o.

"O'zbekiston arxitektura tarixi" fani maqsadi O'zbekiston hududida qadimgi davrlardan to hozirgi kungacha shakllangan me'moriy merosning tarixiy rivojlanish bosqichlari, hududiy va uslubiy xususiyatlari, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy omillar ta'sirida yuzaga kelgan texnik, estetik va badiiy yutuqlarini tizimli, ilmiy-nazariy hamda tarixiy-madaniy tahlil asosida o'rganish, talabalarda milliy va jahon me'morchilik merosi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni anglash, ularni zamonaviy me'moriy-amaliyotga ijodiy tatbiq etish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

"O'zbekiston arxitektura tarixi" fanining asosiy vazifalari talabalarga fani qadimgi davrdan zamonaviy davrgacha bo'lgan me'morchilik taraqqiyotini o'rganish, hududiy va uslubiy xususiyatlarni tahlil qilish, milliy madaniy merosni anglash va qadrlash, tarixiy davrlardagi texnik hamda texnologik yutuqlarni baholash, me'moriy obidalarning badiiy-estetik va falsafiy mazmunini ochib berish, milliy va jahon me'morchiligi o'rtasidagi aloqalarni aniqlash, tarixiy tajribani zamonaviy amaliyotda qo'llash hamda merosni asrash bo'yicha ilmiy-nazariy ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.

Mazkur darslik Arxitektura va Shaharsozlik ta'lim yo'nalishidavlat ta'lim standartlari va fan dasturitalablariga moslangan holda tayyorlandi.

Цель дисциплины «История архитектуры Узбекистана» – изучение исторических этапов развития архитектурного наследия, сформировавшегося на территории Узбекистана от древнейших времён до наших дней, его региональных и стилевых особенностей, технических, эстетических и художественных достижений, возникших под влиянием социальных, экономических, политических и культурных факторов, на основе системного, научно-теоретического и историко-культурного анализа; формирование у студентов понимания взаимосвязи между национальным и мировым архитектурным наследием, а также навыков их творческого применения в современной архитектурной практике.

Основные задачи дисциплины «История архитектуры Узбекистана» заключаются в изучении студентами эволюции архитектуры от древних времён до современности, анализе региональных и стилевых особенностей, осознании и оценке национального культурного наследия, выявлении и исследовании технических и технологических достижений различных исторических периодов, раскрытии художественно-эстетического и философского содержания архитектурных памятников, определении связей между национальной и мировой архитектурой, применении исторического опыта в современной практике, а также в формировании научно-теоретических навыков по сохранению архитектурного наследия.

Настоящее учебное пособие подготовлено в соответствии с государственными образовательными стандартами и требованиями учебной программы по направлению подготовки «Архитектура и градостроительство».

The objective of the course “History of Architecture of Uzbekistan” is to study the historical stages of development of the architectural heritage formed on the territory of Uzbekistan from ancient times to the present day, its regional and stylistic features, as well as the technical, aesthetic, and artistic achievements that emerged under the influence of social, economic, political, and cultural factors, based on systematic, scientific-theoretical, and historical-cultural analysis; to foster in students an understanding of the interconnection between national and world architectural heritage, and to develop skills for their creative application in contemporary architectural practice.

The main tasks of the course “History of Architecture of Uzbekistan” are to enable students to study the evolution of architecture from ancient times to the modern era; to analyze regional and stylistic features; to understand and appreciate national cultural heritage; to assess the technical and technological achievements of different historical periods; to reveal the artistic, aesthetic, and philosophical content of architectural monuments; to identify links between national and world architecture; to apply historical experience in modern practice; and to form scientific and theoretical skills for the preservation of architectural heritage.

This textbook has been prepared in accordance with the state educational standards and curriculum requirements for the “Architecture and Urban Planning” field of study.

MUNDARIJA

KIRISH	7
I BOB. DASTLABKI DAVR ARXITEKTURASI (MILODDAN AVVALGI IV-I MING YILLIK)	11
1.1. Zamon va makon: Zarafshon va Amudaryo havzasi yodgorliklari.....	13
1.2. Qadimgi aholi manzillari: Kaltaminor, Sopollitepa, Jarkutan.....	24
1.3. Me'moriy shakllanishlar: ibodatxonalar, mudofaa devorlari.....	27
1.4. Qurilish materiallari va texnologiyalar	30
II BOB. ANTIK DAVR ARXITEKTURASI (MILODDAN AVVALGI IV ASR – MILODIY III ASR)	36
2.1. Qadimgi Qang' davlatining me'morchiligi.....	38
2.2. Aleksandriya Eshkhat va Yunon-Baqtriya shaharsozligi.....	43
2.3. Dalvarzintepa, Kampirtepa, Termez yodgorliklari	47
2.4. Antik davr ibodatxonalari, hammomlar va saroylar	50
III BOB. ILK O'RTA ASRLAR ARXITEKTURASI (V–VIII ASRLAR)	54
3.1. Ilk o'rta asrlar arxitekturasining tarixiy manzarasi	56
3.2. Me'moriy yodgorliklari	57
3.3. Diniy va mudofaa arxitekturasi.	60
IV BOB. ILK O'RTA ASRLAR ARXITEKTURASI (IX–X ASRLAR)	63
4.1. Islom ta'siridagi yangi arxitektura uslublari	64
4.2. Buxoro va Samarqand shaharsozligi.....	68
4.3. Qurilish texnologiyalari va bezak san'ati	70
V BOB. O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI (XI–XII ASRLAR)	76
5.1. Tarixiy-madaniy muhit va shaharsozlik	77
5.2. Qoraxoniylar maqbaralari (Ozgen, Uzgan, Sitorai Mohi Hosa).....	79
5.3. Jome masjidlari va minora me'morchiligi (Burana, Vobkent).....	82
5.4. Arklar, ko'priklar va hammomlar tizimi.....	83
VI BOB. TEMURIYLAR DAVRIDAGI O'ZBEKISTON ME'MORCHILIGI (FUQOROLIK ARXITEKTURASI)	86
6.1. Islom madaniyatiga yetgan zararlar.....	87
6.2. Tiklanish: Mo'g'ul davrining arxitektura qoldiqlari.....	88
6.3. Shoh Islom maqbarasi va boshqa yodgorliklar.....	91
VII BOB. TEMURIYLAR DAVRIDAGI O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI XV ASR	95
7.1. Amir Temur va Shohrux zamonidagi arxitektura siyosati	96
7.2. Samarqand – me'morchilik markazi: Go'ri Amir, Shohi Zinda, Bibixonim.....	97
7.3. Hirot va boshqa shaharlardagi yodgorliklar.....	100
7.4. Bezatish uslublari va me'moriy maktablar	114
VIII BOB. SHAYBONIYLAR VA ASHTARXONIYLAR DAVRI (XVI–XVII ASRLAR)	118
8.1. Buxoroning arxitektura markaziga aylanishi.....	119
8.2. Kalon majmuasi, Mir Arab madrasasi	123
8.3. Qo'rg'onlar va karvonsaroylar tizimi	129
8.4. Yangi me'moriy uslublari va mahalliylik.....	131
IX BOB. O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI (XVIII–XIX ASRLAR)	135

9.1. Xiva xonligi: Ichhan-Qal'a yodgorliklari	135
9.2. Qo'qon xonligi: Xudoyorxon saroyi, madrasalar	137
9.3. Buxoro xonligi: Abdulazizxon, Nodir Devonbegi majmuasi.....	140
9.4. Me'moriy maktablarning barqarorligi	143
X BOB. O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI (XIX ASR OXIRI XX ASR BOSH)	147
10.1. Mustamlakachilik davri shaharsozligi	148
10.2. Samarqand, Toshkent, Farg'ona: Yevropacha yondashuv.....	154
10.3. Vokzal, maktab, bank binolari arxitekturasini	163
10.4. Sharq va G'arb uslublari sintezi.	165
XI BOB. O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI XX ASR BSHI – XXI ASRLAR	171
11.1. Milliy uyg'onish: tarixiy merosga murojaat	174
11.2. Zamonaviy arxitektura: Islom madaniy markazi, minoralar, bog'lar.....	176
11.3. Toshkent-City va boshqa yirik loyihalar	180
11.4. Hozirgi arxitektura maktablari va mualliflik yondashuvlari	183
XII BOB. MUSTAQILLIK DAVRIDAGI O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI	187
12.1. Mustaqillik va arxitektura rivojlanishining yangi bosqichi.....	191
12.2. Zamonaviy arxitektura va milliy an'analarning uyg'unlashuvi.	193
12.3. Yangi poytaxt manzarasi va zamonaviy shaharsozlik	195
12.5. Mustaqillik timsoli sifatidagi yodgorliklar	203
XULOSA	208
TALABALAR MA'RUZA MAVZULARNI MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH VA OLGAN BILIMLARINI	212
MUSTAHKAMLASHI UCHUN TEST SAVOLLARI	212
GLOSSARIY	243
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	248

KIRISH

O‘zbekiston hududi ko‘p ming yillik tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan, yuksak sivilizatsiyalarga beshik bo‘lgan maskandir. Bu zaminda qadimiy shaharlik madaniyati, noyob me‘moriy yodgorliklar, diniy va fuqarolik inshootlari rivojlangan. Bugungi kunda mazkur tarixiy me‘moriy merosni asrab-avaylash, uni restavratsiya qilish va kelajak avlodga yetkazish dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, tarixiy yodgorliklarni muhofaza qilishga doir bir qator me‘moriy-huquqiy hujjatlar, davlat dasturlari va xalqaro hamkorlik mexanizmlari ishlab chiqildi. Quyida ushbu yo‘nalishda qabul qilingan asosiy farmonlar, qarorlar va qonunlar 2013-yil 26-martdagi PF-4512-son Farmon "Madaniy meros obyektlarini asrash va ulardan oqilona foydalanishni takomillashtirish to‘g‘risida" Ushbu farmon O‘zbekiston Respublikasida tarixiy yodgorliklar va madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillarini belgilab berdi. Unda quyidagi asosiy yo‘nalishlar nazarda tutilgan: Madaniy meros obyektlarini aniqlash, pasportlashtirish, davlat ro‘yxatiga olish; Ularning holatini ilmiy o‘rganish, monitoring qilish va rejalashtirilgan restavratsiya ishlarini amalga oshirish; Madaniy meros obyektlarini turizm sohasi bilan uzviy bog‘liq holda ekspluatatsiya qilish. 2019-yil 18-avgustdagi PF-5781-son Farmon

"Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida". "Ipak yo‘li merosi" xalqaro dasturi YUNESKO, ICOMOS va Aga Khan Trust for Culture tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgan ushbu loyiha doirasida.

O‘zbekiston arxitekturasi tarixi bu Sharq sivilizatsiyasining yuragi bo‘lgan qadimiy hududda yuzaga kelgan va ming yilliklar davomida taraqqiy etgan muazzam madaniyatning jonli ifodasidir. Bu hudud insoniyat tarixining dastlabki bosqichlaridanoq yirik madaniy markazlardan biri sifatida shakllangan bo‘lib, qadimiy Zamon, Temuriylar davri, Buxoro amirligi, Sovet davri va Mustaqillik yillarigacha bo‘lgan murakkab, ammo boy tarixiy jarayonni o‘zida mujassam etadi. Arxitektura nafaqat binolar va inshootlar majmuasi, balki jamiyat tafakkuri, e‘tiqodi, siyosati va estetik qarashlarining moddiy timsolidir. Shuning uchun ham O‘zbekiston arxitekturasi o‘rganish faqatgina qurilish texnikasi yoki san‘at turlarini tahlil qilish emas, balki butun xalqning ruhiyati va tarixini anglashga yo‘l ochadi.

O‘zbekiston hududida ilk arxitektura namunalarining paydo bo‘lishi miloddan avvalgi IV–III ming yilliklarga borib taqaladi. Amudaryo va Zarafshon havzalari bo‘yicha qadimgi dehqonchilik madaniyatlariga oid turar-joylar, ibodatxonalar, himoya devorlari, ko‘hna qal‘alar va zardushtiy marosim inshootlari arxitekturaning ilk ko‘rinishlarini tashkil etadi. Bu

bosqichda loy, pishiq g'isht, xom g'isht va yog'och asosiy qurilish materiali bo'lib, arxitekturaviy shakllar oddiy, ammo funksional bo'lgan. Har bir inshoot iqlimga mos va hayot tarziga bog'langan holda barpo etilgan.

Keyingi bosqichlarda Kushonlar, Qang' davlati, So'g'diyona va Baqtriya madaniyati doirasida shaharsozlik an'analari rivojlandi. Bu davr arxitekturasida murakkab ibodatxona majmualari, yirik saroy binolari, hammomlar va ijtimoiy infratuzilma elementlari shakllandi. Ayniqsa, Eronda va Markaziy Osiyoda zardushtiy diniy binolar tizimi, me'moriy bezaklar, kuppalar va toqchali devorlar keng qo'llanila boshladi. O'zbekistonning qadimiy shaharlaridan bo'lgan Afrosiyob, Kampirtepa, Topraqqala, Dalvarzintepa singari arxeologik yodgorliklar bu davr arxitektura merosining yorqin namunalari sifatida e'tirof etiladi.

Islom madaniyatining kirib kelishi bilan arxitektura yangi bosqichga o'tdi. IX–XII asrlar O'zbekiston arxitekturasining yuksak rivojlangan davrlaridan biri bo'lib, bu davrda masjidlar, madrasa, maqbara, minoralar, karvonsaroylar va boshqa diniy va ijtimoiy inshootlar me'morchilikning asosiy turini tashkil etdi. O'zbekiston hududida joylashgan Islom dunyosining yirik markazlaridan biri bo'lgan Buxoro, Samarqand, Termiz va Xiva shaharlarida noyob arxitektura maktablari shakllandi. Bu davrga oid inshootlarda gumbazli tizimlar, muqarnas, sirlangan g'ishtlar, naqshli koshinlar, geometrik va arabeska bezaklar keng qo'llanilgan. O'rta asr Sharq me'morchiligi aynan shu davrda o'zining eng go'zal shakllarini yaratdi.

Temuriylar davri (XIV–XV asrlar) O'zbekiston arxitektura tarixining eng yuksak cho'qqilaridan biridir. Sohibqiron Amir Temur va uning avlodlari ilm-fan, san'at va arxitekturani davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantirgan edilar. Bu davrda Samarqand va Shahrisabz shaharlari ulkan me'moriy ansambllar markaziga aylandi. Bibixonim masjidi, Go'ri Amir maqbarasi, Ulug'bek madrasasi, Dorut-tilovat va Dorus-siyodat majmualari bu davr arxitektura san'atining beqiyos durdonalari hisoblanadi. Temuriylar me'morchiligi bezaklar boyligi, kompozitsion uyg'unlik va monumental shakllari bilan ajralib turadi. Aynan shu davrda timsollarga boy koshinkorlik san'ati, muqarnasli ravoqlar, murakkab gumbazli konstruksiyalar arxitekturaning ajralmas qismiga aylangan.

XVI–XIX asrlarda arxitektura an'anaviy uslublarni davom ettirdi. Buxoro amirligi, Qo'qon xonligi va Xiva xonligi davrida bunyod etilgan me'moriy inshootlar o'ziga xos maktabni yaratdi. Ayniqsa, Xivadagi Ichan qal'a, Buxorodagi Ark, Qo'qondagi Xudoyorxon saroyi bu davr arxitekturasining yuksak namunalari. Shu davrda xalq arxitekturasi, ayniqsa, qishloq uy-joy me'morchiligi, mahalliy qurilish materiallaridan foydalanish an'analari rivoj topdi. Mahobatli jome masjidlar, yuqori darajadagi bezaklarga ega madrasa va maqbaralar, shaharsozlikdagi to'g'ri

chiziqli ko'cha tarmoqlari, suv inshootlari mazkur davr me'morchiligining muhim xususiyatlaridandir.

Sovet davrida (XX asr) arxitektura keskin o'zgarishlarga yuz tutdi. An'anaviy shakllar va uslublar joyini funksionalizm va sotsrealizm estetikasi egalladi. Bu davrda ko'plab sanoat va infratuzilma inshootlari, uy-joy massivlari, davlat idoralari qurildi. Shu bilan birga, milliy me'moriy an'analarni saqlagan ayrim inshootlar ham qad rostladi. Ayniqsa, 1960–80-yillarda Samarqand, Buxoro, Termiz, Toshkent shaharlarida restavratsiya ishlari olib borildi. Lekin ko'plab qadimiy obidalar sovet siyosatining qurboniga aylanganini ham inkor qilib bo'lmaydi.

1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgach, arxitekturani milliy tiklanish va tarixiy xotirani saqlash vositasi sifatida qayta baholash jarayoni boshlandi. Mustaqillik davrida tarixiy yodgorliklarni tiklash, me'moriy merosni asrab-avaylash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Samarqand, Shahrisabz, Xiva va Buxoro kabi shaharlardagi tarixiy ansambllar YUNESKONing Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritildi. Arxitekturadagi zamonaviy loyihalarda ham milliy uslublar, xalqona bezaklar, gumbaz va peshtoq elementlaridan foydalanish an'anaga aylandi. Shaharsozlikda ekologik yondashuv, zamonaviy va tarixiy muhitning uyg'unlashtirilishi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Shunday qilib, O'zbekiston arxitektura tarixi qadimiydan zamonaviygacha uzluksiz rivojlanib kelgan, turli davrlarning ruhini, ijtimoiy tuzilishini va estetik didini o'zida aks ettirgan boy madaniy qatlamdir. Uning o'rganilishi nafaqat arxitektura sohasidagi mutaxassislar uchun, balki butun jamiyat uchun muhim ma'naviy va ilmiy qadriyatlarga asoslanadi. Tarixiy obidalar, arxeologik topilmalar va zamonaviy loyihalarning uyg'unligi orqali boy meros kelajak avlodlar uchun ilhom va g'urur manbaiga aylanishi shubhasizdir.

"O'zbekiston arxitektura tarixi" fani talabalarga o'z yurtining boy me'moriy merosi, tarixiy obidalar, arxitektura uslublari va ularning davriy rivojlanish bosqichlari haqida chuqur bilim beradi. Bu fan orqali talabalar qadimdan to hozirgi kungacha bo'lgan arxitektura namunalari o'rganib, milliy me'morchilik an'analari angelaydi, estetik qarashlari shakllanadi va zamonaviy loyihalarda tarixiy tajribani qo'llash malakasini hosil qiladi. Shuningdek, fan vatanparvarlik, madaniy xotirani asrash va merosni qadrlash tuyg'ularini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Quyida kirish, 13 bob va 46 ta bo'lim, xulosa, atamalar izohi (tayanch iboralar), talabalar ma'ruza mavzularini mustaqil o'zlashtirishi va olgan bilimlarini mustahkamlashi uchun savollar va adabiyotlar ro'yhatidan iborat bo'lgan "O'zbekiston arxitektura tarixi" fani uchun yaratilgan mazkur darslikda O'zbekiston qadimgi davrdan to bugungi kundagi O'zbekiston arxitektura tarixi sohasidagi tarixiy evolyutsion rivojlanish bosqichlarining

asrlar davomida shakllanishi, loyihalash tamoyillari, zamonavuy arxitektura yaratilishdagi o'рни va ahamiyati bayon etilgan.

Ushbu darslikda qisman berilayotgan ma'ruza matnlari, rasmlar va rasm osti izohlari mazkur sohaning mahalliy hamda xorijiy bir nechta mutaxassis olimlari ilmiy faoliyati qo'l yozma manbalarining tahlil va tadqiqiga asoslangan xususan, Karimova R. M., Mirzaaxmedova M. H. O'zbekiston arxitekturasi tarixi Toshkent: O'qituvchi, 2005, Narimanov R. H. O'rta Osiyo arxitekturasi tarixi Toshkent: Fan, 1981, Khakimov A. A. Architecture of Central Asia. From Antiquity to the Timurid Epoch Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2008, M. Bulatov, M. Vohidov O'zbekiston me'morligi tarixi bo'yicha ma'ruzalar matni Toshkent arxitektura-qurilish instituti, 2010, Abdullaev I. M. Me'morchilik va shaharlashuv tarixi Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2012, Khakimov A. A. Timuriylar davri me'morchiligi Toshkent: San'at, 1996, Pugachenkova G. A., Rempel L. I. Iskusstvo Uzbekistana Moskva: Iskusstvo, 1971, Masson M. E. Arxitektura Sredney Azii Leningrad: Nauka, 1966, Kabanov V. V. Samarkand: Arxitektura i urbanistika Tashkent: FAN, 1974. Sagdullaev A. Qadimgi O'zbekiston shaharsozligi va me'morchiligi Toshkent: Fan, 1983, tadqiqot ishlaridan hamda Respublikamiz va xorijiy davlatlarda chop etilgan yangi davriy nashrlar "Google scholar" sayti maqolalari materiallaridan, internet saytlari materiallaridan foydalanildi va mualliflarning shaxsiy arxividan keltirilgan darslik materiallari, foto va chizmalar bilan to'ldirildi.

I BOB.
DASTLABKI DAVR ARXITEKTURASI (MILODDAN AVVALGI
IV-I MING YILLIK)

Dars rejasi:

1.1. Zamon va makon: Zarafshon va Amudaryo havzasi yodgorliklari.

1.2. Qadimgi aholi manzillari: Kaltaminor, Sopollitepa, Jarkutan.

1.3. Me'moriy shakllanishlar: ibodatxonalar, mudofaa devorlari.

1.4. Qurilish materiallari va texnologiyalar.

O'zbekiston hududida miloddan avvalgi IV-I ming yilliklarda arxitektura san'ati asta-sekin shakllanib borgan bo'lib, bu davr insoniyat tarixining dehqonchilik va chorvachilik madaniyatiga o'tish, ijtimoiy tuzumlarining rivojlanishi va doimiy yashash maskanlarining paydo bo'lishi bilan chambarchas bog'liqdir. Bu davrda odamlar ko'chmanchilik hayotidan voz kechib, dehqonchilik va hunarmandchilik asosida barqaror turmush tarziga o'ta boshladilar. Natijada, doimiy turar-joylar, ijtimoiy va xo'jalik inshootlari vujudga kelgan bo'lib, bu holat O'zbekiston hududida arxitektura sohasining ilk taraqqiy etish bosqichlarini yuzaga chiqardi.

Arxitektura taraqqiyotining dastlabki bosqichi, ayniqsa, Zarafshon va Amudaryo vohalarida joylashgan qadimgi manzilgohlar orqali namoyon bo'ladi. Bu yerda joylashgan Sapallitepa, Qoratepa, Jarkutan, Kaltaminor va boshqa yodgorliklar neolit va eneolit davrlaridan boshlab bronza davrigacha bo'lgan arxitekturaviy taraqqiyot bosqichlarini o'zida mujassam etadi. Bu yodgorliklardan topilgan qoldiqlar, xususan uy-joylar, xo'jalik binolari, diniy va jamoat inshootlari qoldiqlari, bu davr arxitekturasi haqida muhim dalillarni beradi.

Dastlabki uylar odatda yerga chuqur o'tirgan holda qurilgan, bu esa iqlim sharoitidan himoyalaniş uchun muhim vosita bo'lgan. Qurilishda asosan xom g'isht (paxsa), loy, yog'och, ba'zan esa tosh materiallardan foydalanilgan. Devorlari keng, mustahkam va ko'p hollarda bir necha qatlamdan iborat bo'lgan. Ichki makonlar oddiy, ammo funktsional bo'lib, yashash, ovqat tayyorlash, xo'jalik ishlariga mo'ljallangan bo'limlarga ega edi. Ko'pchilik hollarda uylar hovlili tarzda qurilgan va bir nechta xonadonlar birlashtirilib kichik mahallalar yoki qo'rg'onlar hosil qilingan.

Miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda O'zbekiston hududida shaharcha va shahar tipidagi joylashuvlar shakllanadi. Jarkutan yodgorligi ana shunday qadimgi protoshaharlarning yaqqol namunasi. Bu yerda turar-joylar bilan bir qatorda ibodatxonalar, omborlar, ishlab chiqarish binolari

mavjud bo'lgan. Aholining ijtimoiy tabaqalanishi, kasblarga bo'linishi va jamiyatda ma'muriy tizim shakllanganining ilk belgilarini arxitekturaviy elementlar orqali kuzatish mumkin.

1.1 rasm. Qadimgi Markaziy Osiyo xaritasi.

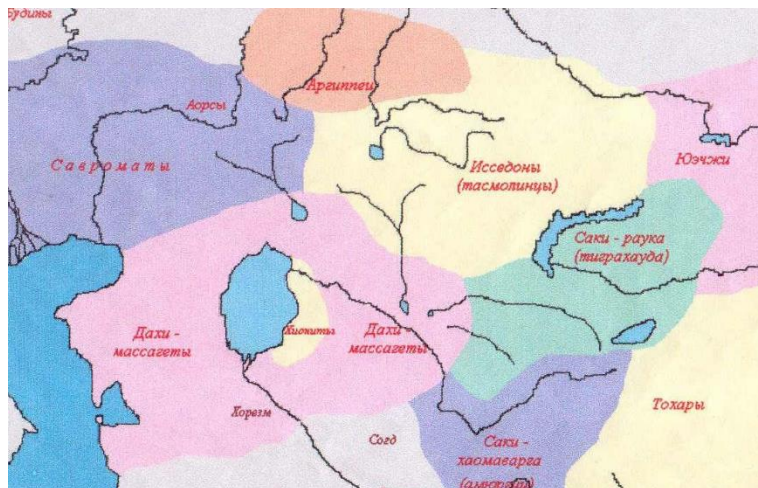
<https://yandex.ru/images/search/>

Bu davr arxitekturasi diniy-ma'rifiy maqsadlarda barpo etilgan binolar bilan ham boyib boradi. Ayrim yodgorliklardan topilgan g'aladonlar (altarlar), xonalar markazida joylashgan yondirgichlar va marosim maydonlari, bu davrda diniy e'tiqod va urf-odatlar asosida binolar qurilganligini ko'rsatadi. Bu ibodatxonalarning ko'pchiligi markazlashtirilgan reja asosida qurilgan, ba'zan gumbazsimon yoki ko'p burchakli shakllarda bo'lgan. Bu esa keyingi davrlardagi monumental arxitektura an'analariga asos bo'lgan.

Qurilish texnikasi jihatidan olib qaralganda, bu davrda devorlarni mustahkamlash, bino burchaklarini mustahkam qo'llab-quvvatlash, tomni yopishda yassi yog'ochlar yoki shox-shabbalardan foydalanish kabi uslublar keng qo'llanilgan. Shuningdek, shamollatish va yorug'lik tushirish uchun maxsus deraza va teshiklar ishlatilgan. Aholi sug'orish va suv ta'minotiga alohida e'tibor bergan. Bu esa arxitekturada suv inshootlari-ariqlar, zaxkalar va quvurlarning shakllanishiga olib kelgan.

Miloddan avvalgi I ming yillikda bu an'analar yanada murakkablashib, shaharsozlik tamoyillari rivojlanadi. Qadimgi qal'a va

qo'rg'onlar atrofiga mudofaa devorlari, darvozalar, minoralar barpo etilgan. Aholi punktlari markazlashgan holda rejalashtirilgan, maydonlar, ibodatxonalar va bozorlar shaharning asosiy komponentlariga aylangan. Bu bosqichda jamoat inshootlari va ijtimoiy markazlarning paydo bo'lishi bilan arxitektura nafaqat yashash uchun, balki ijtimoiy boshqaruv va diniy marosimlar uchun ham xizmat qila boshlagan.

1.2 rasm. Qadimgi Markaziy Osiyo xaritasi.

<https://yandex.ru/images/search/>

Miloddan avvalgi IV-I ming yillik arxitekturasi O'zbekiston hududidagi me'morchilik tarixining asosiy tamoyillarini shakllantirdi. Bu davrda barpo etilgan inshootlar nafaqat texnik va estetik jihatdan ahamiyatli, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qilgan. Keyingi antik va o'rta asr arxitekturasi ana shu dastlabki bosqichlarda vujudga kelgan an'analarga tayanib rivoj topgan. Ushbu davr me'morchiligi-xalqning qadimiy bilimlari, tabiatga moslashuvchanligi va ijtimoiy ongining mevasidir.

1.1. Zamon va makon: Zarafshon va Amudaryo havzasi yodgorliklari.

Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududi, insoniyat sivilizatsiyasining qadimiy markazlaridan biri hisoblanadi. Bu yerda miloddan avvalgi IV ming yillikdan boshlab shakllana boshlagan turli

madaniy qatlamlar, qadimgi shaharlar, ibodatxonalar, qal'alar, saroylar va qishloq xo'jalik tizimlari mintaqaning boy tarixiy va madaniy merosidan dalolat beradi. Xususan, Zarafshon va Amudaryo havzalari ushbu jarayonlarning eng muhim geografik va madaniy markazlari bo'lgan. Ikki daryo havzasi qadimdan aholining zich yashash joylari, sug'oriladigan yerlar, yirik iqtisodiy va savdo yo'llarining tutashgan nuqtasi sifatida tarixiy rivojlanishga xizmat qilgan.

Zarafshon va Amudaryo havzalari Markaziy Osiyoning eng muhim arxeologik-madaniy zonalaridan biri sifatida ajralib turadi. Zarafshon vodiysi qadimda "Sug'd" deb nomlangan yirik madaniyat o'chog'i bo'lib, u Yevrosiyo materigining eng yirik shaharlari qatoriga kirgan Samarqand, Kesh (Shahrisabz), Paykent, Panjikent kabi qadimiy shaharlarga mezbonlik qilgan. Ushbu hududdagi arxeologik tadqiqotlar ilk neolit va eneolit davridan to islomgacha bo'lgan turli sivilizatsiyalar izlarini o'zida mujassam etadi.

1.3 rasm. Sirdaryo va Amudaryo havzalari qadimgi Markaziy Osiyo xaritasi.

<https://yandex.ru/images/search/>.

Amudaryo vodiysi esa tarixda qadimgi Baktriya, Xorazm, So'g'd va Kushonlar imperiyasi kabi yirik davlatlarning shakllanishi, rivojlanishi va o'zaro aloqalarining asosiy hududi sifatida tanilgan. Bu yerda joylashgan Dalvarzintepa, Qoratepa, Kampirtepa, Topraqqala, Ayazqala, Jarkutan kabi yodgorliklar qadimgi dunyo shaharchalari va madaniyatlarining jonli timsolidir. Aynan ushbu havzada O'rta Osiyoning eng qadimgi irrigatsion tizimlari barpo etilgan, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik, savdosiqlik va madaniy hayot yuqori darajada rivojlangan.

1.4 - 1.5. rasm. Kushonlar imperiyasi

<https://www.google.com/search>

Zarafshon va Amudaryo havzalari geografik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lishiga qaramay, har birining arxeologik merosi o'ziga xoslik va boylik bilan ajralib turadi. Zarafshon vodiysi ko'proq yuqori darajadagi shaharlik madaniyati, me'moriy nafislik va iqtisodiy markazlashuv bilan ajralib tursa, Amudaryo havzasi esa katta hududlarni egallagan siyosiy birliklar, harbiy-strategik inshootlar va savdo yo'llari bilan tanilgan.

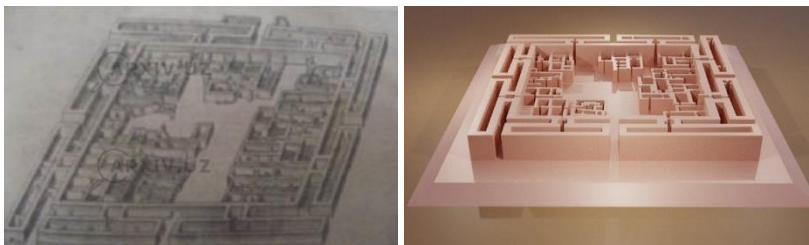
So'nggi asrlarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar bu ikki havza madaniyatining jahon sivilizatsiyasi tarixida tutgan o'rnini haqida chuqur ilmiy xulosalar chiqarishga imkon berdi. Xususan, SSSR davrida, keyin esa mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasining Madaniyat va san'at ishlari qo'mitasi, Fanlar akademiyasi, xalqaro ekspeditsiyalar va nufuzli xorijiy ilmiy markazlar ishtirokida keng qamrovli ilmiy ekspeditsiyalar o'tkazildi. Ulardan olingan topilmalar- kulolchilik buyumlari, yozuvlar, haykaltaroshlik asarlari, binokorlik qoldiqlari, tangalar, marosim buyumlari va boshqa ko'plab arxeologik dalillar-tarixiy davrlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy holatini o'rganishga xizmat qiladi.

Zarafshon va Amudaryo havzalarining arxeologik yodgorliklarini tizimli o'rganish orqali biz faqat qadimiy binolarning tuzilishini emas, balki o'sha davr kishilarining turmush tarzi, dunyoqarashi, mehnat faoliyati va diniy e'tiqodlarini ham anglash imkoniyatiga ega bo'lamiz. Bu esa hozirgi zamon arxitekturasini, madaniy siyosati va mintaqaviy rivojlanish strategiyalari uchun muhim tarixiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Zarafshon vodiysi yodgorliklari. Zarafshon vodiysi O'zbekistonning eng qadimiy va madaniy jihatdan boy hududlaridan biri hisoblanadi. "Zarafshon" so'zi fors-tojik tilidan olingan bo'lib, "oltin sochuvchi" degan ma'noni bildiradi. Bu nom bejiz emas, chunki bu daryo vodiysi qadimdan suvga boy, unumdor zamin bo'lib, dehqonchilik, savdo, hunarmandchilik va shaharsozlik taraqqiy etgan. Vodiyning arxeologik

obidalari-qadimgi shaharlari, qal’alari, ibodatxonalari, madaniyat qatlamlarining yillar davomida bu yerda yashagan xalqlarning sivilizatsion taraqqiyoti haqida boy dalillarni taqdim etadi.

Sapallitepa. Sapallitepa yodgorligi miloddan avvalgi III ming yillik oxiri-II ming yillik boshlariga mansub bo‘lib, O‘zbekistonning janubi-g‘arbida, Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan. Bu yerda ilk **neolit** va **eneolit** davri dehqonchilik jamiyatining arxitektura va turmush tarziga oid muhim dalillar topilgan. Sapallitepadagi arxeologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aholi paxsa ax om g‘ishtdan foydalanib, ko‘p xonali, ichki hovlilili, to‘g‘ri burchakli uylar barpo etgan. Bu inshootlar iqlim sharoitiga mos, funksional va mahalliy materiallarga asoslangan qurilish madaniyatining shakllanganini ko‘rsatadi.

1.5 rasm. Sopollitepa-Surxondaryo viloyatining (Muzrabod tumani)

Sherobod cho‘lini kesib o‘tgan O‘lanbuloqsoy yoqasiga joylashgan. Topilmalar orasida sopol idishlar, mehnat qurollari, don omborlari, diniy marosimlar bilan bog‘liq buyumlar mavjud. Ular jamiyatda yerga sig‘inish, suv va hosiladorlik kultlari mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Sopollitepa arxitekturasida bosqichma-bosqich rivojlanayotgan urbanizatsiya elementlari kuzatiladi.

1.6 rasm. «Bir eksponat tarixi» | Сополлитепа топилмалари. III ming yillik oxiri-II ming yillar.
<https://uz.wikipedia.org/wiki/>

Poykent qadimgi So‘g‘d davrining muhim shaharlaridan biri bo‘lib, hozirgi Buxoro viloyatida joylashgan. U miloddan avvalgi I ming yillikdan milodiy X asrga qadar mavjud bo‘lgan. Paykent strategik joylashuvi bilan e‘tibor qozongan: u Buyuk Ipak yo‘lining muhim tugun nuqtalaridan biri, savdo va madaniy almashinuv markazi bo‘lib xizmat qilgan.

1.7-1.8 rasmlar. Markaziy Osiyodagi qadimiy tarixiy-madaniy viloyat. Ilk bor miloddan avval VII-VI asrlarda qadimiy „Avesto“da tilga olingan. Bu nom 20-asr boshlarigacha saqlangan.
<https://uz.wikipedia.org/wiki/>

Shahar rejalashtirilgan holda qurilgan: markaziy ko‘cha bo‘ylab joylashgan binolar, bozorlar, masjidlar, hunarmandlar ustaxonalari, karvonsaroylar va turar-joylar bu yerdagi yuqori darajadagi shaharsozlikni ifodalaydi. Arxeologlar bu yerda bir nechta madaniy qatlamlarni aniqlagan bo‘lib, bu qatlamlarda topilgan tangalar, yozuvlar, sopol idishlar va

arxitektura qoldiqlari shaharning uzoq davrlar davomida gullab-yashnaganini tasdiqlaydi.

Afrosiyob (Eski Samarqand). Afrosiyob-Samarqand shahrining qadimgi nomi bo'lib, miloddan avvalgi VI-V asrlarda asos solingan. Bu qadimiy shahar qadimgi So'g'd davrida eng yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlardan biri bo'lgan. Arxeologik qazishmalar natijasida bu yerda devoriy freskalar, zodagonlar qarorgohlari, suv inshootlari va ibodatxonalar aniqlangan.

1.9-1.10-1.11 rasmlar. Afrosiyob va uning topilmalari VII-XIII asrlarga tegishli. Samarqand shahrida joylashgan.

<https://uz.wikipedia.org/wiki/Afrosiyob>

Afrosiyobda topilgan freskalar, xususan, “Samarqand devoriy rasmlari” So'g'd san'atining yuksak darajasini namoyon etadi. Shahar ichida murakkab suv ta'minoti tizimi, kanal va ariqlar tarmog'i, chiroyli gumbazli inshootlar mavjud bo'lgan. Afrasiab Samarqand shahrining poydevori sifatida, keyingi asrlardagi me'moriy rivojlanish uchun muhim zamin bo'lib xizmat qilgan.

Kesh (Shahrisabz). Kesh-hozirgi Shahrisabz shahri miloddan avvalgi davrlardan boshlab ma'muriy va madaniy markaz bo'lgan. Bu hududda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida qadimgi qal'a devorlari, suv

inshootlari va me'moriy binolar qoldiqlari topilgan. Shahrisabzning qadimgi davrlarda sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilik rivojlangan markaz bo'lgani aniqlangan.

1.12-rasm.Oq saroy. Kesh (Shahrisabz).
https://yandex.ru/images/search?img_url

Panjikent (Tojikiston hududida, lekin Zarafshon tizimida). Panjikent qadimgi So'g'd shaharlaridan biri bo'lib, hozirgi Tojikiston Respublikasi hududida joylashgan. Shunga qaramay, Zarafshon madaniy tizimining ajralmas qismi sanaladi. Shahar milodiy V-VIII asrlarda ravnaq topgan va o'zining devoriy rasmlari, haykaltaroshlik asarlari va boy madaniy qatlamlari bilan mashhur. Panjikentdagi arxitektura so'g'dlar davridagi hayot tarzini, shaharsozlik, himoya tizimlari va diniy e'tiqodlarni ochib beradi.

1.13-1.14-rasm. Shahar milodiy V–VIII asrlarda ravnaq topgan va o'zining devoriy rasmlari

Yodgorliklarning umumiy ahamiyati. Zarafshon vodiysidagi yodgorliklar faqatgina tarixiy obyekt emas, balki xalqning madaniy xotirasi, milliy o'zlik va madaniy merosining negizidir. Bu yodgorliklar shaharsozlik san'ati, irrigatsiya tizimlari, me'moriy tafakkur, diniy va ijtimoiy hayotning rivojlanishini chuqur o'rganishga imkon beradi. Har bir yodgorlik o'z davrining sivilizatsion darajasini, xalqning tafakkurini va turmush tarzini ifodalaydi.

Bu hududdagi arxeologik topilmalar O'zbekiston tarixida turli sivilizatsiyalarning o'zaro ta'siri, transmadaniy aloqalar, hamda ichki siyosiy va ijtimoiy tizimlarning shakllanishi borasida boy ma'lumot manbai hisoblanadi. Zarafshon vodiysi O'zbekiston arxeologiyasining eng serqatlamli va ilmiy ahamiyatga ega hududlaridan biridir.

Amudaryo havzasi yodgorliklari. Amudaryo havzasi O'zbekiston tarixida alohida o'rin tutadigan, boy arxeologik va madaniy merosga ega hududdir. Bu daryo vohasi qadimda Oks (Oxos), Yunon-Rim manbalarida esa Oksos nomi bilan tanilgan. Amudaryo qadimdan Markaziy Osiyodagi asosiy suv manbai va sivilizatsiya markazi bo'lib kelgan. Uning havzasida joylashgan qadimiy yodgorliklar, shahar xarobalari, ibodatxonalar, mudofaa inshootlari va qishloq manzillari o'z davrining urbanistik va madaniy taraqqiyot bosqichlarini yaqqol aks ettiradi.

1.15-rasm. Yunon-Rim manbalarida Oksos nomi bilan tanilgan. Amudaryo
<https://www.google.com/search?q=Amudaryo>

Qoraqalpog'iston Respublikasining janubiy hududlari, xususan To'rtko'l va Qo'ng'iro't tumanlari qadimdan Amudaryo havzasining muhim qismlaridan biri bo'lib kelgan. Bu yerda joylashgan Kampirtepa, Jampiqqala, Kazalqala kabi qadimiy yodgorliklar Kushonlar, Xorazmshohlar va boshqa sivilizatsiyalarga oid boy tarixiy qatlamlarga ega.

Kampirtepa miloddan avvalgi III asr -milodiy III asrlar oralig'ida faol bo'lgan qadimiy shahar xarobasi bo'lib, uning savdo-sotiqdagi roli, rejalashtirilgan shahar tuzilishi va mudofaa inshootlari qadimgi urbanizatsiyaning rivojlanish darajasini ko'rsatadi. Bu yerda topilgan tangalar, keramika, metall buyumlar va buddaviy madaniyatga oid topilmalar Kushonlar imperiyasi davridagi transmadaniy aloqalarni ko'rsatadi.

Antik va Kushon davri yodgorliklari. Amudaryo havzasi ayniqsa Kushonlar davrida (milodiy I-III asrlar) yuksak taraqqiyotga erishgan. Bu davrda Amudaryo bo'yida ko'plab shaharlik madaniyatiga ega aholi yashagan, buddaviy ibodatxonalar, karvonsaroylar va bozorlar qurilgan. Surxondaryo viloyatida joylashgan **Dalvarzintepa**, **Fayoztepa**, **Kampirtepa** kabi yodgorliklar bu davr arxitekturasi va dini hayotini chuqur o'rganish imkonini beradi.

1.16-rasm. Kampirtepa miloddan avvalgi III asr – milodiy III asrlar.
<https://www.google.com/search?q=Kampirtepa>

Dalvarzintepa-Surxondaryo viloyatidagi eng yirik Kushon davri yodgorliklaridan biri bo'lib, shaharning rejalashtirilgan tuzilishi, diniy binolari va shohona saroylarining qoldiqlari qadimgi shaharsozlik darajasining yuqoriligidan darak beradi. U yerda topilgan oltin taqinchoqlar,

buddaviy haykallar va qadimiy tangalar xalqaro savdo, madaniy aloqalar va ruhiy hayotning yuksakligini namoyish etadi.

1.17-1.18 - rasm. Dalvarzintepa-Surxondaryo viloyatidagi eng yirik Kushon davri yodgorliklari.

<https://www.google.com/search?q=Dalvarzintepa>

Fayoztepa esa qadimgi Budda monastiri bo‘lib, bu yodgorlikda olib borilgan arxeologik ishlar natijasida devoriy rasmlar, stupa va diniy haykaltaroshlik asarlari topilgan. Bu topilmalar Buddaviylikning Amudaryo havzasida keng yoyilganini, hamda mahalliy va xorijiy san‘at unsurlarining uyg‘unligini ko‘rsatadi.

1.19-1.20-rasm. Fayoztepa, qadimgi Budda monastiri va haykaltaroshlik asarlari.

<https://www.google.com/search?q=Fayoztepa>.

Xorazm arxeologik merosi. Amudaryo vodiysining yuqori oqimi qadimgi Xorazm Markaziy Osiyodagi eng qadimiy sivilizatsiyalardan biri hisoblanadi. Bu hududda olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida 200 dan ortiq qadimiy yodgorliklar, qal’alar, qo‘rg‘onlar, qishloq va shahar

xarobalari aniqlangan. Eng mashhurlari **Topraqqala, Qoyqirilganqala, Ayozqala, Kizilqala, Devkala** va boshqa yodgorliklardir.

Topraqqala miloddan avvalgi I asrda qurilgan va milodiy III asrgacha faol bo‘lgan Xorazmshohlar saroyi sifatida tanilgan. U shaharning ma‘muriy markazi bo‘lib, rejalashtirilgan tuzilishi, turli ijtimoiy tabaqaga mansub binolari va devoriy bezaklari bilan qadimiy davlat boshqaruvi va madaniy hayotini o‘zida aks ettiradi.

1.21-rasm. Tuproq-qal'a - qadimgi Xorazm.
<https://www.google.com/search?q=Topraqqala>

Qoyqirilganqala va **Ayozqala** esa mudofaa maqsadlarida qurilgan yirik qal'alar bo‘lib, ular qumli cho‘l o‘rtasida joylashgan, devorlarining balandligi va mustahkamligi ularning harbiy ahamiyatini ko‘rsatadi. Qal'alardagi minoralar, kuzatuv nuqtalari va ichki binolar bu hududdagi harbiy-mudofaa me'morchiligining mukammalligini ifodalaydi.

Arxeologik va madaniy tahlil. Amudaryo havzasi yodgorliklarining arxeologik ahamiyati ularning turli tarixiy davrlarga tegishli bo‘lganligida namoyon bo‘ladi. Neolit davridan boshlab Kushonlar, Xorazmshohlar, Arablar va keyinchalik Temuriylar davrigacha bu hudud uzluksiz taraqqiyot va madaniy qatlamlar almashinuvi maydoni bo‘lib xizmat qilgan.

Topilgan arxitektura namunalari ibodatxonalar, saroylar, oddiy turar-joylar, hunarmandlar ustaxonalari, omborlar va himoya inshootlari o‘z davrining texnologik, estetik va ijtimoiy darajasini aks ettiradi. Ayniqsa,

devoriy rasmlar, ustunlar, gumbazli tuzilmalar va irrigatsiya tizimlari me'moriy tafakkurning rivojlanishini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, Amudaryo havzasi yodgorliklarida topilgan yozuvlar qadimgi xorazmiy, so'g'diy, yunon, bactriy yozuvlari madaniyatlararo aloqalar, savdo-sotiq va diplomatik munosabatlar tarixini yoritadi. Tangalar, haykallar, diniy hayotga oid buyumlar esa xalqning e'tiqodi, dunyoqarashi va san'atga bo'lgan munosabatini o'rganishga xizmat qiladi.

Zarafshon va Amudaryo havzalari O'zbekiston tarixida yuksak sivilizatsiyalar shakllangan markazlar sifatida alohida o'rin egallaydi. Bu ikki hududda joylashgan arxeologik yodgorliklar qadimiy shaharlar, ibodatxonalar, saroylar, himoya inshootlari va turar-joylar o'z davrining siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini chuqur aks ettiradi. Miloddan avvalgi IV ming yillikdan boshlab, bu hududlarda neolit va eneolit davrlarida shakllangan dastlabki dehqonchilik va hunarmandchilik jamiyatlari, keyinchalik esa yuksak urbanizatsiyalashgan shaharlik madaniyatlar o'zining arxitektura yodgorliklari orqali bizgacha yetib kelgan.

Zarafshon vodiysidagi Sarazm, Afrosiyob, Paykend kabi markazlar hamda Amudaryo bo'yidagi Kampirtepa, Dalvarzintepa, Topraqqala, Qoyqirilganqala kabi yodgorliklar xalqaro savdo yo'llari, madaniyatlararo aloqalar, diniy markazlar va davlat boshqaruvi tizimlarining shakllanishini namoyon etadi. Bu yodgorliklar me'moriy tafakkur, texnologik bilimlar, san'at va e'tiqod tizimlarining yuksak darajada bo'lganini isbotlaydi.

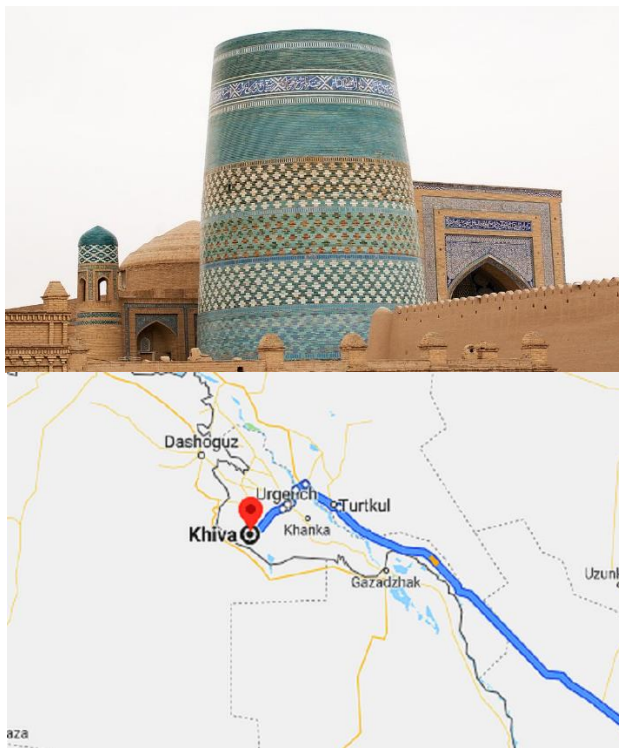
Amudaryo va Zarafshon havzasi yodgorliklarining chuqur ilmiy tadqiqi nafaqat tarixni o'rganish, balki bugungi arxitektura, landshaftshunoslik, va madaniy merosni asrash siyosatida ham muhim ahamiyatga ega.

1.2. Qadimgi aholi manzillari: Kaltaminor, Sopollitepa, Jarkutan.

O'zbekistonning qadimiy tarixida dehqonchilik, hunarmandchilik va me'morchilik taraqqiyoti ko'plab arxeologik yodgorliklar orqali o'rganilmoqda. Jumladan, Kaltaminor, Sopollitepa va Jarkutan kabi yodgorliklar miloddan avvalgi IV–II ming yilliklarda O'zbekiston hududida shakllangan ilk manzilli jamiyatlarning eng muhim markazlaridan hisoblanadi. Bu yodgorliklar O'zbekiston janubi va janubi-g'arbiy qismlarida joylashgan bo'lib, ular orqali dastlabki aholi punktlarining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayoti, me'morchiligi, diniy tasavvurlari va tashqi aloqalari haqida boy ma'lumotlar olinmoqda.

Kaltaminor yodgorligi. Kaltaminor yodgorligi O'zbekistonning janubi-g'arbiy hududida, Amudaryo bo'ylarida joylashgan bo'lib, miloddan

avvalgi III ming yillikka mansub. Bu yodgorlik Sug‘d vohasining qadimiy aholisining turar-joy madaniyatiga oid noyob ma’lumotlarni beradi. Kaltaminor yodgorligida yer osti uy-joylarining qoldiqlari, mudofaa devorlari, sopol buyumlar va toshdan yasalgan asboblari topilgan. Shuningdek, bu yerda qadimgi dehqonchilik faoliyati rivojlanganligini tasdiqlovchi sug‘orish kanallari qoldiqlari aniqlangan.

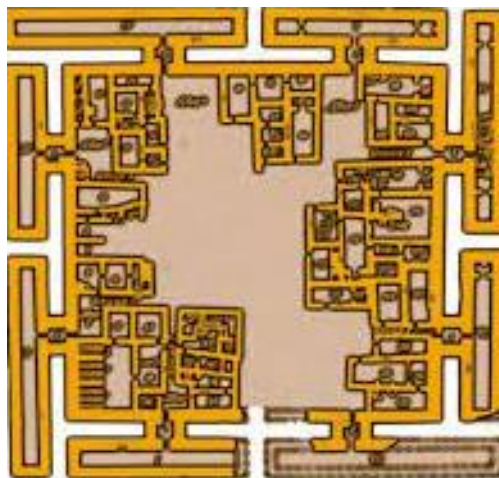

2.1-2.2-rasm. Kaltaminor yodgorligi.

<https://www.google.com/search?q=haritada+Kaltaminor>.

Me‘morchilik jihatidan Kaltaminor yodgorligida to‘g‘ri burchakli rejalashtirish tizimi kuzatiladi. Uylar xom g‘ishtdan qurilgan bo‘lib, ichki hovli, omborxonalar va turar-joy xonalaridan iborat. Bu holat Kaltaminor aholisi o‘rtasida ijtimoiy tashkiliy tizim mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Topilmalar orasida metall buyumlar va bezakli sopol buyumlar ham mavjud bo‘lib, ular bu hududning boshqa madaniy markazlar bilan aloqada bo‘lganini isbotlaydi.

Sopollitepa yodgorligi Surxondaryo viloyatida, Termiz shahri yaqinida joylashgan bo‘lib, miloddan avvalgi IV-III ming yilliklarga taalluqlidir. Bu yodgorlik O‘zbekiston hududida dastlabki shaharlik madaniyatining shakllanganligini ko‘rsatuvchi muhim obektlardan biridir. Sopollitepa aholisi dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo bilan shug‘ullangan. Bu yerda uy-joylar to‘g‘ri chiziqli ko‘chalarga qarab joylashtirilgan bo‘lib, markazda ibodatxona yoki ijtimoiy markaz sifatida xizmat qilgan katta binolar aniqlangan.

2.3-rasm. Sopollitepa yodgorligi.
<https://www.google.com/search?q=Sopollitepa>

Sopollitepa yodgorligining o‘ziga xos jihatlaridan biri bu yerda metallurgiya va keramika ishlab chiqarishining yuqori darajada rivojlanganligi. Shuningdek, ibodatxonada topilgan haykallar va devoriy rasmlar bu hududda diniy marosimlar ancha rivojlanganligini ko‘rsatadi. Yodgorlikdan topilgan ko‘plab bezakli sopol idishlar, tangalar, haykaltaroshlik namunalardan foydalanib, bu hududning boshqa qadimiy markazlar bilan madaniy va iqtisodiy aloqalarini o‘rganish mumkin.

Jarkutan yodgorligi. Jarkutan yodgorligi ham Surxondaryo viloyatida joylashgan bo‘lib, miloddan avvalgi II ming yillikning birinchi yarmiga taalluqli. Bu yodgorlik o‘z davrida katta shaharlardan biri bo‘lgan bo‘lib, unda 100 gektardan ortiq maydonni egallagan turar-joylar, markaziy ibodatxonalar va hunarmandchilik markazlari mavjud bo‘lgan. Jarkutan aholisining asosiy mashg‘uloti sug‘orma dehqonchilik, metallurgiya, keramika va savdo hisoblangan.

2.4-2.5-rasm. Jarkutan yodgorligi miloddan avvalgi II ming yillikning birinchi yarmi.

<https://www.google.com/search?q=Jarkutan>

Jarkutan yodgorligida topilgan turli qurilish qoldiqlari va xom g‘ishtdan qurilgan massiv binolar shaharlik madaniyatining shakllanganligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, markaziy ibodatxona inshootining topilishi, undagi altarlar va diniy atributlar bu jamiyatda murakkab diniy tizim mavjud bo‘lganligini anglatadi. Jarkutan yodgorligida topilgan topilmalar orasida Hind vodiysi, Marg‘iyona va Balx madaniyatlariga xos elementlar mavjud bo‘lib, bu aloqadorlikni isbotlaydi.

Kaltaminor, Sopollitepa va Jarkutan yodgorliklari O‘zbekiston hududida dastlabki dehqonchilik va shaharlik madaniyatining shakllanish jarayonini yorituvchi noyob manbalardir. Ular orqali qadimgi aholining iqtisodiy hayoti, ijtimoiy tuzilmasi, diniy e‘tiqodlari va me‘moriy ko‘nikmalari haqida muhim ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz. Bu yodgorliklarning o‘rganilishi nafaqat O‘zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo tarixining ilk bosqichlarini anglashda muhim rol o‘ynaydi.

1.3. Me‘moriy shakllanishlar: ibodatxonalar, mudofaa devorlari.

O‘zbekiston hududi qadimdan yirik sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgan bo‘lib, bu yerda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan birga boy me‘moriy meros vujudga kelgan. Diniy va harbiy maqsadlarga xizmat qilgan ibodatxonalar, qal‘alar, devorlar hamda monumental inshootlar mintaqa tarixining uzviy qismi sifatida ajralib turadi. Ular orqali qadimgi aholining dunyoqarashi, ijtimoiy tuzilmasi va arxitektura bilimlari to‘g‘risida muhim xulosalar chiqarish mumkin.

Diniy me‘moriy shakllanishlar: ibodatxonalar. Zikkuratlar va diniy arxitektura dastlabki bosqichda. Miloddan avvalgi IV–III ming yilliklarda Mesopotamiya va unga yaqin mintaqalarda shakllangan zikkuratlar arxitekturaviy jihatdan diniy markazlar vazifasini bajargan. O‘zbekiston hududidagi Sopollitepa, Kaltaminor, Jarkutan kabi

yodgorliklarda topilgan ibodatxonalar strukturasi ham ushbu me’oriy shakllanishning izlari ko‘rinadi. Ular odatda baland poydevor ustiga qurilgan, ko‘p hollarda markaziy zal va yon hujralardan iborat bo‘lgan.

3.1-rasm. Mesopotamiyada qadimiy tsivilizatsiya.
<https://multiurok.ru/files/mesopotamiya>.

Sopollitepa diniy markazi. Sopollitepa (Surxondaryo viloyati) arxeologik yodgorligida miloddan avvalgi II ming yillik oxiri I ming yillik boshlariga oid ibodatxona topilgan. Bu ibodatxona rejalashtirish jihatdan markazlashtirilgan tuzilishga ega bo‘lib, ichki qismida olov o‘chog‘i, ritual hujralar va atrofiy o‘ram devorlari mavjud edi. Bu obyekt Zardushtiylikka oid qadimiy ritual amaliyotlarning ilk ko‘rinishlarini o‘zida mujassam etadi. **Fayoztepa va Dalvarzintepa buddaviy ibodatxonalari.** Buddaviy davrda milodiy I-IV asrlarda O‘zbekiston janubida joylashgan Fayoztepa (Termiz) va Dalvarzintepa (Surxondaryo) yodgorliklarida buddaviy monastirlar va ibodatxonalar keng tarqalgan. Ushbu diniy markazlarda rangtasvirli freskalar, statuyalar, devor bo‘yoqlari va ayvonli tuzilmalar arxitekturaning estetik yuksaklikda rivojlanganini ko‘rsatadi.

Mudofaa maqsadida qurilgan me’oriy yodgorliklar. Qal’alar va devorlar: Qoratepa, Kampirtepa, Topraqqala, harbiy arxitektura, ya’ni qal’a, devor va minoralar qurilishi O‘zbekiston qadimiy shaharlik madaniyatining muhim qismini tashkil etadi. Qoratepa qal’asi (Termiz), Kampirtepa (Amudaryo bo‘yida) va Topraqqala (Xorazm) kabi yodgorliklar mustahkam mudofaa devorlari bilan ajralib turadi. Topraqqala qal’asi o‘rta asrlarning boshida Xorazm davlatining markaziy siyosiy va ma’muriy inshootlaridan biri bo‘lgan.

Devorlar va minoralarning ijtimoiy ahamiyati. Mudofaa devorlari nafaqat harbiy himoya vazifasini bajargan, balki shaharning ijtimoiy-huquqiy

chegarasini belgilab bergan. Masalan, Afrosiyob shahri devorlari ichki kvartallarni tashqi xavfdan himoya qilish bilan birga, markaziy hokimiyatni jismonan va ruhan mustahkamlab turgan. Bu devorlar zamonaviy georadar texnologiyalari orqali o'rganilmoqda.

3.2-3.3-rasm. Mudofaa devorlari

Me'moriy shakllanishlarning umumiy xususiyatlari, qurilish materiallari: xom g'isht, pishiq g'isht, tosh. Qadimgi davrlarda turli hududlarda turli materiallar qo'llanilgan: janubiy mintaqalarda xom g'isht, shimoliy va tog'li hududlarda esa tosh asosiy material sifatida ishlatilgan. Jarkutan yodgorligida devorlar ko'p hollarda xom g'ishtdan, Fayoztepa va Dalvarzintepa yodgorliklarida esa pishiq g'ishtdan qurilgan.

Rejalashtirish, struktura va dekorativ elementlar. Qadimgi ibodatxonalar odatda simmetrik shaklda rejalashtirilgan. Bunda asosiy ziyorat zaliga olib boruvchi yo'laklar, yon hujralar, tashqi ayvonlar va maydonchalar mavjud bo'lgan. Bu tuzilmalarda haykalchalar, sopol idishlar, devoriy naqshlar va bo'yoqlar diniy va san'at nuqtai nazaridan katta ahamiyat kasb etadi.

Me'moriy yodgorliklarning madaniy va arxeologik ahamiyati. Hozirgi kunda saqlanayotgan ibodatxonalar va qal'alar, Bugungi kunda O'zbekistonning ko'plab hududlarida qadimgi me'moriy obidalar davlat muhofazasiga olingan. Jumladan, Fayoztepa, Kampirtepa, Qoratepa kabi obyektlar bo'yicha restavratsiya va muzeylashtirish ishlari olib borilmoqda.

UNESCO merosi ro'yxatidagi obyektlar. UNESCO tomonidan e'tirof etilgan Ichanqal'a, Termiz arxeologik majmuasi kabi obyektlar O'zbekiston arxitektura merosining xalqaro miqyosdagi qadrini ko'rsatadi.

Ushbu yodgorliklar zamonaviy madaniyat va arxitektura fanining boyishiga hissa qo‘shmoqda.

1.4. Qurilish materiallari va texnologiyalar.

Bu davrda shakllangan arxitektura yodgorliklari va inshootlar qadimgi odamlarning hayot tarzini, iqtisodiy faoliyatini, diniy e‘tiqodlarini va texnik bilim darajasini aks ettiradi. Ayniqsa, qurilish materiallari va texnologiyalarining tanlanishi va rivojlanishi bu madaniy qatlamlarning mustahkamligini, bardavomligini belgilovchi asosiy omil bo‘lib xizmat qilgan.

Miloddan avvalgi IV-I asrlar oralig‘i O‘zbekiston hududida dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq va shahar madaniyatining shakllanishi davridir. Bu jarayonlar bevosita me‘morchilik va qurilish texnologiyalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Yerga ishlov berish bilan bog‘liq iqlimiy sharoitlar, tog‘ va cho‘l zonasida joylashgan manzillar, suv resurslari, tuproq turlari va tabiiy materiallar mavjudligi ushbu davr qurilish amaliyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatgan.

4.1-rasm. Miloddan avvalgi IV–I asrlarda qurilish materiallaridan foydalanilganligi Shaxrisabz yodgorliklari misolida.

Mazkur davrda keng tarqalgan qurilish materiallari orasida xom g‘isht, pishiq g‘isht, yog‘och, tosh, ohak va loy aralashmalari asosiy o‘rinni egallagan. Ular har bir mintaqaning tabiiy resurslariga asoslangan holda tanlangan va ishlatilgan. Masalan, Zarafshon vodiysidagi Sopollitepa va Jarkutandagi manzillar xom g‘isht va loydan foydalanilgan arzon va amaliy yechimlarni ko‘rsatadi. Qoratepa, Kampirtepa, Topraqqala singari qal‘alarda esa pishiq g‘isht va toshli poydevorlar mustahkam mudofaa tuzilmalarini tashkil qilgan.

Qurilish texnologiyalari esa jamiyat ehtiyojlariga mos shakllangan: ibodatxonalar, saroylar, qal'alar va oddiy turar-joy inshootlari orasida funksional va texnik farqlar mavjud bo'lgan. Diniy inshootlar, ayniqsa, buddaviy ibodatxonalar (masalan, Fayoztepa, Dalverzintepa) o'zining gumbazli tuzilmalari, ustunlari, bezaklari va yodgorlik ko'rinishidagi me'moriy yechimlari bilan ajralib turgan.

Qazilma ishlari va arxeologik izlanishlar natijasida bu davrga oid ko'plab ma'lumotlar jamlangan bo'lib, ular asosida qadimiy O'zbekiston hududida rivojlangan muhandislik tafakkuri va konstruktiv yechimlar haqida to'liq tasavvur hosil qilish mumkin. Bu matnning keyingi boblarida ushbu davrga oid qurilish materiallari turlari, texnologiyalari, obidalar misolida ularning qo'llanilishi, urbanizatsion rivojlanishdagi o'rni, arxeologik tahlil va madaniy meros doirasidagi qiymati ilmiy jihatdan yoritib beriladi.

Miloddan avvalgi IV-I asrlar oralig'ida O'zbekiston hududida mavjud bo'lgan qurilish materiallari mahalliy resurslarga asoslangan bo'lib, ularning tanlanishi mintaqaning geologik, iqlimiy va iqtisodiy sharoitlari bilan chambarchas bog'liq edi. Bu davrda ishlatilgan materiallar orasida xom g'isht, pishiq g'isht, tosh, yog'och, ohak, ganch va loy eng ko'p tarqalgan qurilish vositalari hisoblanadi.

Xom g'isht. Xom g'isht eng qadimiy va keng qo'llanilgan qurilish materiali bo'lib, Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo, Surxondaryo va Amudaryo bo'yidagi hududlarda keng ishlatilgan. Uning tarkibi odatda tuproq (ko'pincha loess), suv va ba'zida somon yoki ot go'ngi bilan aralashtirilgan. Bu aralashma maxsus qoliplar yordamida quyilib, quyoshda quritilgan. Xom g'ishtlar nisbatan arzon, tez tayyorlanadigan va oson ishlov beriladigan material hisoblangan. Sopollitepa, Jarkutan va Kaltaminor singari yodgorliklarda aynan xom g'ishtdan qurilgan uy-joylar, jamoat binolari va ibodatxonalar aniqlangan.

Pishiq g'isht. Pishiq g'ishtlar xom g'ishtni o'choqda kuydirish orqali olinadigan material bo'lib, bardavomlik darajasi yuqori va atmosfer ta'siriga chidamli bo'lgan. Arxeologik qazilmalar natijasida miloddan avvalgi III–II ming yilliklarda pishiq g'ishtlardan foydalanish boshlanganini ko'rsatadi. Ayniqsa, mudofaa inshootlari va ma'rifiy binolarda bu materiallar ko'p ishlatilgan. Dalverzintepa, Fayoztepa, Kampirtepa kabi yodgorliklarda pishiq g'ishtlardan ishlangan devorlar va poydevorlar topilgan.

Tosh. Tosh O'zbekistonning tog'li hududlarida, xususan, Hisor tizmasi, Qizilqum va Janubiy Surxon zonasida keng tarqalgan. Toshlar, ayniqsa, poydevorlar, ustunlar va qal'a devorlarini mustahkamlashda qo'llanilgan. Toshdan ishlangan poydevorlar hozirgi kunda ham arxeologik yodgorliklarda yaxshi saqlanib qolgan. Tog'li hududlarga yaqin joylarda

joylashgan aholi manzillarida toshdan foydalanish nisbatan ko'proq uchraydi.

Yog'och. Yog'ochdan foydalanish nisbatan cheklangan bo'lsa-da, u tom konstruksiyalari, eshik-deraza romlari, ustunlar va ayrim holda devorlar uchun ishlatilgan. Yog'och resurslari ko'proq tog'li va o'rmonzor hududlarda mavjud bo'lgan. Arxeologik qazishmalar natijasida yog'ochli tuzilmalarning izlari, ko'mirga aylangan yoki toshga bosilib qolgan shakllari topilgan.

Ohak va ganch. Tabiiy ohaktoshni kuydirish va uni suv bilan aralashtirish orqali olingan bog'lovchi material sifatida foydalanilgan. Ohakli qorishmalar pishiq g'isht devorlarini mustahkamlash, suvoq qilish va pardozlash ishlari uchun xizmat qilgan. Ganch esa gipsli jinslarning kuydirilgan kukunidan olinib, ayniqsa, ichki bezaklarda, haykaltaroshlikda keng ishlatilgan.

Loy qorishmalari. Loy qorishmalari turli maqsadlar uchun tayyorlangan. Ular devor suvoq materiallari, poydevor tagliklari yoki ichki bezaklar sifatida ishlatilgan. Ba'zan loyga somon yoki boshqa bog'lovchi modda qo'shib, mustahkamligi oshirilgan.

Yelimlar va tabiiy bitum. Ayrim hollarda devorlar yoki poydevorlarda gidroizolyatsiya va mustahkamlovchi qatlam sifatida tabiiy bitum (qoramtir qatron) ishlatilgani aniqlangan. Bu modda Surxondaryo, Qashqadaryo va hatto Xorazm hududidagi ba'zi manzillarda qo'llanilgan bo'lib, uning import qilingan bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas.

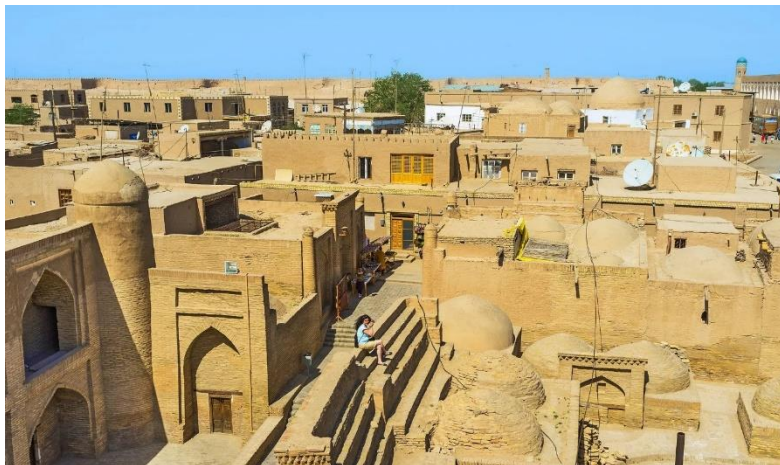
Miloddan avvalgi IV-I asrlarda O'zbekiston hududida shakllangan arxitektura madaniyatida qurilish texnologiyalari asta-sekin murakkablashib borgan. Har bir mintaqada tabiiy-geografik sharoit, mavjud materiallar va ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar asosida o'ziga xos qurilish uslublari vujudga kelgan. Bu davr inshootlarining texnologik rivoji ibtidoiy va mehnat qurollari soddagina qaramay, mukammal tizimlarni yuzaga keltirganini ko'rsatadi.

Poydevor qurilishi. Dastlabki davrlarda poydevorlar loy qorishmasidan yoki qo'pol toshlardan yasalgan. Quruq yotqizilgan toshlar orasiga mayda shag'al va tuproq solinib, zichlangan. Zarur hollarda ohak yoki loyli qorishma bilan bog'langan. Ko'p hollarda past poydevorlar ishlatilgan, bu esa inshootlarning xom g'ishtli devorlar bilan mos bo'lishiga xizmat qilgan. Kaltaminor va Sopollitepa kabi manzillarda poydevor kengligi 60–100 sm ni tashkil qilgan.

Devor qurilishi. Devorlar asosan xom g'ishtdan, ayrim hollarda pishiq g'ishtdan qurilgan. G'ishtlar gorizontal qatlamda yotqizilib, har bir qatlamdan so'ng tuproq yoki ohak qorishmasi bilan mustahkamlangan. Ba'zida devorlar orasiga mustahkamlovchi taxtalar, yog'och to'sinlar qo'yilgan. Devorlarda shamollatish va yorug'lik uchun kichik deraza

teshiklari qoldirilgan. Ayrim diniy inshootlarda g‘ishtlar dekorativ tartibda terilgan, bu estetik yondashuvdan dalolat beradi.

Tom konstruksiyalari. Miloddan avvalgi arxitekturada tommlar tekis (yassi) shaklda bo‘lgan. Bunda devor ustiga yog‘och to‘sinlar qo‘yilib, ustiga shox-shabba, qum, tuproq va loy qorishmasi bilan yopilgan.

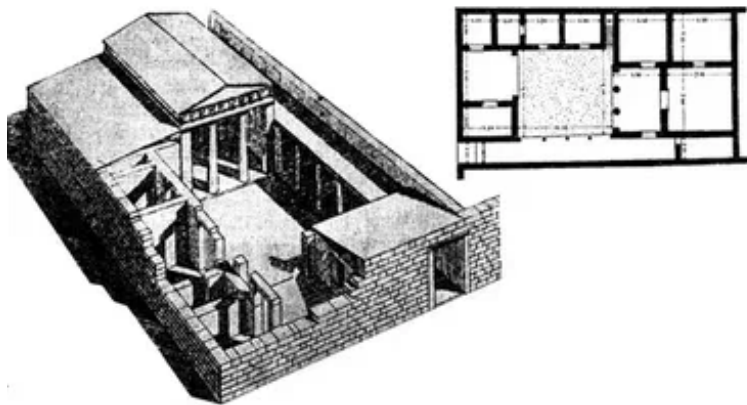
4.2-rasm. Miloddan avvalgi arxitekturada tommlar.

<https://yandex.ru/images/search?from>

Bu usul Zarafshon vodiysi va Surxondaryodagi manzillarda keng qo‘llanilgan. Ayrim hollarda tom konstruksiyasi ustiga suv oqishini ta‘minlovchi yengil e‘gimli qavatlar qo‘shilgan. Yog‘och yetishmaydigan hududlarda to‘sinlar o‘rniga qamish yoki xascho‘pdan foydalanilgan.

Ichki rejalashtirish va xona tuzilishi. Dastlabki manzillarda xona tuzilishi juda oddiy bo‘lgan. Bir yoki ikki xonali uylar, ochiq hovlilar, tashqi devor bilan o‘ralgan kichik hududlar mavjud edi. Keyingi bosqichlarda xonalarni funksional ajratish, ovqat pishirish, dam olish, saqlash, ibodat uchun maxsus joylar yaratish an‘analari paydo bo‘lgan. Bu jarayon ibtidoiy shaharlanish yo‘lida muhim bosqich bo‘lib xizmat qilgan.

Ibodatxonalar qurilishi. Ibodatxonalar murakkab rejalashtirilgan diniy inshootlar bo‘lib, ularning qurilishida mustahkam materiallar va aniq konstruktiv yechimlar qo‘llangan. Jarkutandagi ibodatxona yodgorligida markaziy xona, qurbongoh va tashqi devorli hovli mavjud bo‘lgan. Ibodatxonalar yuqori devorlari bilan ajralib turgan, bu ularni jamoat binolaridan farqlagan. Ularning ichki devorlari ba‘zida ganchli yoki bo‘yalgan bezaklar bilan pardozlangan.

4.3-rasm. Ichki rejalashtirish.
<https://yandex.ru/images/search?from>

Mudofaa devorlari va qal'a inshootlari. Qal'a va mudofaa inshootlarining qurilishi bu davrda ijtimoiy va siyosiy ehtiyojlardan kelib chiqqan. Bu devorlar ko'p hollarda ikki qavatli bo'lgan, tashqi devor pishiq g'ishtdan, ichki qatlam esa xom g'ishtdan terilgan. Ba'zan ular orasiga shag'al, tuproq va loy qorishmalari to'ldirilgan. Minoralar, darvozalar, o'qlar uchun o'qlarxonalar va mudofaa yo'laklari bilan to'ldirilgan qal'a devorlari bo'lgan. Kampirtepa, Qovunchitepa, Afrosiyob va Erkurgan yodgorliklarida bu tizimlar yaqqol ko'rinadi.

Zamin va pollar qurilishi. Pol qoplamalari dastlab tozalangan tuproq, siqilgan qum, shag'al qatlamidan iborat bo'lgan. Keyinchalik loy bilan suvalgan, ayrim hollarda ohakli suvoq bilan mustahkamlangan pollar ishlatilgan. Ba'zi diniy yoki hukmronlarga oid binolarda ganchli va naqshli pollar, hattoki oddiy mozaikali tuzilmalarga duch kelinadi.

Muqobil qurilish uslublari. Ba'zi mintaqalarda ayniqsa, Amudaryo bo'yi, Xorazm va janubiy hududlarda zamonaviylashtirilgan konstruktiv uslublar shakllangan. Masalan, ustunli-loyihaviy tizimlar, oldi ayvonlar, ko'p qavatli tuzilmalar mavjud bo'lgan. Bu arxitektura tajribalari keyingi antik davr binolariga asos bo'lib xizmat qilgan.

Dars mavzularini o'zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Zarafshon vodiysining tarixiy-geografik joylashuvi haqida qisqacha ma'lumot bering?
2. Sarazm yodgorligining tarixiy ahamiyati nimada namoyon bo'ladi?
3. Afrosiyob shahri qaysi tarixiy davrlarda markaziy ahamiyat kasb etgan?
4. Amudaryo havzasida joylashgan eng qadimiy shahar yodgorliklarini sanab bering?
5. Topraqqala yodgorligi qanday siyosiy tuzumga mansub bo'lgan?
6. Paykend shahri qanday iqtisodiy faoliyat bilan mashhur bo'lgan?
7. Kampirtepa yodgorligidan topilgan arxeologik topilmalar nimalarni ko'rsatadi?
8. Dalvarzintepa yodgorligi qanday diniy madaniyat bilan bog'liq?
9. Qoyqirilganqala qanday me'moriy xususiyatlarga ega?
10. Amudaryo va Zarafshon havzalari yodgorliklari qanday umumiy xususiyatlarga ega?
11. Bu yodgorliklarning xalqaro Ipak yo'li bilan bog'liqligi nimalarda namoyon bo'ladi?
12. Afrosiyobdagi devoriy rasmlar qanday tarixiy ma'lumotlar beradi?
13. Zarafshon va Amudaryo havzasi yodgorliklarini saqlashda zamonaviy arxeologiyaning roli qanday?
14. Dalvarzintepa yodgorligida topilgan Budda haykallari qanday materiallardan ishlangan?
15. Ushbu yodgorliklardan o'rganilayotgan me'moriy uslublar bugungi zamonaviy arxitekturaga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?
16. Miloddan avvalgi IV–I asrlarda qurilishda ishlatilgan asosiy materiallarni sanab bering.
17. G'isht quyish texnologiyasida qanday bosqichlar mavjud edi?
18. Loyga pichan qo'shishning asosiy maqsadi nima edi?
19. Qadimgi qurilishlarda tom yopish uchun qaysi materiallardan foydalanilgan?
20. Jarkutan yodgorligida qanday qurilish inshootlari topilgan?

II BOB.
ANTI-K DAVR ARXITEKTURASI (MILODDAN AVVALGI IV ASR
– MILODIY III ASR)

Dars reja:

- 2.1. Qadimgi Qang‘ davlatining me‘morchiligi**
- 2.2. Aleksandriya Eskhata va Yunon-Baqtriya shaharsozligi**
- 2.3. Dalvarzintepa, Kampirtepa, Termez yodgorliklari**
- 2.4. Antik davr ibodatxonalari, hammomlar va saroylar**

Antik davr insoniyat tarixida beqiyos madaniyat, falsafa, san‘at va arxitektura taraqqiyoti bilan ajralib turadigan o‘ziga xos bosqichdir. Bu davrning boshi miloddan avvalgi IV asrga, tugashi esa taxminan milodiy III asrga to‘g‘ri keladi. Antik arxitektura termini ko‘pincha qadimgi Yunoniston va Rim davlati arxitektura merosini ifodalashda ishlatiladi, biroq bu davrda Sharq sivilizatsiyalari, jumladan, O‘rta Osiyodagi qadimgi Xorazm, Baqtriya, Sug‘d, Marg‘iyona va Qang‘ davlatlarining ham me‘morchiligi o‘ziga xos rivojlangan tamoyillarga ega bo‘lgan. Antik davr me‘morchiligi inson tafakkurining moddiy timsoli bo‘lib, u jamiyatdagi siyosiy, ijtimoiy, diniy, iqtisodiy va estetik g‘oyalarni ifoda etgan.

IV-III asrlarda qadimiy Xorazm. O‘lkamizning antik davr memorchiligi va san‘ati.

<https://www.google.com/search?sa=X&sca>

Bu davrda arxitektura ijtimoiy tuzumga xizmat qilgan: ibodatxonalar, teatrlar, forumlar, saroylar, shahar devorlari, ko‘priklar, yodgorliklar va boshqa inshootlar qurildi. Shu bilan birga, arxitektura san‘atining shakli, uslubi, bezaklari, konstruktiv echimlari ham o‘zgarib, takomillashib bordi. Ayniqsa, bu davrda g‘isht, tosh, yog‘och va ohak kabi qurilish materiallari keng qo‘llanilgan bo‘lib, ularning ishlatilishi hududiy-iqlimiy sharoitga,

madaniyati va diniy an'analariga qarab farqlangan. Masalan, Yunon-Rim arxitekturasi ustunli konstruksiyalar, gumbazli konstruksiyalar, gorizont-al-vertikal tuzilmalar bilan ajralib tursa, Sharq arxitekturasi tekis tomli, ichki hovli tizimiga asoslangan edi.

Antik arxitektura taraqqiyotini tahlil qilishda ushbu davrning madaniy, siyosiy va falsafiy o'zgarishlari bilan uzviy bog'liqlik mavjud. Yunoniston va Rimdagi me'morchilikni Platon, Aristotel, Vitruvii kabi faylasuf va me'morlarning qarashlari belgilagan. Ular me'morchilikda tartib, muvozanat, go'zallik va foydalilikni asosiy mezonlar sifatida e'tirof etganlar. Vitruviyning "De architectura" asari antik arxitektura nazariyasining asosiy manbasi bo'lib, unda me'moriy uslublar, binolar turlari, qurilish texnologiyalari, materiallar, akustika va bezak san'atiga oid tafsilotlar bayon qilingan. Shu bois bu davr arxitekturasi g'oyaviy va nazariy jihatdan asoslangan, falsafiy mazmunga ega san'at sohasi bo'lib shakllandi.

Antik davrda me'moriy shakllar, kompozitsiyalar va konstruksiyalar turli makonlarda o'ziga xos tarzda vujudga keldi. Yunoniston shahar-davlatlarida dor, ion va korinf ustun tartiblari asosida ibodatxonalar qurilgan bo'lsa, Rimda amfiteatr, akveduk, triumfal ark kabi jamoaviy foydalanishdagi inshootlar keng tarqaldi. Bu inshootlar nafaqat funksional, balki estetik jihatdan ham yuksak darajada qurilgan. Shu bilan birga, O'rta Osiyo hududida joylashgan qadimgi shaharlar Afrosiyob, Dalvarzintepa, Erqo'rg'on, Toprakkala va boshqalarda ham o'ziga xos me'moriy yondashuvlar va texnologiyalar kuzatiladi.

Antik davr me'morchiligida geometrik aniqlik, muvozanatli proporsiyalar, simmetriya, ritm, monumentalizm va bezak elementlarining uyg'unligi asosiy tamoyillar bo'lgan. Bu xususiyatlar binolarning tashqi ko'rinishidagina emas, balki ularning ichki makon tuzilmasida, devoriy bezaklarda, deraza va eshiklarda, gumbaz va ustunlarda ham yaqqol namoyon bo'lgan. Me'morchilikda tabiiy materiallardan foydalanish, ichki va tashqi makonning uyg'unlashtirilishi, inson va makon o'rtasidagi estetik munosabatlarni chuqur anglash antik davr me'morchiligini boshqa davrlardan ajratib turadi.

Mazkur davr arxitekturasi o'z davrining urbanizatsiya, texnika, san'at va diniy tasavvurlarini mujassam etgan. Shaharlarda markaziy maydonlar – agoralar, forumlar qurilgan, ular atrofida siyosiy va diniy muassasalar joylashtirilgan. Jamoat binolari, masalan, teatrlar, gimnaziyalar, hammomlar va bazilikalar, aholining ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutgan. Antik davr me'moriy tajribasi nafaqat o'sha davrda, balki keyingi asrlarda ham chuqur iz qoldirgan. U Renessans, barokko, klassitsizm va hatto zamonaviy arxitektura yo'nalishlarida ham ilhom manbai bo'lgan.

Antik arxitekturani o‘rganish orqali biz faqat tarixiy yodgorliklar haqida emas, balki o‘sha davr insonining dunyoqarashi, hayot tarzi, estetik ideallari haqida ham bilimga ega bo‘lamiz. Ayniqsa, O‘zbekiston hududida joylashgan qadimgi shaharlar va yodgorliklar antik davr me‘morchilik maktablarining Sharqdagi o‘ziga xos turlarini ifodalaydi. Qadimgi Baqtriya, Sug‘d, Xorazm, Qang‘ va Marg‘iyona madaniyatlari asosida shakllangan me‘moriy obidalar bugungi kunda ham arxeologik va tarixiy jihatdan beqiyos manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Shuningdek, bu davrda arxitektura boshqa san‘at turlari bilan uzviy bog‘langan: haykaltaroshlik, devoriy suratlar, mozaika, keramika va metall san‘atining yuksalganligi me‘moriy inshootlarda o‘z ifodasini topgan. Devorlar freskalar, rangli ganch va haykallar bilan bezatilgan, bu esa inshootlarga badiiy ko‘rinish beribgina qolmay, ularning diniy yoki ijtimoiy ma‘nosini ham oshirgan. Shu nuqtayi nazardan, antik davr me‘morchiligi jamiyat, madaniyat va san‘at o‘rtasidagi kompleks munosabatlarning mahsuli sifatida baholanishi lozim.

2.1. Qadimgi Qang‘ davlatining me‘morchiligi

Qadimgi O‘zbekiston hududida joylashgan tarixiy Qang‘ (Kangju) davlati, miloddan avvalgi II asrdan boshlab milodiy IV asrgacha davom etgan, Markaziy Osiyoning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o‘rin tutgan davlatlardan biri sanaladi. Bu davrda shakllangan me‘moriy an‘analar, shaharsozlik tizimi, qurilish materiallari va arxitektura uslublari, Qang‘ jamiyatining taraqqiyot darajasi va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini ochib beradi. Qang‘ davlati me‘morchiligi O‘rta Osiyodagi boshqa qadimgi sivilizatsiyalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan bo‘lib, ayni vaqtda o‘ziga xos mahalliy xususiyatlarga ham ega bo‘lgan.

2.1-rasm. Qadimgi Qang‘ davlati miloddan avvalgi II asrdagi tangasi.

Qang‘ me‘morchiligini o‘rganishda arxeologik qazilmalar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ayniqsa, Kanka, Aktepa, Sho‘rtepa, Xolchayon,

Jandavlattepa va boshqa qadimiy yodgorliklardan topilgan arxitektura izlari, binolar poydevori, devorlar, pechlar va bezakli elementlar, bu davrda yashagan aholining me'moriy bilim darajasi va estetik didi haqida muhim ma'lumotlar beradi. Qazishmalar orqali aniqlangan topilmalar shuni ko'rsatadiki, Qang' aholisi asosan xom g'isht va pishiq g'ishtdan foydalanib, turar joy, ibodatxona, qo'rg'onlar va mudofaa inshootlari barpo etgan.

Qang' davrida shaharsozlikning asosiy xususiyatlaridan biri aholi punktlarining suv resurslariga yaqin joylashganligi edi. Bu yerdagi qadimgi aholi Amudaryo va Sirdaryo irmoqlaridan foydalangan holda sun'iy irrigatsiya tizimlarini barpo etgan. Bu esa dehqonchilikka asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirish bilan birga, yirik shahar markazlarining paydo bo'lishiga olib kelgan. Qang' arxitekturasi aynan shu shahar markazlarida eng aniq ifodalangan. Misol uchun, Kanka yodgorligida topilgan saroy binolari qoldiqlari, katta hajmli jamoat binolari, hovlilil uylar, ko'p xonali turar joylar bu fikrni tasdiqlaydi.

Qang' me'morchiligida to'g'ri chiziqli rejalashtirish, simmetriya, funksional bo'limlash xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Uy-joylar odatda to'rtburchak shaklida, ichki hovlilil qilib qurilgan. Ichki hovlilar markaziy vazifani bajarib, atrofida xonalar joylashtirilgan. Bunday reja bugungi kunda ham O'zbekiston hududida keng tarqalgan an'anaviy arxitektura uslubining ildizlarini aks ettiradi. Xonalar qishda issiq, yozda esa salqin bo'lishini ta'minlovchi konstruktiv yechimlar bilan ta'minlangan. Bu esa, iqlim sharoitlariga moslashgan qurilish texnologiyalaridan foydalanilganini ko'rsatadi.

Qurilishda asosiy material sifatida xom g'isht keng ishlatilgan. Xom g'ishtdan foydalangan holda, ikki-uch qavatli binolar ham barpo etilgan. Pishiq g'isht esa muhim inshootlar, xususan, ibodatxonalar, hukmdorlar saroyi va mudofaa devorlarida qo'llanilgan. Ayrim holatlarda toshdan ham foydalanilgan bo'lib, bu ko'proq binoning poydevor qismlarida yoki kirish eshiklarida kuzatiladi. Yog'och esa tom qoplamalari, ustunlar va ichki bezaklarda ishlatilgan. Binolarda pechlar, ventilyatsiya teshiklari, suv omborlari kabi elementlar mavjud bo'lgan bo'lib, bu yuksak muhandislik tafakkuridan dalolat beradi.

Qang' davridagi ibodatxonalar o'ziga xos shaklda bo'lgan. Ular odatda shahar tashqarisida, yoki yuksak joylarda qurilgan bo'lib, diniy marosimlar, zardushtiy odatlar bilan bog'liq bo'lgan. Ayrim ibodatxonalar devorlarida diniy freskalar, muqaddas belgilar bo'rtib chiqqan. Bu san'at asarlarida o'sha davr estetik qarashlari va diniy tasavvurlari aks etgan. Qazilmalar natijasida ibodatxonalar ichida yondiruvchi qurilmalar, olov saqlanadigan joylar aniqlangan bo'lib, ular olovga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan diniy urf-odatlar mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Mudofaa inshootlari Qang‘ me‘morchiligining muhim qismini tashkil etadi. Ko‘pgina shaharlar tashqi devorlar bilan o‘ralgan bo‘lib, ular dushman hujumidan himoya qilish vazifasini bajargan. Devorlar qalinligi 2–3 metrga yetgan, ba‘zan to‘g‘ri chiziqli, ba‘zan esa radiusli shaklda bo‘lgan. Burchaklarida minora va kuzatuv joylari mavjud bo‘lgan. Devorlar tashqarisida esa xandaq, suv to‘g‘onlari va boshqa muhofaza vositalari mavjud bo‘lgan. Bu yerdagi harbiy arxitektura, hozirgi zamonaviy harbiy inshootlar shakllanishining ildizlaridan biri hisoblanadi.

Savdo yo‘llariga yaqin joylashganligi sababli, Qang‘ davlatida mehnat taqsimoti rivojlangan bo‘lib, bu esa binolarning ixtisoslashuviga olib kelgan. Masalan, hunarmandlar uchun alohida ustaxonalar qurilgan, bozor maydonlari, omborxonalar, karvonsaroylar mavjud bo‘lgan. Bu binolarning ayrimlari oddiy, ayrimlari esa yuqori darajada bezatilgan, ganch, terakota, loy naqshlar bilan qoplangan bo‘lgan. Shu o‘rinda Qang‘ arxitekturasida dekorativ san‘at muhim o‘rin tutganini ta’kidlash kerak.

2.2-2.3-2.4-rasm. Qang‘ arxitekturasida va dekorativ san‘ati, miloddan avvalgi II asr-milodiy IV asrgacha

Qang' davlati me'morchiligida suv inshootlari alohida o'rinni egallagan. O'sha davrda suv bilan bog'liq qurilmalar ariq, kanallar, quduqlar va suv havzalari qishloq xo'jaligi taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan. Kanallar qurilishida yer relyefi, suv darajasi, bosim va oqim tezligi hisobga olingan. Suvni shahar va qishloqlarga yetkazish uchun qamrovli sug'orish tizimi yaratilgan. Qang' me'morlarining bu boradagi tajribasi, keyinchalik boshqa davrlar va xalqlar sug'orish tizimlariga ham ta'sir ko'rsatgan.

Qang' arxitekturasi nafaqat turar-joy va diniy, balki ijtimoiy va iqtisodiy ehtiyojlarni ham qondira olgan. Masalan, qazishmalar davomida topilgan omborxonalar, don saqlash uchun mo'ljallangan joylar, binolar ostidagi yerto'lalardan foydalanilgan. Bu yerto'lalarda namlik darajasi kam bo'lganligi sababli, mahsulotlar uzoq vaqt saqlangan. Shuningdek, qishloq joylaridagi oddiy uylar bilan bir qatorda, shaharlarda ko'p xona va funksiyali inshootlar qurilgan, bu esa tabaqalanish, kasb va ijtimoiy mavqega qarab yashash joylarining differensiallashuvini anglatadi.

Alohida e'tiborga molik jihatlardan biri, Qang' davrida jamoat joylari va anjumanlar o'tkaziladigan binolar mavjud bo'lgani. Bu binolar markaziy maydon atrofida joylashgan, keng kirish yo'llari, ustunli ayvonlar va ochiq zallarga ega bo'lgan. Ayrim hollarda bu inshootlar ibodatxonalar bilan bog'liq yoki ularning yonida joylashgan. Shu tarzda diniy va ijtimoiy hayot o'zaro uzviy bog'langan bo'lgan. **Dekorativ bezaklar** va **naqshlar** Qang' davri arxitekturasi ajralmas qismi bo'lib, devorlar loy bilan suvalib, ustiga ganch yoki oq bo'yoq bilan bezaklar tushirilgan. Ganch naqshlar orasida geometrik shakllar, stilizatsiyalashgan o'simlik tasvirlari, quyosh nurlariga o'xshash elementlar mavjud. Bunday bezaklar asosan jamoat binolari, saroylar, ibodatxonalar va ayrim yuqori tabaqali shaxslarning uylarida kuzatilgan. Bular orqali qadimiy xalqning estetik qarashlari, kosmik tushunchalari va diniy ramzlari ifodalangan. Qang' me'morchiligida **ustunlar** keng qo'llanilgan. Ayniqsa, katta binolarning ayvon yoki zallarini tutib turuvchi yog'och ustunlar mavjud bo'lgan. Ba'zilarining pastki qismi toshdan yasalgan bo'lib, bu ularga barqarorlik bergan. Ustunlarning ustki qismi maxsus ishlov berilgan yog'ochdan bo'lib, unga o'yma naqshlar tushirilgan. Ayrim hollarda bu ustunlar diniy ramzlar bilan bezatilgan va muqaddas sanalgan. **Turar-joy** binolari rejasida ko'plab variantlar kuzatiladi. Qishloq joylaridagi uylar odatda bitta hovli atrofida 2-3 xonadan iborat bo'lib, uylarda ichki pech, ovqat tayyorlash uchun maxsus joy, omborcha va ayrim hollarda quduq ham mavjud bo'lgan. Shaharlardagi uylar esa ko'p xonali, ba'zan esa ikki qavatli qilib qurilgan. Bu binolarda yuqori qavatga chiqish uchun ichki ayvon yoki yog'ochdan tayyorlangan zinapoyalar bo'lgan. Binolarning tom qismi ko'pincha tekis bo'lgan va yozgi davrda yashash yoki dam olish maydoni sifatida ishlatilgan.

Arxitekturada issiqlik izolyatsiyasi uchun xom g‘ishtdan foydalanish juda samarali bo‘lgan. Ichki makonda yozda salqinlik, qishda esa issiqlik saqlanib qolgan. Derazalar kichik hajmda, yuqoriroq qismga joylashtirilgan, bu ham ichki mikroiklimni barqarorlashtirishga xizmat qilgan. Bundan tashqari, binolarni qoplovchi soyabonlar, tomdan pastga tushirilgan qiya tomlar yomg‘ir suvlarini oqizishga yordam bergan.

Qang‘ arxitekturasida karvonsaroylar alohida e‘tiborga loyiqdir. Savdo yo‘llari bo‘ylab qurilgan bu inshootlar savdogarlar, yo‘lovchilar va sayohatchilar uchun vaqtincha to‘xtab dam olishga mo‘ljallangan. Karvonsaroylar odatda to‘g‘ri to‘rtburchak shaklda bo‘lib, markazida katta hovli, atrofida esa xonalar joylashgan. Ayrimlarida ombor, ustaxona, otxonalar ham mavjud bo‘lgan. Bu yerda foydalanilgan me‘moriy uslublar keyingi islom davri karvonsaroylari shakllanishiga asos bo‘lgan deb qaraladi.

Qazishmalar davomida Qang‘ davriga oid ko‘plab keramika va haykaltaroshlik elementlari aniqlangan bo‘lib, ular bezak elementlari sifatida me‘moriy inshootlarda qo‘llangan. Ayniqsa, hayvon figuralari, ilon, qush, sher yoki afsonaviy mavjudotlarning tasvirlari, ustunlar yoki devor bezaklarida uchraydi. Bu esa mifologik qarashlar bilan arxitektura uyg‘unligini ko‘rsatadi. Ba‘zan bu obrazlar himoya yoki ruhiy ma‘no kasb etgan bo‘lib, binolarni “yomon kuchlardan” saqlashga xizmat qilgan.

Qang‘ arxitekturasining yuksak taraqqiyoti bu davrda ijodkorlik, mehnat taqsimoti va markazlashgan siyosiy tuzum mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Saroy binolarining mavjudligi, jamoat maydonlari, markazlashgan rejalashtirilgan shaharchalar va hunarmandlik markazlari bularning barchasi davlat tuzilmasining kuchli tizimga ega bo‘lganini anglatadi. Bu infratuzilma ayni vaqtda jamiyatda turli kasb egalari mavjud bo‘lganini ham bildiradi: g‘ishtchi, yog‘ochchi, ganchkor, hunarmand, muhandis va boshqalar.

Barcha dalillar shuni ko‘rsatadiki, Qang‘ davlati me‘morchiligi nafaqat o‘z davrida yuqori bosqichda bo‘lgan, balki keyingi davrlarga ham kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, Sirdaryo bo‘yidagi shaharlarda topilgan inshootlar rejalari, bezak elementlari va qurilish texnologiyalari, keyinchalik Kushon, Sug‘d, hatto ilk islom davri arxitekturasida ham o‘z aksini topgan.

Qang‘ davlati arxitekturasini o‘rganish orqali biz o‘tmish jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini, estetik qarashlarini, diniy e‘tiqodlarini, ekologik muvozanatga munosabatini va texnik imkoniyatlarini aniqlay olamiz.

Bugungi arxeologik topilmalar, ilmiy tadqiqotlar, raqamli modellashtirish usullari orqali Qang‘ davlati arxitekturasini yanada chuqurroq o‘rganilmoqda. Bu ilmiy yo‘nalish O‘zbekistonning qadimiy arxitektura

tarixini tiklash va uni jahon sivilizatsiyasi kontekstida o'rganish uchun katta zamin yaratmoqda.

2.2. Aleksandriya Eskhata va Yunon-Baqtriya shaharsozligi

Aleksandriya Eskhata qadimgi Yunon–Makedoniya sarkardasi Iskandar Zulqarnayn tomonidan miloddan avvalgi 329-yilda Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy chegaralarida, bugungi Tojikistonning Xo'jand shahri yaqinida asos solingan eng sharqiy yunon shahri hisoblanadi. Mazkur shahar nomining o'zi “Eng olisdagi Aleksandriya” degan ma'noni anglatib, Iskandariyalar tarmog'idagi strategik ahamiyatga ega bo'lgan shaharlardan biri bo'lgan. Bu hududda vujudga kelgan shaharsozlik an'analari, arxitektura shakllanishi va madaniy qatlamlar, Yunon-Baqtriya podsholigi davridagi me'moriy yondashuvlar bilan chambarchas bog'liq.

2.1-rasm. Aleksandriya Eskhata va Yunon-Baqtriya davlatlari joylashgan xarita.

Aleksandriya Eskhata qadimgi antik shaharsozlik prinsiplariga asoslangan holda rejalashtirilgan. Qadimgi yunonlar tomonidan qo'llanilgan geometrik shaharsozlik tamoyillari – Hippodamos reja sxemasi, ya'ni kvadrat shaklli ko'cha tizimi va markaziy agoraning mavjudligi bu shaharda ham amalda bo'lgan. Arxeologik topilmalar shuni ko'rsatadiki, Aleksandriya Eskhatada himoya devorlari, minoralar, minorali darvozalar, suv chiqarish tizimlari va jamoat binolari tizimi mavjud bo'lgan. Shahar tashqi xavflardan himoyalangan va ichki iqtisodiy hamda madaniy faoliyatlar uchun zarur infratuzilmalar bilan ta'minlangan.

2.2-rasm. Surxondaryoda Oks Aleksandriyasi.

Yunon-Baqtriya podsholigi (miloddan avvalgi III–II asrlar) Aleksandriya Eskhata singari shaharlarda urbanizatsiyaning yanada chuqurlashishini ta’minladi. Yunon-Baqtriya arxitekturasi antik yunon me’morchiligi bilan mahalliy (baktriyalik va sog’diy) elementlarning sintezidan iborat bo’lib, bu holat butun O’rta Osiyoda yangi turdagi shaharsozlik tajribasini shakllantirdi. Monumental binolarning portiklari, peristil hovlilari, ustunlar bilan bezatilgan ibodatxonalar, teatrlar va boshqa jamoat binolari ushbu davrga xos bo’lgan me’moriy shakllanishlardandir.

Yunon-Baqtriya shaharlari, jumladan Aleksandriya Eskhata, Markaziy Osiyoning urbanistik tarixida muhim o’rin tutadi. Ularning arxitekturaviy tuzilmalari o’z davrining harbiy-strategik, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlariga moslashtirilgan bo’lib, ko’p hollarda shaharlar tabiiy relyefga mos tarzda joylashtirilgan. Ko’plab hollarda qal’alar tepaliklarga qurilib, shaharning pastki qismlari hunarmandchilik va savdo markazlariga aylantirilgan.

Aleksandriya Eskhata va boshqa Yunon-Baqtriya shaharlarining arxitektura yodgorliklari, ularning joylashuvi va qurilish texnologiyalari bo’yicha arxeologik qazilma ishlari juda muhim ma’lumotlarni beradi. Qazilmalarda topilgan binolarning poydevorlari, g’isht terish uslublari, devorlarning qalinligi, ustun tizmalarining konstruktiv xususiyatlari bu yerda yunonlarning yuqori darajadagi qurilish madaniyatini joriy qilganligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Aleksandriya Eskhata hududida topilgan ustunli ibodatxonalar va mustahkam devorli muhofaza tizimi bu shaharning nafaqat madaniy, balki harbiy ahamiyatga ega bo’lganligini anglatadi.

Shaharning markazida joylashgan **agora** ochiq maydon sifatida xizmat qilgan bo’lib, u erda savdo, siyosiy majlislar va diniy marosimlar

o'tkazilgan. Yunonlar an'anaviy tarzda agoraning atrofini do'konlar, ustaxonalar, muassasalar va ma'muriy binolar bilan o'rab olishgan. Bu maydon jamiyat hayotining markazi hisoblangan. Shuningdek, Aleksandriya Eshkata hududida teatr yoki amfiteatrga o'xshash tuzilmalarning mavjudligi haqidagi taxminlar ham mavjud bo'lib, bu shaharda antik madaniyatning ijtimoiy-ko'ngilochar qismi ham rivojlangan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yunon-Baqtriya shaharsozligida himoya inshootlariga alohida e'tibor berilgan. Qal'a devorlari (krepost) ba'zan ikki qatlamli bo'lgan: tashqi devor mudofaa minoralari bilan bezatilgan bo'lsa, ichki devorlar ikkinchi himoya liniyasini tashkil etgan. Minoralar orasidagi masofa, ular orasidagi harakat yo'laklari, ichki minoralarda joylashtirilgan ustaxonalar shaharning harbiy va iqtisodiy funksiyalarini o'zaro bog'lovchi muhim jihatlari bo'lgan.

Aleksandriya Eshkata antik davrda Yunon-Baqtriya sivilizatsiyasi uchun g'arb va sharq madaniyatlari to'qnashuv nuqtasiga aylangan. Yunon me'morchiligi orqali o'z ifodasini topgan simmetrik va tartibli arxitektura, Baqtriya va Sog'diyona an'analari bilan qorishib, yangi me'moriy estetika va texnologik yondashuvlarni yuzaga keltirdi. Bu jarayon natijasida g'isht va toshdan foydalanishda yangi uslublar, suv chiqarish tizimlari, isitish vositalari (gipokaust tizimi) paydo bo'lgan. Ayniqsa, binolarning devor bezaklari va ganch bilan ishlangan elementlari, haykalchalar va rel'eflar ushbu davr arxitekturasi san'at bilan uyg'unlashganini ko'rsatadi.

Aleksandriya Eshkata shaharsozligining yana bir o'ziga xos jihati uning mintaqaviy geografik xususiyatlariga moslashtirilganligi edi. Shaharning Sirdaryo (Yaksart) bo'yida joylashuvi unga nafaqat savdo uchun qulaylik bergan, balki sug'orish tizimlarining rivojiga ham turtki bo'lgan. Shaharda qadimgi sug'orish inshootlarining qoldiqlari aniqlangan bo'lib, ular orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish, hunarmandchilik va qurilish uchun zarur bo'lgan suv ta'minoti yo'lga qo'yilgan.

Bundan tashqari, Aleksandriya Eshkata va boshqa Yunon-Baqtriya shaharlarida **rejali qurilish tizimi** mavjud bo'lganligi kuzatiladi. Bu, ayniqsa, kvartallarga ajratilgan shaharning mahalliy rejasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ko'chalar to'g'ri burchak ostida kesishgan, har bir kvartalda aholi turar joylari, omborxonalar, ba'zida ibodatxonalar va hammomlar bo'lgan. Bunday kvartal tizimi yunonlarning klassik **"grid"** (panjara) shaklidagi urbanistik yondashuviga mos keladi. Bu uslub orqali shahar nafaqat estetik jozibaga ega bo'lgan, balki harakatlanish, himoya, suv ta'minoti va boshqa infratuzilma jihatlardan ham qulay bo'lgan.

Qazilmalarda topilgan binolarning qurilish materiallari orasida **xom g'isht, pishiq g'isht, tosh, ganch** va hatto marmar qismlari aniqlangan. Xom g'ishtlar asosan uylarning ichki devorlari yoki vaqtinchalik inshootlar uchun

ishlatilgan, pishiq g'ishtlar esa mudofaa devorlari va ibodatxonalar uchun ishlatilgan. Qurilishda **tosh asosli poydevorlar** keng qo'llanilgan, bu esa zilzilalarga nisbatan chidamlilikni ta'minlagan. Qurilishda suv o'tkazmaydigan qatlamlar, oqova suv tizimlari va drenaj inshootlari mavjud bo'lib, bular shaharning rivojlangan muhandislik yondashuvini ko'rsatadi.

Aleksandriya Eskhata arxitekturasi faqatgina jismoniy shakl sifatida emas, balki madaniy gibridlikning mahsuli sifatida ham qimmatlidir. Bu yerda mahalliy sharqona bezak an'analari masalan, devoriy mozaikalar, bezakli sopol idishlar, hayvon tasvirlari yunon me'moriy strukturasi bilan uyg'unlashgan. Bu esa sintezlashgan, yangi arxitektura uslubining paydo bo'lishiga olib kelgan. Arxitektura orqali qadimgi xalqlarning o'zaro madaniy aloqasi, savdo va diplomatik munosabatlari o'rganilishi mumkin.

Aleksandriya Eskhata va Yunon-Baqtriya shaharsozligi namunalari **diniy me'moriy inshootlar** muhim o'rin egallaydi. Yunon ibodatxonalari **naos, pronaos va opisthodomos** qismlariga ega bo'lgan holda barpo etilgan. Ba'zilarida **peripter** shaklida, ya'ni ustunlar bilan to'liq o'ralgan tuzilmalar mavjud. Bu ibodatxonalar klassik yunon arxitekturasi asosiy me'yorlariga amal qilgan holda qurilgan, lekin ba'zi hollarda mahalliy diniy urf-odatlar ta'sirida o'zgartirilgan. Masalan, haykal qo'yiladigan joylar, altar (qurbongoh) yoki ofarida joylashuvi ba'zida an'anaviy yunon ko'rinishidan farq qilgan.

Yunon-Baqtriya shaharsozligining qadri yana shundaki, bu yerda **turli dinlar** va mafkuralarning birgalikda yashashi mumkin bo'lgan madaniy muhit shakllangan. Aleksandriya Eskhatada yunon politeizmi, mahalliy zardushtiylik, ba'zan esa buddaviylik unsurlari arxitektura orqali ham o'z ifodasini topgan. Bu esa shaharsozlikning faqatgina funksional emas, balki mafkuraviy va estetik jihatlarini ham chuqurroq anglash imkonini beradi.

Shuningdek, bu hududdagi aholi yashash joylarining ichki tuzilmasi ham yuqori darajada uyushtirilgan bo'lgan. Uylar ko'pincha markaziy hovli atrofida qurilgan, bu esa ichki iqlimni yumshatish, xonalarni tabiiy yoritish va ventilyatsiya qilish imkonini bergan. Uylarning devorlari bo'yoqlar va naqshlar bilan bezatilgan, ba'zilarida esa ganch o'ymakorligi bilan ishlangan devor panellari topilgan. Bu esa oilaviy uylarda ham estetik va funksional muvozanat mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Yunon-Baqtriya arxitekturasi bu o'ziga xos xususiyatlari Aleksandriya Eskhata timsolida jonli ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bu shahar nafaqat arxitektura, balki urbanistik fikrlash, madaniy ko'chish va qadimiy davlatlar o'rtasidagi aloqalarni o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

2.3. Dalvarzintepa, Kampirtepa, Termez yodgorliklari

O'zbekiston hududi, xususan, Surxondaryo vodiysi Markaziy Osiyoning eng qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri hisoblanadi. Bu hududda joylashgan **Dalvarzintepa, Kampirtepa** va **Termez** yodgorliklari miloddan avvalgi ming yilliklardan to ilk o'rta asrlargacha bo'lgan davrda shakllangan shaharsozlik, me'morchilik, diniy va madaniy rivojlanishni chuqur aks ettiradi. Ushbu yodgorliklar mintaqaning qadimgi tarixi, xalqaro savdo yo'llari bilan integratsiyasi, shahar madaniyati va diniy hayotining izlarini o'zida saqlab qolgan noyob obidalarandir.

Dalvarzintepa qadimgi shahar xarobalari bo'lib, Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani yaqinida joylashgan. Ushbu yodgorlik miloddan avvalgi III asrda vujudga kelgan bo'lib, Kushonlar davrida (milodiy I-III asrlar) yuksak taraqqiyot cho'qqisiga chiqqan. Qazilma ishlari natijasida Dalvarzintepa hududidan ibodatxonalar, saroy inshootlari, haykaltaroshlik namunalarini o'z ichiga olgan boy arxeologik qatlamlar aniqlangan. Ayniqsa, **Buddaviy ibodatxona majmuasi**, sopol idishlar, tanga topilmalar bu yodgorlikni Markaziy Osiyo buddaviy san'ati markazlaridan biri sifatida namoyon qiladi.

2.1-2.2-rasm. Dalvarzintepa-qadimgi shahar xarobalari va buyumlar.

<https://www.google.com/search?q=Dalvarzintepa>

Dalvarzintepada ochilgan **monastir komplekslari** (vihara va stupalar) Kushon davridagi diniy me'morchilikni o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ibadatxonalar kvadrat shaklda qurilib, markaziy stupa atrofiga joylashtirilgan. Stupa Budda qoldiqlarini saqlovchi gumbazsimon inshoot bo'lib, bu diniy arxitekturaning muhim elementi hisoblanadi. Qazilmalar davomida topilgan terrakota haykallar, Budda tasvirlari, saqlangan freskalar diniy san'atning rivojlanganligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, Dalvarzintepa qo'rg'onlari, mudofaa devorlari, mineralari va uy-joy arxitekturasi shaharsozlik madaniyatining

rivojlanganligini ko‘rsatadi. Shaharni o‘rab olgan devorlar paxsa va g‘ishtdan qurilgan bo‘lib, ularning mustahkamligi harbiy arxitekturaning yuqori darajasini aks ettiradi.

Kampirtepa Surxondaryo viloyatidagi yana bir muhim arxeologik yodgorlik bo‘lib, Amudaryo bo‘yida, Termiz shahri yaqinida joylashgan. Ushbu yodgorlik miloddan avvalgi IV-III asrlarda tashkil topgan va Grek-Baqtriya davlati, undan so‘ng Kushonlar hukmronligi ostida bo‘lgan. Kampirtepa qadimgi davrda savdo va harbiy jihatdan muhim strategik shahar bo‘lgan bo‘lib, uning me‘moriy qiyofasi bu yerda yashagan xalqlarning iqtisodiy va madaniy darajasini aks ettiradi.

Kampirtepa shahar xarobalari quyidagi elementlar bilan ajralib turadi: **mustahkam devorlar, ko‘p qavatli minoralar, ichki ko‘chalar tarmog‘i, turar joylar, ma‘muriy inshootlar va yirik omborxonalar.** Eng muhim topilmalardan biri bu yerda o‘rnatilgan **antropomorf sopol haykallar** va yunon yozuvida zarb etilgan tanga namunalaridir. Bu esa, Kampirtepa shahrining Helenistik dunyo bilan aloqada bo‘lganligidan darak beradi.

2.3-2.4-rasm. Kampirtepa shahar xarobalari.

<https://www.google.com/search?q=Kampyrtepa>

Qazilmalar Kampirtepaning mustahkam **mudofaa tizimiga** ega bo‘lganligini ko‘rsatadi. Shahar atrofi chuqur xandaqlar va devorlar bilan himoyalangan, burchaklarida esa minoralar mavjud bo‘lgan. Bu esa shahar harbiylashgan bo‘lib, tashqi bosqinchilardan samarali himoya qilinishini ta‘minlagan.

Bundan tashqari, bu yerdan topilgan **zardushtiy ibodatxona** qoldiqlari diniy hayotning rang-barangligini ko‘rsatadi. Shuningdek, savdo yo‘llariga yaqin joylashgan Kampirtepa qadimgi Ipak yo‘li bo‘yicha muhim tranzit markaz bo‘lgan. Bu yerdan Xitoy, Hindiston va Erondan kelgan mahsulotlar topilgan.

Qadimgi Termez Amudaryo bo‘yidagi eng qadimiy va muhim shaharlar qatoriga kiradi. Shahar ilk bor miloddan avvalgi IV–III asrlarda

paydo bo‘lgan bo‘lib, keyinchalik Kushonlar imperiyasining muhim ma‘muriy va diniy markaziga aylangan. Buddaviylik, zardushtiylik va keyinchalik islom dini bu yerda o‘zaro almashib borib, boy diniy qatlam hosil qilgan.

Termezda joylashgan **Fayoztepa** va **Kara-tepa** kabi buddaviy monastir majmualari butun Markaziy Osiyo buddaviy arxitekturasi tarixida alohida o‘rin tutadi. Fayoztepa – qadimgi monastir majmuasi bo‘lib, bu yerda turli diniy binolar, ustunli galereyalar, ibodat zallari, haykaltaroshlik namunalaridan iborat boy qatlam ochilgan. Kara-tepa esa g‘or-monastir majmuasi bo‘lib, u tog‘ yonbag‘irlariga o‘yib qurilgan ibodatxonalar, xonalardan iborat.

2.5-2.6-rasm. Termezda joylashgan Fayoztepa va sopol qozon.

Termezda buddaviylikning keng tarqalganligini tasdiqlovchi topilmalar-**Budda haykallari, lotus tasvirlari, Kharoshthi yozuvidagi bitiklar** hamda Buddha hayoti tasvirlangan relyeflardir. Bu topilmalar Termezning buddaviylik diniy va madaniy markazi bo‘lganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, Termezda arxitekturaviy inshootlar, xususan yog‘och va g‘ishtdan ishlangan ustunlar, pishiq g‘ishtdan qurilgan gumbazli xonalar yuqori darajadagi qurilish texnologiyasidan darak beradi.

Qadimgi Termez, ayniqsa, islom dini kirib kelgan davrlarda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Mahmud Tarobiy, Al-Hakim at-Termiziy kabi mashhur olimlar bu yerda yashab ijod qilganlar. Islomiy arxitektura yodgorliklari – Sulton Saodat majmuasi, Zarautsoy naqshlari, Sayyidlar maqbarasi – shaharni o‘rta asrlarda ham yuksak madaniy markazga aylantirgan.

Dalvarzintepa, Kampirtepa va Termez yodgorliklari O‘zbekiston tarixiy-arxeologik manzarasida alohida o‘rin tutadi. Ularning umumiy

jihatlari quyidagilardan iborat: Shaharsozlik va me'morchilik: Har uchala yodgorlikda ham yuksak darajadagi shaharsozlik tizimi, rejalashtirish, mudofaa va diniy arxitektura mavjud bo'lgan. Diniy xilma-xillik: Buddaviylik, zardushtiylik, islom kabi dinlarning izlari topilgan. Savdo va madaniy aloqalar: Bu yodgorliklar qadimgi Ipak yo'li bo'yida joylashgan bo'lib, xalqaro aloqalarning markazi bo'lgan. Tarixiy qatlamlarning boyligi: Miloddan avvalgi davrlardan to ilk islomiy davrlargacha bo'lgan bosqichlar arxeologik jihatdan o'rganilgan. Arxeologik topilmalar: Sopollar, haykallar, tangalar, yozuvli bitiklar orqali iqtisodiy, diniy va madaniy hayotni tiklash imkoni mavjud.

Ushbu yodgorliklar O'zbekiston hududida joylashgan eng qadimiy shaharlardan biri sifatida ilmiy va tarixiy ahamiyat kasb etadi.

2.4. Antik davr ibodatxonalari, hammomlar va saroylar

Miloddan avvalgi IV asrdan milodiy III asrgacha bo'lgan davr antik arxitekturaning eng yuksak bosqichlaridan biri sifatida qaraladi. Bu davrda Rim va Yunon dunyosida nafaqat shaharsozlik taraqqiy etdi, balki diniy ibodatxona majmualari, ijtimoiy xizmatlarga xizmat qiluvchi hammomlar, hamda hokimiyat ramzi bo'lgan saroylar barpo etildi. Arxitektura ushbu davrda san'at, siyosat va falsafaning ajralmas qismiga aylandi. Antik arxitektura, xususan, ibodatxonalar, hammomlar va saroylar orqali o'z davrining jamiyat tuzilmasi, madaniyati va diniy e'tiqodlari haqida boy ma'lumot beradi.

Antik davr ibodatxonalari jamiyatning diniy e'tiqodlari va falsafiy qarashlarining jismoniy timsoli bo'lgan.

Ellinistik va Rim davrida ibodatxonalarning shakli, hajmi, joylashuvi va bezaklari e'tiqod qilinayotgan ilohiyat va hukmdor shaxsiga nisbatan chuqur hurmat bilan bog'liq edi.

Yunoniston va Egey havzasi hududida joylashgan Delfi, Olimpiya, Afina kabi shaharlarda joylashgan ibodatxonalar, jumladan, Afina Parfenoni, Gera ibodatxonasi (Paestumda), Artemida ibodatxonasi (Efezda), bu yo'nalishda yuksak me'moriy namunalar hisoblanadi.

Parfenon antik Yunoniston me'morchiligining eng ulug'vor ibodatxonasi sifatida tanilgan. U Afina ilohasiga bag'ishlangan bo'lib, miloddan avvalgi 5-asrda barpo etilgan.

Dorik uslubida qurilgan ushbu ibodatxona marmardan bunyod etilgan bo'lib, 17×8 ustunli peripter shaklida joylashtirilgan.

Parfenonning me'moriy qurilishi geometriya, simmetriya va vizual effektlarni chuqur hisobga olgan holda yaratilgan. U nafaqat diniy maqsadlar

uchun, siyosiy g‘oya va fuqarolik birligini mustahkamlash vositasi sifatida ham xizmat qilgan.

Boshqa mashhur ibodatxonalardan biri bo‘lgan Efezdagi Artemida ibodatxonasi, 127 ustunli katta tuzilishga ega bo‘lib, yirik ko‘lamli qurilish sifatida qadim dunyo “etti mo‘jizasi” qatoriga kiritilgan. Bu ibodatxona sharqiy madaniyatlar va ellinistik an‘analar birlashmasining namunasi edi. Artemida ibodatxonasi diniy markaz bo‘lishi bilan birga, iqtisodiy va madaniy markaz sifatida ham faoliyat yuritgan.

2.7-rasm. Parfenon (bokira qiz) Akropol (Afina)dagi ma’buda Afina ibodatxonasi.

Rim davrida ibodatxonalar yunoncha uslubdan farqli tarzda, podium (baland asos) ustida qurilib, fasad faqat bitta tomonida portik bilan bezatilgan bo‘lishi bilan ajralib turar edi. Masalan, Rimdagi Maison Carrée (Nîmes, Frantsiya) ibodatxonasi milodiy I asrga oid bo‘lib, korinf uslubidagi ustunlar bilan bezatilgan. Rim ibodatxonalari asosan marmar, beton va toshdan barpo etilgan, bezaklarida esa rel’eflar, haykallar, frizlar keng qo‘llangan.

Antik davr hammomlari thermae Rim jamiyatining kundalik hayotida juda muhim ijtimoiy maskanlar bo‘lgan. Ular nafaqat shaxsiy gigiena, balki dam olish, suhbat, sport va madaniy tadbirlar markazi sifatida ham xizmat qilgan. Eng mashhur Rim hammomlari Karakalla va Diokletian hammomlari bo‘lib, ularda sovuq (frigidarium), issiq (caldarium), iliq (tepidarium),

cho'milish havzalari (natatio), sport zallari (palaestra) va kutubxonalar mavjud bo'lgan. Bu inshootlar o'z davri uchun ilg'or qurilish texnologiyalari, xususan, g'ishtli gumbazlar, hypocaust (pol osti isitish tizimi), suvoq bilan qoplangan devorlar va mohir bezaklar bilan ajralib turgan.

Thermae majmualari Rim fuqarolari uchun ochiq va bepul bo'lgan ijtimoiy institutlar edi. Ularning barpo etilishi va xizmat ko'rsatishi davlat tomonidan moliyalashtirilgan bo'lib, bu hukmdorning xalqqa sadoqatini ko'rsatish vositasi ham bo'lgan. Karakalla hammomlari o'zining ulug'vor gumbazlari va keng zalari bilan Rim muhandislik san'atining yuqori darajasini namoyon etgan. Hammomlar ichki qismi mozaikalar, marmar plitalar, haykaltaroshlik asarlari va freskalar bilan bezatilgan bo'lib, ularning barchasi ommaviy hayotda estetikani qadrlash darajasini ko'rsatgan.

Antik saroylar esa siyosiy hokimiyat, qudrat va boylik timsoli edi. Ellinistik podshohliklar davrida (makedoniyalik Aleksandr vorislari hukmronligi ostida) Ptolemeylar, Seleukidlar va Bactriya Yunon davlatlarida ulkan saroylar barpo etilgan. Bu saroylar keng atriumlar, ustunli galereyalar, majlislar zallari va bog'lar bilan bezatilgan majmualardan iborat bo'lgan. Ular nafaqat hukmdorlar yashash joyi, balki boshqaruv, diplomatiya va tantanali marosimlar uchun xizmat qilgan.

Saroylar ko'pincha shahar markazida, strategik jihatdan ustun hududlarda joylashgan va harbiy jihatdan ham himoyalangan bo'lgan. Bu binolar arxitekturasi nafaqat muhandislik, balki siyosiy mafkura, monumentalizm va o'zini namoyish qilish vositasi sifatida ham ko'zga tashlangan. Ayniqsa, Rim imperatorlari saroylari Forum Romanumdagi Domus Augusti va Domus Flavia hukmdorning qudratini aks ettirish uchun gumbazli zallar, bezakli karnizlar, bezatilgan devor rasmlari bilan bezatilgan edi.

Ayniqsa, Rim imperiyasi sharqiy chekka hududlarida Masalan, Baqtriya va So'g'diyona atrofida joylashgan Aleksandriya Eskhata va Dalvarzintepa kabi shaharlarda ham ellinistik madaniyatga oid saroy, ibodatxona va hammom qoldiqlari aniqlangan. Bu esa Sharq va G'arb madaniyatlari o'zaro uyg'unlashuvi, arxitektura shakllari va uslublarining bir-biriga o'tishini ko'rsatadi.

Bunday yodgorliklar, masalan, Termizdagi Fayoztepa, Qoratepa majmualari orqali, ibodatxona (buddaviy vihara)lar ham o'z davrining monumental binolari bo'lib xizmat qilgan. Garchi ular klassik antik ibodatxonalar uslubida bo'lmasa-da, muhandislik jihatdan, gumbazli tomlar, ustunli portiklar orqali qadimgi antik me'morchilik an'alariga o'xshash elementlarni o'zida mujassam etgan.

Saroylar, hammomlar va ibodatxonalar antik davr jamiyatining uch asosiy ustuni bo'lgan: ruhiy (diniy), jismoniy (hammomlar orqali) va siyosiy

(saroylar orqali) ehtiyojlarni qondirishga xizmat qilgan. Bu inshootlarning barpo etilishida eng ilg'or qurilish materiallari marmar, beton, ohaktosh, yog'och, bronza hamda geometrik va simmetrik shakllar qo'llanilgan. Eng muhim jihat shundaki, ibodatxona va saroylar ko'p hollarda bir hududda, bir-biriga yaqin joyda barpo etilgan, bu esa diniy va siyosiy hokimiyatning uyg'unlashganligini ko'rsatadi.

Dars mavzularini o'zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Antik davr ibodatxonalarining asosiy me'moriy xususiyatlarini izohlang. Yunon va Rim ibodatxonalarining o'zaro farqlari nimada?

2. Parfenon ibodatxonasi qanday maqsadda va kim uchun qurilgan? Uning arxitekturaviy o'ziga xosliklari nimada?

3. Dorik, Iyonik va Korinf ustun orderlari o'rtasidagi farqlarni tahlil qiling va ularning ibodatxonalardagi ahamiyatini tushuntiring.

4. Hammomlar (thermae) Rim jamiyatida qanday ijtimoiy va madaniy rol o'ynagan? Misollar bilan asoslang.

5. Hypocaust isitish tizimi qanday ishlagan va uning arxitekturadagi ahamiyati nimalardan iborat?

6. Hammom inshootlarida frigidarium, tepidarium va caldarium qanday funksiyalarga ega bo'lgan?

7. Antik davr saroy me'morchiligida markaziy maydon – megaron qanday tuzilishga ega bo'lgan?

8. Knossos saroyi misolida qadimgi Kreta (mino) sivilizatsiyasining arxitekturasini tavsiflab bering.

9. Antik davr hammomlari va zamonaviy hammom (sauna, turk hammomi, spa) konsepsiyalari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni ko'rsating.

10. Antik ibodatxonalar joylashuvi va landschaft bilan uyg'unligi qanday tashkil etilgan?

11. Antik davr saroylarining himoya tizimlari qanday bo'lgan? Bu inshootlar faqat yashash uchunmi yoki ma'muriy markaz sifatidami?

12. Antik davrda me'morchilik va diniy marosimlar o'rtasidagi bog'liqlikni qanday tushunasiz?

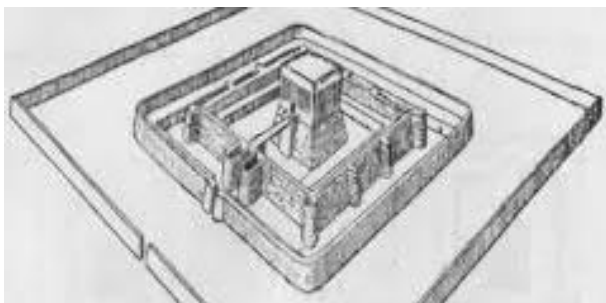
III BOB.
ILK O'RTA ASRLAR ARXITEKTURASI (V–VIII ASRLAR)

Dars reja:

- 3.1. Ilk o'rta asrlar arxitekturasining tarixiy manzarasi**
- 3.2. Me'moriy yodgorliklari**
- 3.3. Diniy va mudofaa arxitekturasini**

Markaziy Osiyo hududida, xususan, hozirgi O'zbekiston yerlarida ilk o'rta asrlar (V-VIII asrlar) arxitekturasini alohida tarixiy, siyosiy va madaniy sharoitlar ta'sirida shakllangan. Bu davr Sharq tarixida tub burilishlar davri bo'lib, qadimiy tsivilizatsiyalar yemirilishi, yangi davlat tuzilmalarining paydo bo'lishi, dinlar almashuvi va etnik guruhlar harakati bilan ajralib turadi. Ushbu tarixiy jarayonlar arxitektura sohasiga bevosita ta'sir etib, yangi tipdagi inshootlarning yaratilishiga, mavjud me'moriy an'analar qayta shakllanishiga va madaniy gibridlikning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Ilk o'rta asrlar arxitekturasini tadqiq etish, avvalo, bu davrning tarixiy va madaniy zaminini tahlil qilishni talab etadi. IV asr oxiri va V asr boshlarida Kushoniylar davlatining tanazzulga uchrashi, Eftalitlar saltanatining shakllanishi va o'z navbatida bu siyosiy tuzilmaning ham qisqa muddat ichida tanazzulga yuz tutishi, turli qabila va sulolalar o'rtasida hokimiyat uchun kurashlar avj olgan davr bo'lgan. Shu bilan birga, sasanidlar va sasoniy Eroni, keyinchalik esa arab xalifaligining bosqinchilik harakatlari ham mintaqaning siyosiy xaritasini o'zgartirib yuborgan. Bunday o'zgarishlar bevosita shaharlashuv jarayonlariga, qurilish faoliyatiga, diniy markazlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi.

3.1-rasm. O'rta osiyoda ilk o'rta asrlar shaharlari va ularning me'moriy rejaviy ko'rinishi.

V-VIII asrlar oralig‘ida Markaziy Osiyoda me‘moriy faoliyatning asosiy markazlari sifatida Samarqand (Afrosiyob), Buxoro (Varaxsha), Termiz (Kampirtepa, Fayoztepa), Panjikent, Balaliktepa, Dalvarzintepa kabi shaharlar shakllandi yoki o‘z taraqqiyotining muhim bosqichiga yetdi. Bu shaharlarda nafaqat dunyoviy maqsadlardagi inshootlar saroylar, qo‘rg‘onlar, shahristonlar, devorlar qurilgan, balki diniy markazlar ibodatxonalar, monastirlar, stupalar, ziyoratgohlar ham barpo etilgan. Bu inshootlarning arxitektura yechimlari, ichki rejalari, bezak uslublari va ishlatilgan qurilish materiallari bu davr me‘morchiligining o‘ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi.

Ilk o‘rta asr arxitekturasi uchun xos xususiyatlardan biri bu – ko‘p funksiyali inshootlarning paydo bo‘lishidir. Diniy markazlar, ayni vaqtda, ta‘lim, siyosiy va iqtisodiy faoliyat markazi ham bo‘lgan. Ayniqsa, buddaviy monastirlar nafaqat ibodatxona, balki ilmiy va san‘at maktablari sifatida ham faoliyat yuritgan. Bu esa arxitektura shakllarining murakkablashishiga, ichki rejalashtirishda yangi yechimlarning joriy etilishiga olib kelgan. Masalan, Fayoztepadagi ibodatxona majmuasi rejasida markaziy ibodat zali, unga tutash yordamchi xonalar, ibodatxilarga mo‘ljallangan yo‘laklar mavjud bo‘lib, bu diniy funksiyalarni bajarish bilan birga, ijtimoiy ehtiyojlarga ham xizmat qilgan.

3.2-3.3-rasm. Shohizinda-Samarqanddagi me‘moriy yodgorlik
(11–19-asrlar)

<https://www.google.com/search?q=ilk+o%280%98rta+asrlar>.

Bu davr arxitekturasi tarkibida mahalliy me‘moriy an‘analar bilan bir qatorda, tashqi ta‘sirlar ham muhim o‘rin egallagan. Ayniqsa, sosoniy va hind arxitektura uslublarining ayrim elementlari – to‘sinli tommlar, to‘g‘ri burchakli zal rejalari, devoriy naqshlar, rangtasvirlar me‘moriy inshootlarda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, devoriy bezaklarda (Panjikent, Varaxsha) mavjud bo‘lgan sahna tasvirlari, mitologik obrazlar va xalq hayotiga oid epizodlar bu davrning san‘at va arxitektura uyg‘unligini yaqqol ko‘rsatadi.

Yana bir muhim xususiyat qal'a va shahristonlar tizimining rivojlanishidir. Siyosiy notinchlik va harbiy tahdidlar sababli shaharlar va aholi manzillari atrofida mudofaa devorlari, minoralar, darvozalar, ariq va xandaqlar bilan mustahkamlab qurilgan. Shaharlar ichida esa bozor, hunarmandchilik mahallalari, ibodatxonalar, qarorgohlar, suv inshootlari (ariq va hovuzlar) rejalashtirilgan. Bu esa o'sha davr shaharsozlik madaniyatining yuksak darajada bo'lganligini anglatadi.

Arxitektura faqat moddiy muhit emas, balki diniy, falsafiy va mafkuraviy tushunchalarni ham aks ettirgan. Buddaviylikning kuchli ta'siri ostida qurilgan stupalar, murakkab rejalashtirilgan monastirlar, qizil, sariq va oq ranglar bilan bezatilgan ibodatxonalar ruhiy poklanish va ilohiy haqiqatga erishish g'oyalarini ifodalagan. Shu bilan birga, ayrim hududlarda xristianlik ta'siri ostida qurilgan cherkovlar va ibodatxona qoldiqlari ham aniqlangan bo'lib, bu diniy xilma-xillik va uning arxitektura orqali ifodalanishini ko'rsatadi.

V–VIII asrlar arxitekturasini o'rganishda muhim manbalardan biri arxeologik tadqiqotlardir. So'nggi o'n yilliklarda olib borilgan qazishmalar natijasida Panjikent, Afrosiyob, Balaliktepa va boshqa joylardagi arxitektura yodgorliklari chuqur o'rganildi. Bu inshootlar tuzilmasi, bezaklari, qurilish materiallari va joylashuv tahlili orqali o'sha davr shahar hayoti, ijtimoiy tuzilma va diniy faoliyat haqida keng tasavvurga ega bo'lish mumkin. Ayniqsa, Panjikentdagi devoriy rasmlar, Buxorodagi Varaxsha saroyining bezaklari va Termizdagi Fayoztepa monastiri o'rta asr me'moriy tafakkurining yuksak namunalari.

Ilk o'rta asr arxitekturasi faqat me'moriy obidalar majmuasi emas, balki xalq tafakkuri, diniy qarashlari, san'at didi va ijtimoiy hayotining betakror aksidir.

3.1. Ilk o'rta asrlar arxitekturasining tarixiy manzarasi

Ilk o'rta asrlar davri (taxminan V-VIII asrlar) Markaziy Osiyo, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududida chuqur tarixiy, siyosiy, madaniy va diniy o'zgarishlar bilan ajralib turadi. Ushbu davr antik davr bilan o'rta asrlar oralig'idagi o'tish bosqichi bo'lib, arxitektura san'atida yangi shakllar, konstruksiyalar, funksional tizimlar va estetik qarashlarning shakllanishiga olib kelgan. Ayniqsa, bu davrda sosoniylar, eftaliylar, Turk xoqonligi va Arab xalifaligining siyosiy ustuvorligi O'zbekiston hududidagi shaharsozlik, diniy inshootlar, saroy va istehkomlar arxitekturasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Geosiyosiy vaziyat va urbanistik o'zgarishlar. Ilk o'rta asrlarning boshida Eftaliylar imperiyasi (V-VI asrlar) Sug'd, Buxoro, Xorazm va

Qashqadaryo vodiysi kabi hududlarda siyosiy hukmronlik qilgan. Eftaliylar davrida shaharlarning mudofaa tizimi kuchaytirildi, markaziy qismlarda ibodatxonalar, minoralar va saroylar qurildi. Eftaliylar tomonidan ishlab chiqilgan mudofaa arxitekturasi o'z davrida innovatsion yechimlarga ega bo'lib, ko'p hollarda ikki qatlamli devorlar, minoralar va burjlar tizimida ifoda topgan.

VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu hududlar Turk xoqonligi va undan so'ng Arab xalifaligi tasarrufiga o'tdi. Bu siyosiy o'zgarishlar shaharsozlik va me'moriy kompozitsiyalarning o'zgarishiga olib keldi. Ilk musulmon davlati hukmronligi ostida diniy me'morchilik masjidlar, minoralarning paydo bo'lishi bilan yangi me'moriy uslublar rivojlana boshladi.

Saroy me'morchiligi va dunyoviy arxitektura. Bu davrda hukmdorlar saroylari va zodagonlar qarorgohlari ham arxitekturaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan. Saroy me'morchiligida ko'plab bezak elementlari, nafis naqshlar, haykaltaroshlik detallar, ravoqlar va peshtoq shakllari qo'llanilgan. Varaxsha saroyi (hozirgi Buxoro yaqinida joylashgan) bu borada yirik arxitektura yodgorligi hisoblanadi. Saroy devorlariga ishlangan polixrom ganch relyeflar, hayvon va odam tasvirlari, geometrik va floral naqshlar ilk o'rta asr bezak san'atining yuksak namunalari hisoblanadi. Bundan tashqari, shaharlarda karvonsaroylar, hammomlar, bozor maydonlari va ustaxona binolari ham qurilgan. Bu inshootlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotning markaziy qismini tashkil etgan. Ularda arxitektura faqat estetik emas, balki amaliy-maqсадli yondashuvlar bilan uyg'unlashtirilgan.

Arxitektura shakllarining o'zgarishi. Ilk o'rta asrlar arxitekturasi shakliy jihatdan antik davrdagi me'moriy elementlar va yangi, o'ziga xos shakllarning sintezi sifatida shakllandi. Masalan, gumbazli zallar, ravoqli yo'laklar, markazlashtirilgan hovlilar, peshtoqli kirishlar, ko'p ustunli zal va minoralar bu davr arxitekturasi xos bo'lgan. Ayniqsa, markaziy hovli atrofida joylashgan xonalardan iborat binolar tizimi (misol: Varaxsha saroyi yoki Afrosiyobdagi masjid) o'zining funksional qulayligi bilan ajralib turgan. Islom arxitekturasi kirib kelishi bilan me'moriy shakllar yanada tizimlashtirilib, muayyan diniy va madaniy standartlarga moslashdi. Bu holat masjid, madrasa va maqbaralarning me'moriy loyihasida yaqqol namoyon bo'ldi.

3.2. Me'moriy yodgorliklari

Ilk o'rta asrlar ya'ni taxminan V-VIII asrlar oralig'i O'zbekiston hududida boy va rang-barang me'moriy merosning shakllanish davridir. Bu davr Markaziy Osiyo tarixida tub siyosiy va madaniy o'zgarishlarga boy

bo'lgan bo'lib, bu jarayonlar o'z navbatida arxitektura san'atining rivojlanishiga kuchli turtki bo'lgan. Ushbu davr me'moriy yodgorliklari orasida saroylar, ibodatxonalar, qal'alar, istehkomlar, mudofaa devorlari, gumbazli inshootlar va dastlabki musulmon diniy binolari mavjud bo'lib, ular bugungi kunda ham arxeologik yodgorlik sifatida chuqur ilmiy tadqiqotlar ob'ektiga aylangan.

Varaxsha saroyi (Buxoro vohasi). Varaxsha ilk o'rta asrlardagi eng yirik va muhim saroy inshootlaridan biridir. Bu yodgorlik Buxoro shahrining shimoli-g'arbiy qismida, qadimiy Sug'd viloyatining muhim siyosiy markazlaridan biri bo'lgan. Arxeologik tadqiqotlarga ko'ra, Varaxsha saroyi VI-VII asrlarda faoliyat yuritgan bo'lib, bu yerda zodagonlar va mahalliy hukmdorlar istiqomat qilgan. Saroy ikki qavatli bo'lib, markaziy qismida katta ziyofat zali, ustunli galereyalar, rasm va naqshlar bilan bezatilgan devorlar mavjud bo'lgan. Ayniqsa, saroy devorlaridagi polixrom ganchdan ishlangan hayvonlar va odamlar tasviri, geometrik naqshlar va floral bezaklar o'z davrining yuqori darajadagi dekorativ san'at namunasi hisoblanadi. Bu rasmlar, odatda, diniy va mifologik sahnalardan iborat bo'lib, ularning rang-barangligi va tafsilotlar bilan ishlanganligi arxitektura bilan ganchkori san'atining uyg'unlashuvini ko'rsatadi.

1-rasm. ilk o'rta asrlardagi eng yirik va muhim saroy inshootlaridan biri.

https://www.google.com/search?sca_esv

Afrosiyob shahristoni (Samarqand). Samarqandning qadimiy yadrosi hisoblangan Afrosiyob shahristoni ilk o'rta asrlar arxitektura merosining nodir namunalaridan biridir. Bu yodgorlik VIII asrgacha Samarqandning asosiy siyosiy va madaniy markazi bo'lib kelgan. Afrosiyobda topilgan inshootlar orasida saroy binolari, minoralar, ibodatxonalar va oddiy uy-joylar mavjud. Ayniqsa, VII asrga oid qirolik saroyi binosi o'zining devoriy rasmlari bilan mashhur. Afrosiyob devoriy rasmlari Eron, Xitoy va Hindiston elchilari qabul qilinayotgan sahnalarni aks ettiradi. Bu esa Samarqandning xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan diplomatik

va savdo markazi bo‘lganligini ko‘rsatadi. Binolarning qurilishida pishiq g‘isht va ganch keng qo‘llanilgan, ichki makonlar esa ko‘pincha ustunlar bilan bo‘lingan. Bu hududdagi ilk masjid qoldiqlari esa musulmon arxitekturasining shakllana boshlagan ilk bosqichlarini aks ettiradi.

Paykend shahristoni (Buxoro vohasi). Paykend V-VIII asrlarda Buxoro vohasining muhim savdo va madaniy markazlaridan biri bo‘lib, ko‘plab me‘moriy yodgorliklarni o‘zida mujassam etgan. Shahar arxitekturasi ichki va tashqi mudofaa devorlari, markaziy masjid, karvonsaroylar va hammomlarni o‘z ichiga olgan. Arxeologik tadqiqotlar Paykenda to‘rtta madaniy qatlam aniqlanganini ko‘rsatadi, ularning har biri ma‘lum davrga oid qurilish bosqichlarini aks ettiradi.

2-rasm. Paykend shahristoni (Buxoro vohasi). Paykend V-VIII asrlar.

<https://www.google.com/search?q=Paykend>

Paykend masjidi VIII asrga oid bo‘lib, ilk musulmon me‘morchiligi elementlarini o‘zida aks ettiradi. Masjid ichki hovli atrofida joylashgan ustunli galereyalar va namozgohdan iborat. Bunday qurilish uslubi keyinchalik Markaziy Osiyo bo‘ylab keng tarqalgan “hofizli masjid”lar arxitekturasiga asos bo‘lgan. Paykenddagi istehkom devorlari esa shaharni tashqi hujumlardan himoya qilish uchun qurilgan bo‘lib, har bir burchagida minoralar joylashtirilgan.

Topraqal’a va Ayazqal’a (Xorazm). Xorazm hududidagi Topraqal’a va Ayazqal’a yodgorliklari ilk o‘rta asr mudofaa arxitekturasini aks ettiradi.

rivojining yorqin namunalari. Bu qal'alar asosan IV–VII asrlarda faol bo'lgan bo'lsa-da, ularning qurilish texnologiyasi va ichki arxitekturasi ilk o'rta asrlar uchun xos xususiyatlarga ega. Topraqqal'a yodgorligida uch qavatli saroy binosi, majlis zallari, yozuvlar bilan bezatilgan xonalar va qo'riqlov minoralari mavjud bo'lgan. Ayazqal'a esa cho'l hududida joylashgan mustahkam qal'a bo'lib, u ikki bosqichli devorlar, yuqori kuzatuv minoralari va qo'riqlov xonalari bilan o'ralgan. Qal'a ichida joylashgan bino va omborxonalarda pishiq g'ishtdan keng foydalanilgan. Bu inshootlar Xorazmda markazlashgan hokimiyat va yuksak darajadagi harbiy strategiyani ko'rsatadi.

Qal'a va istehkom tizimlari. Ilk o'rta asrlar arxitekturasida qal'alar va istehkomlar markaziy o'rin tutgan. Geosiyosiy beqarorlik, ko'chmanchi qabilalar tahdidi, ichki raqobatlar shahar va qishloqlarning himoya tizimlarini takomillashtirishni talab qilgan. Shuning uchun ham ko'plab yirik shaharlarda Buxoro, Samarqand, Naxshab, Panjikent va boshqalarda mustahkam devorlar, burjlar, darvozalar tizimi joriy etilgan. Arxeologik topilmalarga ko'ra, bu devorlar ko'p hollarda ikki yoki uch qatlamli bo'lib, orasida harakatlanish uchun yo'laklar mavjud bo'lgan.

Istehkomlar nafaqat harbiy, balki siyosiy ramz sifatida ham xizmat qilgan. Masalan, shaharning markaziy qal'asi (ark) hukmdorlar qarorgohi, zaxira omborlari va askarlarning joylashuvi uchun mo'ljallangan. Buxoro arkidagi ilk qurilish qatlamlari VII–VIII asrlarga oid bo'lib, bu yerda sud majlis zallari, davlat arxivi, xazinaxonalar joylashgan bo'lgan.

3.3. Diniy va mudofaa arxitekturasi.

Geosiyosiy vaziyat va mudofaa arxitekturasi zarurati. Ilk o'rta asrlar davrida ko'plab hududlar o'ziga xos yarim mustaqil mulklarga bo'lingan bo'lib, bu holat ichki urushlar va raqobatbardosh siyosiy kuchlarning to'qnashuvini kuchaytirgan. Shuningdek, arab istilolari, turkiy ko'chmanchilar bosqinlari va boshqa tashqi xavf-xatarlar mudofaa infratuzilmasini yaratish va takomillashtirishni kun tartibiga olib chiqdi. Ayniqsa, V-VI asrlarda Eftalitlar davlati va keyinchalik G'arbiy Turk xoqonligi davrida mustahkam qal'a va istehkomlar qurilishi kuchaydi.

Qal'alar va devorlar tizimi. Ilk o'rta asrlardagi mudofaa arxitekturasi birinchi navbatda qal'alar (arq) va ularni o'rab turgan devorlar, burjlar, novlar, darvozalar va qo'shimcha to'siq inshootlari bilan tavsiflanadi. Shaharlar odatda ikki yoki uch darajali himoya tizimiga ega bo'lgan: ichki arq (hukmdor saroyi va harbiy garnizon joylashgan), shahriston (ma'muriy va diniy markaz) va rabot (sanoat, savdo, aholi yashash joylari). Misol uchun, **Paykend, Varaxsha, Toprakkala, Afrosiyob** (Samarqand) kabi markaziy

shaharlarda devorlar pishiq g'ishtdan, ba'zida esa xom g'isht aralashmasidan qad rostlagan bo'lib, ularning qalinligi ba'zan 5–7 metrga, balandligi esa 10–15 metrga yetgan. Qal'alar devorlariga ko'p hollarda yarim doira shaklidagi burjlar o'rnatilgan bo'lib, ularning orasidagi masofa himoya nuqtalarini bir-biriga tutashtirish imkonini bergan.

Burjlar va darvozalar. Qal'a va shahar devorlariga o'rnatilgan burjlar strategik ahamiyatga ega bo'lib, ularning ustki qismida kuzatuv va jangovar platformalar joylashgan. Burjlar ko'pincha devorning tashqi tomonida yarim doira yoki to'rtburchak shaklida bo'lgan, bu esa dushmanning devor tagiga yaqinlashishini qiyinlashtirgan. Shuningdek, darvozalar bir nechta mustahkam yog'och eshiklar va temir panjaralar bilan jihozlangan, ularga yondosh minoralar yoki burjlar esa darvozani himoya qilish uchun qurilgan.

Xandaq va suv to'siqlari. Qal'a va shaharlarni tashqi bosqindan himoya qilishda xandaq – chuqur va keng kovilgan suv to'siqlari – katta ahamiyat kasb etgan. Xandaqlar ko'pincha tabiiy suv oqimlaridan (kanallar yoki daryolardan) foydalanib, shahar atrofida sun'iy to'siq sifatida yaratilgan. Masalan, **Afrosiyob** va **Paykend** shaharlarida bu tizimlar aniq kuzatiladi. Xandaq ustiga o'rnatilgan ko'priklar ko'p hollarda harakatlantiriladigan bo'lib, xavfli paytlarda ko'priklar tortib olinardi. Bu esa dushmanning to'satdan hujumiga qarshi qo'shimcha mudofaa vazifasini bajargan.

Arxitektura shakllari va materiallar. Ilk o'rta asrlar mudofaa inshootlarida foydalanilgan asosiy qurilish materiallari xom g'isht, pishiq g'isht, tosh va loy bo'lgan. Har bir hududda mavjud tabiiy resurslarga qarab materiallar tanlangan. Masalan, Surxondaryo vodiysida toshdan keng foydalanilgan bo'lsa, Buxoro va Xorazmda xom g'isht asosiy material sifatida xizmat qilgan. Devorlar ko'p hollarda ikkita g'ishtli qatlam orasiga tuproq aralashtirilgan loydan iborat zich massa bilan to'ldirilgan bo'lib, bu ularning chidamliligini oshirgan. Bunday konstruksiya xususiyati devorlarni zilzilalarga va suv eroziyasiga nisbatan barqaror qilgan.

Afrosiyob va Varaxsha arxitekturasi misolida. **Afrosiyob**, ya'ni qadimgi Samarqand shahrining ilk o'rta asrlar davridagi qoldiqlari orasida mudofaa inshootlari juda yaxshi saqlangan. Arxeologik qazilmalar bu yerda ikki darajali devorlar tizimi, ichki va tashqi himoya zonalari mavjudligini ko'rsatadi. Shahar tashqarisida xandaq o'yilgan, devorlar esa mustahkam burjlar bilan ta'minlangan.

Varaxsha, Buxoro yaqinida joylashgan qadimiy shahar bo'lib, u yerda ham markaziy qal'a arq, atrofida shahriston va undan tashqarida rabod mavjud bo'lgan. Arq hududida hukmdor qarorgohi, qo'rg'on, saqlash omborlari va harbiy inshootlar joylashgan. Uning devorlari baland, ikki

tomonlama devor va minoralar tizimi bilan mustahkamlangan bo'lib, strategik joylashuvda joylashgani e'tiborni tortadi.

Harbiy funksionallik va urbanistik uyg'unlik. Mudofaa inshootlari shahar tuzilishining muhim elementi bo'lgan. Ular faqatgina tashqi himoya emas, balki ichki ijtimoiy tartibni saqlash, markaziy hokimiyatni mustahkamlash va shaharni bo'linmalarga ajratish vositasi sifatida xizmat qilgan. Qal'alar ichida hukmdor saroylari, harbiy garnizonlar va boshqaruv markazlari joylashgan. Bu esa urbanistik shakllanishlarda harbiy-siyosiy markazlashtirish jarayonini ko'rsatadi.

Ilk o'rta asrlar harbiy arxitekturasi taraqqiyotining bosqichlari. Boshlang'ich bosqich (V-VI asrlar) Eftalitlar davrida oddiy loydan yasalgan devorlar, mudofaa minoralari, xandaqlar asosida tashkil topgan. Shaharlar soni oz, ammo har bir qal'a mustahkam qurilgan. O'sish bosqichi (VII asr) Arablar istilosi arafasida markaziy shaharlarda harbiy arxitektura murakkablashadi. Pishiq g'ishtdan qurilgan devorlar, tashqi va ichki burjlar soni oshadi. Takomillashuv bosqichi (VIII asr) Arablar hukmronligi davrida shaharlar atrofidagi qal'a devorlari qayta tiklanadi yoki mustahkamlanadi. Harbiy arxitektura islomiy shaharlashuv jarayonlari bilan uyg'unlashadi.

Dars mavzularini o'zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ilk o'rta asrlar arxitekturasi qanday tarixiy va siyosiy sharoitlarda shakllangan va rivojlangan?
2. Ilk o'rta asrlarda qurilish materiallari va texnologiyalarida qanday o'zgarishlar yuz bergan?
3. Ushbu davr me'morchiligida zoroastrizm, buddizm va islom arxitektura an'alarining o'zaro ta'siri qanday namoyon bo'lgan?
4. Ilk o'rta asrlarga oid yirik me'moriy yodgorliklar qaysilar va ularning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Varaxsha, Poykent, Afrosiyob kabi shaharlarning me'moriy tuzilmasida qanday urbanistik tamoyillar kuzatilgan?
6. Diniy me'moriy inshootlar (masjidlar, maqbaralar, ibodatxonalar) ilk o'rta asrlarda qanday shakllangan?
7. Islom arxitekturasi ilk o'rta asrlarda O'zbekiston hududida qanday me'moriy shakl va bezaklarda namoyon bo'lgan?
8. Ilk o'rta asrlardagi mudofaa inshootlari (qal'alar, devorlar, minoralar) qanday qurilgan va ularning funksional roli qanday bo'lgan?
9. Ark va qal'a me'morchiligi orqali siyosiy hokimiyat qanday timsollangan?
10. Ilk o'rta asrlar arxitekturasida hududiy va madaniy xususiyatlar qanday ifodalangan?

IV BOB.
ILK O‘RTA ASRLAR ARXITEKTURASI (IX–X ASRLAR)

Dars reja:

- 4.1. Islom ta’siridagi yangi arxitektura uslublari**
- 4.2. Buxoro va Samarqand shaharsozligi**
- 4.3. Qurilish texnologiyalari va bezak san’ati**

Ilk o‘rta asrlar (IX-X asrlar) davri O‘zbekiston hududida arxitektura san’atining yuksalgan bosqichi sifatida tarixda alohida o‘rin tutadi. Movarounnahr va Xurosonning islom sivilizatsiyasiga to‘liq kirib borgan, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan mustahkamlangan bir payt bo‘lib, ayni shu muhitda arxitektura va shaharlardagi qurilish faoliyati keng miqyosda taraqqiy etgan.

Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlar Markaziy Osiyoning diniy, ilmiy va madaniy markazlariga aylangan, ularning me’moriy ko‘rinishi ham o‘zgarib borgan.

4.1-rasm. Islom ta’siridagi arxitektura.

<https://www.google.com/search?q=>

Mazkur davrda islom ta’siri arxitekturaga chuqur kirib bordi. Dastlabki davrlarda arablar tomonidan olib kelingan me’moriy an’analar

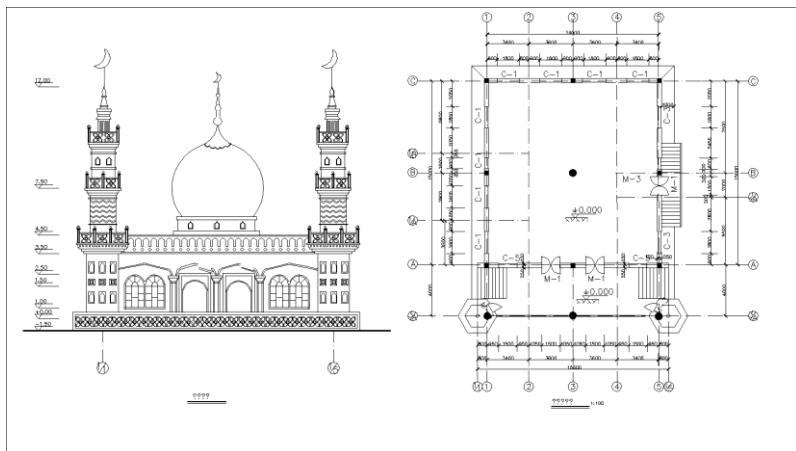
mahalliy an'analar bilan sintezlashgan holda, o'ziga xos yangi uslublarni vujudga keltirdi. Bu holat nafaqat diniy binolarda masjidlar, maqbaralar, madrasa va minoralarda, balki shaharsozlik, jamoat binolari, suv inshootlari va turar joylarda ham yaqqol namoyon bo'ldi. Aynan shu asrlar ichida monumental arxitektura shakllari takomillashdi, bezak san'ati yuksaldi, yangi qurilish materiallari va texnologiyalari keng joriy etildi.

Ilk o'rta asrlar arxitekturasi diqqatga sazovor jihatlaridan biri bu uning sintezlanuvchanligidir: islomiy, sosoniy, fors-tojik va mahalliy so'g'diy elementlarning uyg'unlashuvi yangi arxitektura maktabining shakllanishiga asos bo'ldi. Shu sababli, bu davr arxitekturasi Movarounnahr tarixida nafaqat diniy madaniyatning ramzi, balki jamiyatdagi madaniy barqarorlik va taraqqiyotning timsoli sifatida baholanadi. Quyidagi paragraflarda IX-X asrlarda islom ta'siridagi yangi arxitektura uslublari, Buxoro va Samarqand shaharsozligining rivoji, shuningdek, qurilish texnologiyalari va bezak san'atining o'ziga xos jihatlari ilmiy tahlil qilinadi. Har bir yo'nalish tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar, mavjud yodgorliklar va zamonaviy ilmiy izlanishlar asosida yoritiladi.

4.1. Islom ta'siridagi yangi arxitektura uslublari

IX-X asrlar O'rta Osiyo, xususan, Movarounnahr va Xuroson hududlarida islomiy madaniyatning chuqur ildiz otgan va me'morchilik sohasida o'ziga xos uslublar shakllangan davr bo'ldi. Bu davrda siyosiy barqarorlik, iqtisodiy yuksalish va madaniy uyg'unish islom arxitekturasi rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, Samaniylar sulolasi davrida (875-999) me'morchilik san'ati yuksak cho'qqiga ko'tarildi. Arxitektura obyektlari ko'p hollarda diniy mazmunga ega bo'lib, ularning funksional va estetik jihatlari islom aqidalariga mos tarzda ishlab chiqildi.

Me'moriy shakllarning shakllanishi. Islom ta'siri ostida shakllangan yangi arxitektura uslublari avvalo diniy binolarda, jumladan masjidlar, maqbaralar, minora va madrasa binolarida yaqqol namoyon bo'ldi. Islom dini qabul qilingan dastlabki davrlarda mahalliy me'morchilik an'analari ustuvor bo'lib turgan bo'lsa-da, IX asrdan boshlab islomiy estetik tamoyillar barqarorlasha boshladi. Bu esa, yangi shakllar va kompozitsiyaviy yechimlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

4.2-rasm. Islom ta'siri ostida shakllangan yangi arxitektura uslublari.

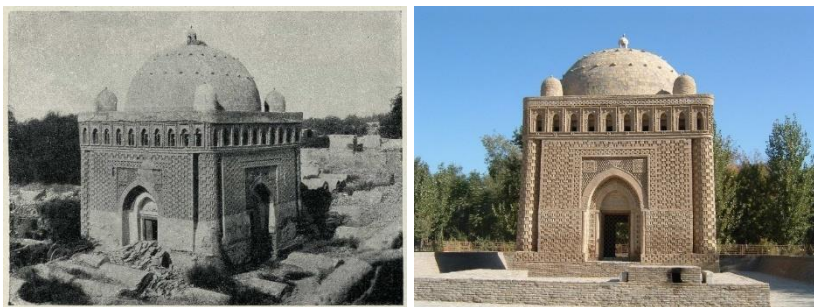
<https://www.google.com/search?q=Islom>.

Bu davr me'morchiligida quyidagi asosiy xususiyatlar kuzatiladi: Markazlashtirilgan reja tuzilmasi – ibodatxonalarda markaziy xona (masjid zali) atrofida qo'shimcha joylar joylashtirildi; Ravoq va gumbazli konstruksiyalar monumental tuzilmalar yaratilishida gumbazlar va ravoqlar asosiy element sifatida ishlatildi; Geometrik va epigrafik bezaklar suratli tasvirlar o'rniga arab yozuvidagi naqshlar, kufiy yozuvlar va murakkab geometrik kompozitsiyalar qo'llanildi; Pishiq g'isht va g'ishtkori bezaklar tabiiy tosh kam qo'llanilib, asosan g'isht va uni bezash texnologiyalari rivojlandi.

Samaniylar davrida me'moriy yuksalish. Samanidlar davrida Buxoro va uning atrofi diniy va ilmiy markazga aylangani sababli bu hududda yirik me'moriy ansambllar paydo bo'ldi. Aynan shu davrda musulmon me'morchiligining ilk yirik namunalaridan biri bo'lgan

Ismoil Somoniy maqbarasi qurildi. Bu inshoot me'moriy uslub jihatidan muhim yangiliklar olib kirdi: binoning to'g'ri to'rtburchak reja asosida gumbazli shaklda qurilgani, g'isht terishdagi nozik naqshlar, ilgarigi zardushtiy me'moriy shakllarning islomga moslashtirilgani ushbu maqbarani noyob yodgorlik sifatida tarixda qoldirdi. Islomiy dafn marosimlari va maqbarachilik san'ati aynan shu davrda me'moriy shaklga ega bo'lib, maqbaralarning markazida gumbazli zal, atrofida esa kichik xona yoki ayvonlar mavjud bo'lgan. Samaniylar maqbarasi pishiq g'ishtdan, geometriya asosida tikilgan mukammal mutanosiblikdagi inshootdir. Bu

binoda suratlar o‘rniga naqshlar, g‘ishtkori bezaklar va kufiy yozuvlar yordamida estetik ta’sir yaratilgan.

4.3-rasm. Ismoil Somoniy maqbarasi.

<https://yandex.uz/images/search?from>

Masjid me’orchiligi. Masjid me’orchiligi bu davrda alohida rivojlandi. Masjidlar nafaqat diniy ibodat joyi, balki jamoat yig‘ilishlari, ilmiy munozaralar o‘tkaziladigan markaz ham hisoblangan. Movarounnahr hududida masjidlar odatda ichki hovlilari (sahnli) shaklda bo‘lgan, hovlining to‘rt tomonida ayvon (iwan)lar joylashtirilgan. Bu ayvonlar orqali iqlimga moslashtirilgan va quyoshdan himoyalovchi makonlar yaratilgan.

Masjidlarning me’oriy tuzilmasida quyidagi elementlar ajralib turadi:

- **Mihrob** Qiblaga qaratilgan ibodat joyi;
- **Minbar** Imom uchun mo‘ljallangan yuqori o‘rin;
- **Gumbaz** markaziy zalni yopuvchi me’oriy element;
- **Ravoqlar** zal va ayvonlarni ko‘taruvchi elementlar;
- **Minora** ezon chaqirish uchun mo‘ljallangan baland inshoot.

Buxorodagi **Mag‘oki Attor masjidi**, **Namozgoh masjidi** va boshqa masjidlar ushbu davrda shakllangan masjid me’orchiligining ilk namunalari hisoblanadi. Ularning aksariyati zamonaviy arxeologik tadqiqotlar orqali aniqlanib, restavratsiya qilingan.

Madrasa va ilmiy maskanlar. Ilk o‘rta asrlarda madrasa (islomiy oliy ta’lim muassasalari)lar ham vujudga kela boshlagan. Hali bu davrda madrasa atamasi to‘liq shakllanmagan bo‘lsa-da, islomiy ta’lim beriladigan bino, kutubxona va o‘qituvchilarning yashash joyi sifatida mo‘ljallangan majmualar mavjud edi. Ularning aksariyati masjidlar bilan birga barpo etilgan yoki yaqin joyda joylashgan. Bu binolarda ko‘p hollarda ichki hovli, ayvonli tuzilma, hujralar va kutubxona bo‘lgan.

Minoralar va ularning arxitektura roli. Minoralar ilk bor IX–X asrlarda namoyon bo‘lib, ular musulmon arxitekturasining ajralmas qismiga aylandi. Dastlab ular ezon chaqirish (azanchi uchun) qurilgan bo‘lsa-da, keyinchalik shaharlar va masjidlarning me‘moriy qiyofasini belgilovchi markaziy inshootga aylangan. Minoralar odatda silindrsimon shaklda bo‘lib, balandligi 15–30 metr bo‘lgan, yuqori qismida esa balkonli maydon bo‘lgan. Samarqand va Buxoro minoralari keyingi asrlarda yanada mukammallashgan bo‘lsa-da, ularning ilk ko‘rinishlari IX asrda yuzaga kelgan.

4.4-rasm. Minoralar.

<https://www.google.com/search>

Bezash va naqsh san‘ati. Islom ta‘siri bilan arxitektura bezaklarida suratlardan voz kechilib, yozuv va naqsh san‘atiga e‘tibor kuchaygan. Kufiy yozuvlar (asosan Qur‘on oyatlari) devorlar va gumbazlarni bezagan. G‘ishtdan ishlangan murakkab naqshlar spiral, yulduz, ko‘pburchak shakllar binolarning estetik qimmatini oshirgan. Mozaika, tilla suvi, qoplama g‘ishtlar va ganch ishlari ham keng qo‘llanilgan.

Islom me‘morchiligining sintez xususiyati. Islom arxitekturasi bu davrda boshqa madaniyatlar sasoniy, forsiy, so‘g‘diy va buddaviy uslublar bilan uyg‘unlashdi. Shu bois, yangi arxitektura uslublari sintezlangan, murakkab shakllarga ega bo‘ldi. Shu sintez orqali jahon me‘morchilik tarixiga xos bo‘lgan noyob uslublar vujudga keldi, bu uslublar keyingi asrlarda Karaxoniylar, Saljuqiylar va Temuriylar davrida davom etdi.

4.2. Buxoro va Samarqand shaharsozligi

IX–X asrlar O'rta Osiyo shaharsozligida yangi bosqichni boshlab berdi. Arab xalifaligi hukmronligi zaiflashib, hududda mustaqil mahalliy davlatlar vujudga keldi, ularning orasida eng barqarori Somoniylar sulolasi edi. Bu davrda iqtisodiy yuksalish, savdo aloqalarining kengayishi, ilm-fanning ravnaq topishi bilan bir qatorda shaharlar ham keskin rivojlandi. Ayniqsa, Buxoro va Samarqand singari qadimiy shaharlarda yangi me'moriy loyihalar, rejalashtirish uslublari va jamoat inshootlari paydo bo'ldi. Bu jarayonlarda shaharsozlikning ijtimoiy-iqtisodiy omillari, diniy va siyosiy ahamiyati, himoya vositalari va me'moriy dizaynning uyg'unligi asosiy rol o'ynadi.

Shaharsozlikning ijtimoiy va iqtisodiy asoslari. IX-X asrlar davrida Buxoro va Samarqand yirik siyosiy, diniy va madaniy markazga aylangani sababli shaharsozlikning asosiy drayveri bo'lib, ularning ijtimoiy-iqtisodiy kuchi xizmat qildi. Savdo-sotiq va hunarmandchilikning rivojlanishi, karvon yo'llari bilan bog'liq iqtisodiy faoliyatlar – masalan, ipak yo'lining strategik nuqtalarida joylashganligi – bu shaharlarning o'sishiga turtki berdi. Buxoro Somoniylar davrida poytaxt bo'lib, islomiy dunyoning muhim diniy markaziga aylandi. Bu yerda madrasalar, masjidlar, kutubxonalar va bozorlar qurildi. Samarqand esa iqtisodiy jihatdan boy hudud bo'lib, yerga ishlov berish, hunarmandchilik va xalqaro savdoning markazlaridan biri bo'ldi.

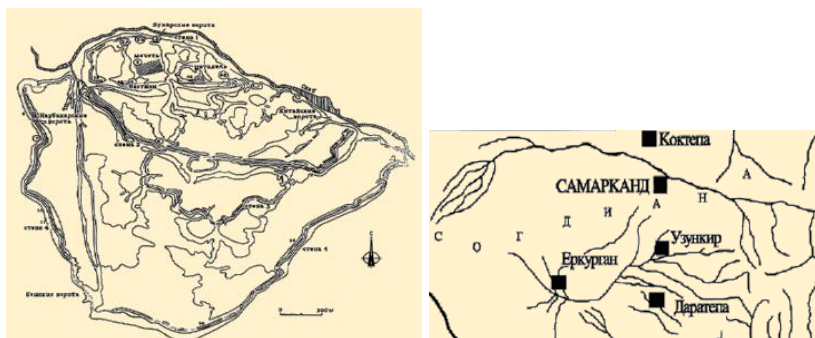
Shaharlar ijtimoiy jihatdan qatlamlashgan: markazda elita – siyosiy, diniy va ilmiy doiralar; atroflarda esa hunarmandlar, dehqonlar, savdogarlar istiqomat qilardi. Bunday ijtimoiy qatlamlar arxitektura va shahar rejasida ham aks etardi.

Shahar rejalashtiruv: ichki tuzilma va hududiy bo'linishlar. IX-X asrlarda shaharlar an'anaviy ravishda "**shahriston**" (markaziy hudud), "**rabad**" (atrofiy savdo-hunarmandchilik hududi) va "**ark**" (hokimiyat va mudofaa markazi) qismlariga bo'linar edi. Buxoro va Samarqand bu modelni takomillashtirdi.

Buxoro shahar tuzilmasi: Buxoroning shahristoni arkning atrofida joylashgan bo'lib, asosiy diniy va siyosiy inshootlar Jum'a masjidi, Somoniylar maqbarasi, kutubxonalar, bozorlar va jamoat hammomlari joylashgan edi. Ark esa ichki saroy va harbiy garnizonni o'z ichiga olgan markaziy qal'a edi. Rabad esa shaharning ishlab chiqarish, hunarmandchilik va savdo faoliyati bilan bog'liq hududlarini qamrab olgan. Bozorlar, karvonsaroylar, hunarmandlar ustaxonalari asosan rabadda to'plangan.

Samarqand shahar tuzilmasi: Samarqand ham shunga o'xshash, ammo o'ziga xos modelga ega edi. Shaharning markaziy qismi shahriston aholining doimiy yashash maskani bo'lib, diniy va ma'muriy inshootlar shu

yerda joylashgan edi. Samarqanddagi Ko'haktepa, Afrosiyob shahristonlari arxeologik qazilmalar orqali ancha yaxshi o'rganilgan. Ark shaharning shimoli-g'arbiy qismida bo'lib, u yerdan butun shahar boshqarilib, harbiy himoya tizimi yuritilgan. Rabad esa savdo aloqalari bilan bog'liq faoliyat yurituvchi hudud bo'lib, karvonsaroylar, bozorlar, hammomlar, masjidlar va ustaxonalar joylashgan. Shahar rejasida ichki va tashqi ko'chalar tartib bilan joylashgan. Asosiy ko'chalar bozor maydonlariga olib borar, yon ko'chalar esa mahallalararo bog'lovchi yo'llar bo'lgan. Ko'chalarning kengligi, yo'nalishi va materiallarining tanlanishi shahar hayotining ritmini belgilab bergan.

4.5-rasm. Samarqanddagi Afrosiyob.

<https://www.google.com/search>

Ko'chalar va yo'l tarmoqlari. Ilk o'rta asr shaharlarida ko'chalar shunchaki harakat yo'llari emas, balki ijtimoiy va iqtisodiy faollik markazi hisoblangan. Buxoro va Samarqandda asosiy magistrallar masjidlar, bozorlar, jamoat inshootlari bilan bog'langan. Ular to'g'ri yoki egri chiziqli tarzda qurilgan bo'lishi mumkin, ammo har doim asosiy markazlar bilan bog'lanib turganligi, ko'chalarda oftob va changdan himoya qiluvchi soyabonlar, ustunli ravoqlar bo'lgan. Arxeologik topilmalar asosida ko'p hollarda ko'chalarning tosh yoki g'isht bilan qoplanganligi aniqlangan. Shuningdek, suv ta'minoti va kanalizatsiya tizimlari ham ba'zi ko'chalarda mavjud bo'lgan. Ko'chalar orqali jamoat joylariga erkin kirish, harbiy holatlarda esa aholini himoya qilish tizimi ham shakllangan. Shu sababli ko'plab shaharlar ichida harakat nazorat punktlari mavjud bo'lgan.

Bozorlar va iqtisodiy markazlar. Bozorlar shaharsozlikda eng muhim elementlardan biri bo'lgan. IX-X asrlarda Buxoro va Samarqandda doimiy ishlaydigan, muvozanatli rejalashtirilgan bozorlar mavjud edi. Bozorlar strategik jihatdan shaharning markaziy qismlarida yoki asosiy

darvozalarga yaqin joylarda qurilgan. Bozorlar ichida har xil mahsulot turlari bo'yicha bo'linmalar mavjud edi: g'alla bozori, paxta bozori, charm buyumlar bozori, zargarlik va h.k. Savdo rastalari qator tarzida joylashgan bo'lib, usti yopiq yoki soyaboni bo'lgan. Ayrim yirik bozorlar karvonsaroylar bilan integratsiyalashgan holda qurilgan bo'lib, bu savdogarlar uchun qulaylik yaratgan. Bozorlar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy aloqalarning ham markazi bo'lgan. Bu yerda axborot almashinuvi, ijtimoiy uchrashuvlar, diniy va ma'naviy suhbatlar ham bo'lib o'tgan. Ularning o'ziga xos me'moriy uslubda bezatilgani va puxta rejalashtirilgani shaharsozlikning yuksak darajasidan dalolat beradi.

Jamoat binolari: masjidlar, hammomlar, madrasalar.

Shaharlarning markaziy qismlarida joylashgan jamoat binolari masjidlar, hammomlar, madrasalar shahar hayotining diniy, ma'naviy va ijtimoiy asosini tashkil qilgan. Buxoro Jum'a masjidi, Mag'oki Attor masjidi, Samanid maqbarasi singari inshootlar me'moriy va diniy ahamiyatga ega obidalaridir. Madrasalar ilm-fan rivojiga xizmat qilgan, u yerda Qur'on, fiqh, tilshunoslik, mantiq, matematika va boshqa fanlar o'qitilgan. Hammomlar esa sanitariya-gigiyena, ijtimoiy muloqot va marosimlar markazi sifatida faoliyat yuritgan. Ko'pincha hammomlar bozor yaqinida qurilgan. Jamoat binolari ko'p hollarda bir kompleksning ichida joylashgan bo'lib, masjid, madrasa va kutubxona bir-biriga yaqin yoki bitta me'moriy majmua sifatida qurilgan. Bunday komplekslar shahar markazini tashkil qilgan va ularning arxitekturasi o'sha davrning uslublarini namoyon qilgan.

4.3. Qurilish texnologiyalari va bezak san'ati

IX-X asrlar ilk o'rta asrlar arxitekturasi taraqqiyotining muhim bosqichi bo'lib, bu davrda qurilish texnologiyalari va bezak san'ati sezilarli darajada rivojlangan. Bu yillarda Markaziy Osiyo, xususan, Movarounnahr hududida islom sivilizatsiyasining ta'siri ostida yangi me'moriy uslublar shakllandi va qurilish amaliyotida ilg'or texnologik yondashuvlar qo'llanildi. Ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Termiz kabi shaharlarda qurilgan diniy va fuqaroviy binolar bu davr qurilishining yuksak namunasi hisoblanadi. Qurilish materiallari tanlashdan boshlab, bezak san'ati detallarigacha bo'lgan jarayonlar yuqori darajada tizimlashtirilgan, amaliy va estetik talablarga javob beradigan yechimlar bilan boyitilgan edi.

Qurilish materiallari va texnologiyalari. Ilk o'rta asrlarda qurilishda asosiy material sifatida xom g'isht, pishiq g'isht va ba'zan toshdan foydalanilgan. Xom g'ishtlar odatda mahalliy xomashyodan loy, qum va somondan tayyorlanib, qurilishning quyi qatlamlarida yoki arzon uy-joylarda ishlatilgan. Pishiq g'isht esa asosiy monumental inshootlar, masjidlar,

madrasalar va maqbaralarda keng qo'llanilgan. Aynan IX-X asrlarda pishiqlik g'isht ishlab chiqarish texnologiyasi takomillashdi, g'ishtlarning o'lchami, mustahkamligi va sifati yuqori bo'ldi.

G'ishtlar maxsus o'choqlarda pishirilib, ulardan devorlar, gumbazlar va bezakli arkadalar barpo etishda foydalanilgan. Har xil shakldagi g'ishtlar – yassi, trapezoid, uchburchak yoki ko'ndalang qirg'ilgan shakllar, inshootlarning estetik ko'rinishini kuchaytirgan. Gumbazli tuzilmalar qurilishida "parchin" usulidan, ya'ni gumbaz tagida yarim aylana shaklidagi asoslardan foydalanilgan. Bu texnika muhandislik yondashuvining murakkabligi bilan ajralib turadi. Yelimplashda loy-qorishmalar, ohak va ganch asosidagi bog'lovchi moddalardan foydalanilgan. Ganch bu davrda nafaqat bog'lovchi material, balki bezak san'atining asosiy materiali sifatida ham xizmat qilgan. Ayniqsa, ganchkori bezaklar, ganchdan yasalgan muqarnaslar, stalaktitlar (osma shakllar) me'moriy go'zallikni oshirgan.

Bezak san'ati va arxitektura dekoratsiyasi. Ilk o'rta asrlarda bezak san'ati qurilishning ajralmas qismiga aylangan. Bu bezaklar diniy, falsafiy va estetik ma'noga ega bo'lib, ular orqali me'moriy obidaga ichki ruhiy mazmun yuklatilgan. Binolarning tashqi ko'rinishida, ayniqsa kirish eshiklarida (peshtoq), devorlar, minoralar va gumbazlar qismida bezakli kompozitsiyalar keng ishlatilgan.

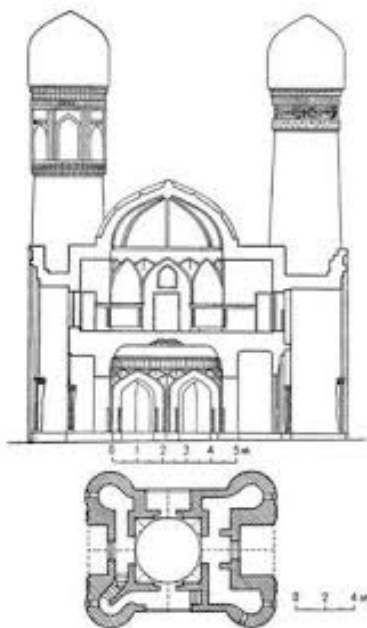
4.6-rasm. Bezaklarda ishlatilgan elementlar.

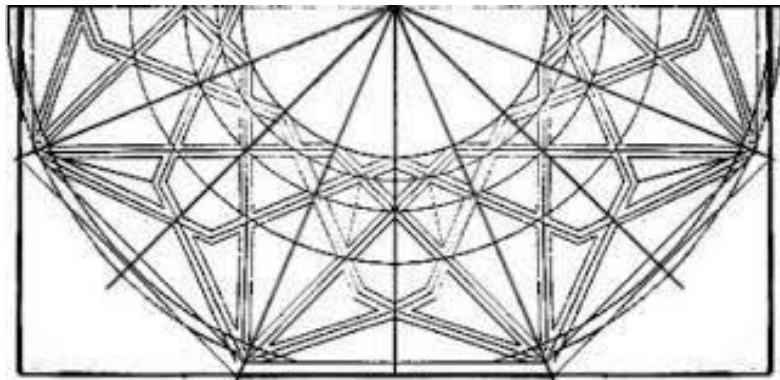
<https://www.google.com/search?q=Samarqand+arxitektura+bezaklari>.

Ko'p hollarda arabiy yozuvli kufiy yozuvlar, girih naqshlar (geometrik ornamentlar), islamiy naqshlar (o'simliksimon bezaklar) va muqarnaslar me'moriy elementlarga uyg'unlashtirilgan. Bezaklarda

ishlatilgan elementlar islomiy estetikaga mos ravishda figuralikdan yiroq, abstrakt va murakkab naqshlar tizimiga asoslangan. Kufiy yozuvlar Qur’on oyatlari, hadislar va boshqa diniy iboralarni o‘z ichiga olgan. Bu yozuvlar me’moriy elementlarga kompozitsion o‘zak sifatida ishlangan, bezaklarni ma’naviy jihatdan boyitgan. Shuningdek, mozaika va sirlangan koshinlar ham IX–X asrlarda keng ishlatilgan. Ayniqsa, Samarqand va Buxorodagi diniy binolar yuzasida ko‘k, yashil, oq rangdagi sirlangan koshinlar me’moriy obyektga yuqori estetik ta’sir bergan. Sirlangan g‘ishtlar har xil geometrik shakllarda bo‘lib, yuzasi silliq va yaltiragan ko‘rinishda bo‘lgan. Aynan shu davrda bezakli sirlangan g‘ishtlarni ishlab chiqarish texnologiyasi takomillashib, ranglarning chidamliligi, turli haroratga bardoshliligi oshgan.

Qurilish tizimi va konstruktiv yechimlar. IX–X asrlar arxitekturasi konstruktiv jihatdan murakkab tizimga ega edi. Masjid, maqbara, madrasa, karvonsaroy kabi inshootlar ko‘p hollarda markaziy gumbazli zal atrofida simmetrik tarzda joylashtirilgan. Devorlar juda qalin bo‘lib, issiqlikni saqlab qolish hamda zilzilabardoshlikni ta’minlashga xizmat qilgan.

4.7-rasm. Konstruktiv yechimlar.

<https://www.google.com/search?sca>.

Ustunli zallar, gumbazlar, ravoq (arkalar) va ko'rkam peshtoqlar arxitektura tizimini aniqlagan asosiy elementlar bo'lgan. Masalan, Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi qurilishida to'liq pishiq g'ishtdan foydalanilgan bo'lib, inshoot kvadrat shaklda barpo etilgan, gumbazi esa markazda joylashtirilgan. Har bir devor bir necha qatlamdan iborat bo'lib, ularning orasiga havoni o'tkazmaydigan to'siqlar joylashtirilgan, bu esa binoning uzoq muddat saqlanishini ta'minlagan. Gumbazli tuzilmalar qurishda "tromp" (gumbaz og'irligini to'rtburchak asosga o'tkazuvchi element) va "pandativ" (yumaloq gumbazni kvadrat zalga joylashtirish uchun ishlatiladigan oraliq shakl) kabi usullar keng qo'llanilgan. Bu usullar binoning muvozanatini saqlashga va estetikani oshirishga xizmat qilgan.

Ustachilik va dekorativ san'at. Bu davr me'morlarining ijodiy yondashuvi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Ular nafaqat inshootning mustahkamligini, balki tashqi go'zalligini ham puxta o'ylagan.

Quruvchilarning ustachilik mahorati natijasida yuzaga kelgan naqshli g'ishtlar, arxitrav elementlari, yog'ochdan o'yma ustunlar (ayniqsa masjidlarda), eshik va deraza romlari o'sha davr san'atining yuksak darajasini ko'rsatadi. Yog'och o'ymakorligi va ganchkori bezaklar, ayniqsa jamoat binolari va masjidlarda keng qo'llanilgan.

Yog'ochdan ishlangan ustunlarning sirtiga ganchkori bezaklar joylashtirilgan, bu esa ularning mustahkamligi bilan birga ko'rkamligini ham oshirgan. Hattoki har bir ustunning naqshi o'ziga xos bo'lib, ustaning ijodiy yondashuvini ifodalagan.

4.8-rasm. Yog‘ochdan ishlangan amaliy san’at.

<https://yandex.uz/images/search?from=>

4.9-rasm. Yog‘ochdan ishlangan ustunlarning.

<https://yandex.uz/images/search?from=tabbar>

Dars mavzularini o‘zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. IX–X asrlarda Islom arxitektura uslublarining shakllanishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatdi?

2. Buxoro va Samarqand shaharlarining IX–X asrlardagi shaharsozlik modeli qanday ijtimoiy-iqtisodiy omillarga asoslangan edi?

3. Ilk o‘rta asrlarda masjid arxitekturasida qanday yangi kompozitsion yechimlar paydo bo‘ldi?

4. IX–X asrlarda qurilish materiallari va texnologiyalarida qanday innovatsiyalar kuzatildi?

5. Bezash san’atining rivojlanishida g‘isht, ganch va sirlangan koshinlarning qanday o‘rni bo‘lgan?

6. Buxoro va Samarqandda karvonsaroy, hammom, madrasa kabi jamoat binolari qanday funksional rol o‘ynagan?

7. Islom arxitekturasi naqsh, yozuv va geometrik shakllar orqali qanday ma’naviy g‘oyalarni ifoda etgan?

8. IX–X asr arxitekturasida himoya devorlari qanday strategik va shaharlik madaniyatidagi rolga ega bo‘lgan?

9. Gumbazli va toq tuzilishdagi inshootlarning texnik imkoniyatlari va estetik afzalliklari nimalardan iborat edi?

10. Samarqand va Buxoroning arxitektura merosi bugungi zamonaviy shaharsozlik konsepsiyalariga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?

V BOB.

O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI (XI–XII ASRLAR)

Dars reja:

5.1. Tarixiy-madaniy muhit va shaharsozlik

5.2. Qoraxoniylar maqbaralari (Ozgen, Uzgan, Sitorai Mohi Hosa)

5.3. Jome masjidlari va minora me'morchiligi (Burana, Vobkent)

5.4. Arklar, ko'priklar va hammomlar tizimi

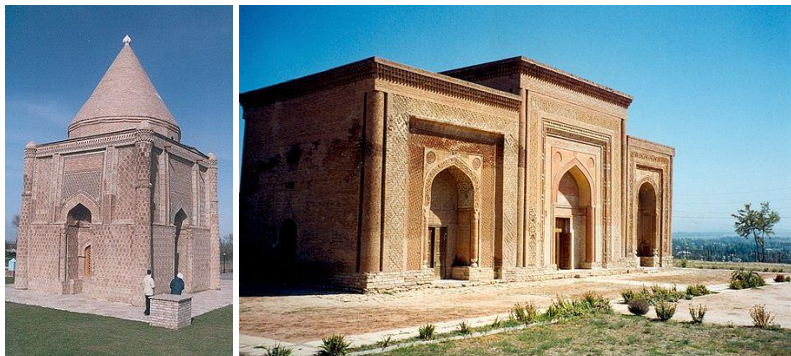
XI–XII asrlar Markaziy Osiyo, xususan, O'rta Osiyo hududlarining ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotida tub burilish davri bo'lib, bu davr O'zbekiston arxitekturasi tarixida yuksak rivojlangan bir bosqichni tashkil etadi. Bu davrda Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi ostidagi mintaqalarda markazlashgan davlat tuzumi, shaharlarning iqtisodiy va madaniy yuksalishi, islom dini va madaniyatining chuqur ildiz otishi bilan birga arxitektura san'atining ham jadal rivojlanishiga sabab bo'ldi.

5.1-rasm. Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi haritasi.

https://www.google.com/search?scs_ev

Qoraxoniylar davlatining siyosiy barqarorligi, karvon yo'llarining faol ishlashi, hunarmandchilik va savdo-sotiqning yuksalishi, yirik shaharlarda jamoat inshootlari, madrasa, jome masjidlar, maqbaralar, minora, hammom va ko'priklar kabi arxitektura obidalari paydo bo'lishiga zamin yaratdi.

5.2-rasm. Qoraxoniylar davlatining arxitekturası.

https://www.google.com/search?sca_esv

Bu davr arxitekturası o‘zining shakliy va mazmunıy jihatdan yetukligı, qurılısh texnologiyalari va dekorativ san‘atining mukammalligi, kompozitsion muvozanat va islomiy estetik tamoyillarga sodıqligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Toshkent, O‘zgand, Uzgan, Balasog‘un, Taraz kabi shaharlarda barpo etilgan monumental inshootlar bu davr madaniyatining yuksakligini ifoda etadi. Ushbu bobda XI–XII asrlarda O‘zbekiston hududida yuzaga kelgan arxitektura yodgorliklari va ularning tarixiy-madaniy kontekstdagi o‘rni tahlil qilinadi. Bob quyidagi asosiy yo‘nalishlarni qamrab oladi: tarixiy-madaniy muhit va shaharsozlikning rivojlanishi; Qoraxoniylar davrida maqbara me‘morchiligida yuzaga kelgan o‘ziga xosliklar; jome masjidlari va minoralarning kompozitsion va bezak jihatlari; ark, ko‘prik, hammom kabi muhandislik inshootlarining arxitektura tizimidagi roli.

5.1. Tarixiy-madaniy muhit va shaharsozlik

XI–XII asrlarda O‘rta Osiyoda Qoraxoniylar sulolasi hukmronlik qilgan bo‘lib, ularning faoliyati arxitektura va shaharsozlikning yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qildi. Qoraxoniylar musulmon dunyosining turkiy qismida islom dinini davlat dini sifatida tan olib, islomiy me‘morchilik an‘analarini turkiy urf-odatlar bilan uyg‘unlashtira oldilar. Bu uyg‘unlik arxitekturadagi shakl, bezak va makon tashkiloti orqali o‘z ifodasini topdi. Shaharsozlik tizimi avvalgi Samaniylar davrida shakllangan asoslar ustida rivoj topdi. Shaharlar ko‘p hollarda tabiiy geografik muhitga mos holda, daryo bo‘yida, tog‘ etaklarida yoki karvon yo‘llari chorrahasida joylashtirildi. Bu esa shaharlarning iqtisodiy ahamiyatini oshirish bilan birga, mudofaa

jihatlarni ham kuchaytirgan. Shaharlar ko'p hollarda quyidagi qismlardan iborat bo'lgan: **ark** (hokimiy markaz), **shahriston** (ma'muriy va ijtimoiy markaz), **rabad** (savdo va hunarmandchilik hududi) va ularning atrofini o'rab olgan **mudofaa devorlari**.

Qoraxoniylar davrida shaharsozlikda markazlashuv prinsiplariga alohida e'tibor qaratilgan. Jome masjid, bozor, hammom, madrasa va boshqa jamoat binolari shaharning markaziy nuqtalarida joylashtirildi. Bozorlar shahar hayotining iqtisodiy markazi sifatida faoliyat yuritib, hunarmandlar, savdogarlar va aholining doimiy to'planadigan maskaniga aylangan.

Bundan tashqari, Qoraxoniylar zamonida **suv inshootlari va irrigatsiya tizimlari** ham rivojlantirildi.

5.3-rasm. Qoraxoniylar zamonida suv inshootlari.

<https://www.google.com/search?q=Qoraxoniylar+davrida+suv>

Bu esa shahar atrofida bog'lar va obod qishloqlar tashkil etilishiga xizmat qilgan. Ayni vaqtda, shaharlarning arxitektura tizimida **mahalliy qurilish materiallaridan** foydalanish (xom g'isht, pishiq g'isht, ganch, yog'och) ancha takomillashdi. Shahar ichida ko'chalar to'r tarzida yoki markazdan periferiyaga yo'naltirilgan shaklda loyihalashtirildi. Bu esa odamlar va transport vositalari harakatini qulaylashtirdi, Samarqand, Buxoro, Toshkent, Urganch, Termiz kabi yirik shaharlarda hukmdorlar tomonidan qurilgan muhtasham obidalar, minoralar, bozorlar va jamoat binolari bugungi kungacha tarixiy-madaniy boylik sifatida saqlanib qolgan. Qoraxoniylar davrida arxitekturaviy faoliyat faqat hukmdorlar emas, balki badavlat savdogar, ulamo va hunarmandlar tomonidan ham qo'llab-quvvatlangan. Bu me'morchilikning ijtimoiylik xususiyatini kuchaytirgan. Masalan, jome masjidlar faqatgina ibodat joyi emas, balki ta'lim, siyosiy yig'inlar va jamiyat hayotining muhim bo'g'iniga aylangan. Shunday qilib, XI-XII asrlar shaharsozligi arxitektura san'atining barcha jabhalarida o'z aksini topdi va

bu holat O‘zbekiston hududidagi arxitektura yodgorliklarida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

5.2. Qoraxoniylar maqbaralari (Ozgen, Uzgan, Sitorai Mohi Hosa)

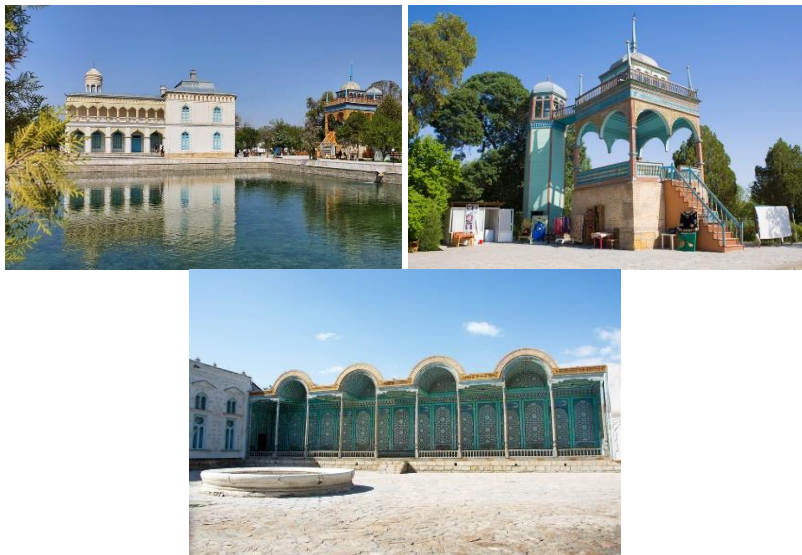
XI-XII asrlarda O‘rta Osiyo hududida hukmronlik qilgan Qoraxoniylar sulolasi davrida me‘morchilik san‘ati yangi bosqichga ko‘tarildi.

5.4-rasm. Farg'ona. Qo'qon xonlarining oilaviy maqbarasi – Daxma va Shohon shohlar maqbarasi.

<https://uzbekistan.travel/uz/o/dahma->

Bu davrda siyosiy barqarorlik va islom madaniyatining keng tarqalishi natijasida diniy, fuqarolik va yodgorlik me‘morchiligida sezilarli yuksalish kuzatildi. Ayniqsa, maqbaralar arxitekturasi muhim ijtimoiy va diniy ahamiyat kasb etib, sultonlar, olimlar va zodagonlar uchun barpo etilgan yodgorliklar orqali nafaqat marhumlarning maqomini ulug‘lash, balki islomiy estetik qarashlarni ifodalashga xizmat qilgan. Qoraxoniylar davridagi maqbaralar orasida eng mashhurlari **Ozgen**, **Uzgan** va **Sitorai Mohi Hosa** maqbaralari bo‘lib, ular o‘ziga xos uslubiy yechimlari, bezak san‘ati va konstruktiv yechimlari bilan ajralib turadi. Bu maqbaralar orasida o‘xshashliklar bilan birga har birining mahalliy sharoitga, buyurtmachi shaxsga va tarixiy kontekstga xos jihatlari ham mavjud.

5.5-5.6-5.7-rasm. Sitorai Mokhi Khosa maqbaralari.

<https://www.google.com/search?q=Qoraxoniya>

Ozgen maqbarasi. Qirg‘izistonning janubiy qismida joylashgan **Ozgen maqbara majmuasi** Qoraxoniylar me‘moriy maktabining yorqin namunalaridan biridir. Ushbu majmua uchta maqbaradan iborat bo‘lib, ular XI–XII asrlarga oid. Maqbaralar murakkab g‘isht terish uslubi, muqarnasli gumbazlar, naqshli peshtoqlar va bezakli yozuvlar bilan ajralib turadi. Ayniqsa, **epigrafik bezaklar** bu yodgorlikda markaziy o‘rinni egallagan. Qur‘ondan olingan oyatlar va marhumlarning nomi, ularning maqomini ifodalovchi yozuvlar naqshlar bilan uyg‘unlashtirilib, yuksak badiiy saviyada ishlangan. Maqbara peshtoqlarida joylashtirilgan **kufiy yozuvlar** binoning monumentalligi va diniy mazmunini kuchaytirgan. Ichki makon esa sodda, ammo muqarnaslar va dekorativ elementlar orqali dinamik ifodaga ega. Bu maqbara Qoraxoniylar davridagi monumental yodgorliklarning diniy-estetik g‘oyalarni ifodalashda naqsh va matn uyg‘unligini qanday muvaffaqiyatli qo‘llaganini ko‘rsatadi.

Uzgan maqbara majmuasi ham Qoraxoniylar me‘morchiligining yirik namunasidir. Bu majmua ham bir necha maqbarani o‘z ichiga oladi va ularning ayrimlari bir necha asr oralig‘ida tiklangan. Eng qadimgi maqbaralar XI asrga, eng kechki namunalar esa XIII asrga oid. Bu yerda turli davrlar arxitektura uslublarining ketma-ket rivojlanishini kuzatish mumkin.

Uzgan maqbaralarida g'isht terishdagi dekorativlik, naqshinkor karnizlar va gumbazli konstruksiyalarning mukammalligi ayniqsa e'tiborni tortadi. **Portal va peshtoqlar** bezagidagi simmetriya va ritm bu davr me'morligining muhim xususiyatlaridan biri. Bundan tashqari, bu maqbaralarda **mahalliy qurilish materiallari** (asosan pishiq g'isht) va ularning dekorativ salohiyatidan to'liq foydalanilgan.

5.8-rasm. Qoraxoniylar. O'zgan minorasi.

<https://www.google.com/search>

Majmua atrofidagi hovli, kirish yo'laklari va himoya devorlari qadimiy yodgorliklarning kompleks shaklda tashkil etilganini, ya'ni maqbara atrofida diniy, siyosiy va madaniy hayotning uyg'unligini ko'rsatadi.

Sitorai Mohi Hosa aslida Buxoro yaqinidagi yozgi qarorgoh hisoblanadi va u asosan XIX–XX asrlarda qurilgan. Biroq bu nom ayrim tadqiqotchilar tomonidan Qoraxoniylar davriga oid ba'zi maqbaraviy obidalar bilan adashtirib ishlatilgan bo'lishi mumkin. XI–XII asrlarga oid Sitorai Mohi Hosa nomi bilan bevosita bog'lanadigan maqbara mavjud emas. Ammo, agar bu yerda aytilmoqchi bo'lgan yodgorliklar **Qoraxoniylar davridagi Buxoro atrofidagi maqbaralar** bo'lsa, unda, masalan, **Ismoil Somoniy maqbarasini** misol tariqasida ko'rsatish mumkin. Ismoil Somoniy maqbarasi Buxorodagi eng qadimgi va eng go'zal maqbaralardan biri bo'lib, u ham Qoraxoniylar davrining boshlanish davri bilan chambarchas bog'liq. Ushbu maqbara simmetrik tuzilishi, murakkab muqarnasli gumbazi, g'ishtdan ishlangan geometrik naqshlari bilan mashhurdir. Maqbara fasadida ko'rinadigan sodda, ammo takrorlanuvchi naqshlar, ichki makondagi o'ziga xos hajmiy kompozitsiyalar va islomiy falsafiy g'oyalarni ifodalovchi tuzilma uni o'z davrining durdonasiga aylantirgan.

5.3. Jome masjidlari va minora me’morchiligi (Burana, Vobkent)

XI-XII asrlar o‘zbek me’morchiligida jome masjidlari va minoralar muhim rol o‘ynagan. Bu davrda islom dinining ijtimoiy hayotdagi o‘rni mustahkamlanib, jome masjidlari nafaqat ibodat joyi, balki ijtimoiy-ma’naviy markaz sifatida shakllangan.

Masjidlar atrofiga bozorlardan tortib, madrasa, karvonsaroy, hammom va boshqa muhim binolar to‘plangan bo‘lib, ular shaharlarning markaziy maydonini tashkil qilgan.

Burana minorasi Qoraxoniylar davrining eng mashhur me’moriy yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Hozirgi Qirg‘iziston hududida joylashgan bu minora dastlab 40 metrdan ortiq bo‘lgan, ammo bugungi kunda taxminan 21 metrgacha saqlanib qolgan. Minoraning g‘ishtin konstruksiyasi, aylana shaklidagi ko‘rinishi va devor yuzalaridagi geometrik bezaklar o‘sha davr minoralarining eng yaxshi namunalaridan biri sifatida baholanadi.

Minoraning me’moriy strukturasi markaziy Osiyo hududida joriy bo‘lgan ko‘p bosqichli minoralarning arxetipini ko‘rsatadi.

5.9-rasm. Burana minorasi Qoraxoniylar. Chegara hududlarda xavfsizlikni saqlash uchun kuzatuv inшоati vazifasini o‘tagan.

https://uz.wikipedia.org/wiki/Burana_minorasi

Vobkent minorasi esa O‘zbekistonning Buxoro viloyatida joylashgan bo‘lib, XII asrda Arslonxon tomonidan qurilgan. Uning balandligi

39 metrdan oshadi va bugungi kungacha yaxshi saqlanib qolgan. Vobkent minorasi nafis koshinkori va yozuv bezaklari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, kufiy yozuvidagi Qur'on oyatlari minoraga diniy va estetik qiymat bag'ishlaydi. Minoraning quyi qismidan yuqoriga tomon torayib borishi unga nafislik va muvozanat beradi. Vobkent minorasi Buxoro atrofidagi islomiy binolar tizimining markaziy elementi hisoblanadi. Jome masjidlari arxitekturasi bu davrda chuqur diniy va ijtimoiy mazmunga ega bo'lib, ularning qurilishida ikki asosiy shakl to'rt ayvonli hovlili tuzilma va uzun yo'lakli ibodat zali keng tarqalgan. Gumbazli zallar, ustunli galereyalar, mehroblar va minbarlar masjid ichki makonining muhim elementlari sifatida namoyon bo'ladi. Bezaklarda koshin, g'isht terish uslublari, arabiy yozuvlar, geometrik naqshlar va epigrafik yozuvlar keng qo'llanilgan. Qoraxoniylar davrida qurilgan jome masjidlari va minoralar, ayniqsa, Toshkent, Buxoro, Samarqand, Termiz kabi shaharlarda ko'plab misollar bilan ifodalanadi. Ularning me'moriy strukturasi nafaqat diniy talablarni, balki iqlimiy va hududiy sharoitlarni ham hisobga olgan. Bu binolar shaharlarning tarixiy qiyofasini belgilovchi asosiy obyektlar bo'lib, islomiy tsivilizatsiyaning barqaror taraqqiyoti haqida guvohlik beradi.

5.10-5.11-rasm. Vobkent minorasi.

<https://www.google.com/search?q=Vobkent+minorasi>

5.4. Arklar, ko'priklar va hammomlar tizimi

XI-XII asrlarda shaharsozlik taraqqiyoti faqat diniy va ibodatga oid inshootlar bilan cheklanib qolmagan, balki ijtimoiy-infratuzilmaviy binolar – arklar, ko'priklar, hammomlar va suv inshootlari ham faol qurilgan. Bu obyektlar aholining kundalik hayotini qulaylashtirishda, shahar infratuzilmasini tartibga solishda va davlat boshqaruvining markazlarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Arklar, ya'ni hukmdorlar qarorgohlari, ko'pincha shaharning eng baland nuqtasida joylashgan va strategik jihatdan muhim bo'lgan. Masalan,

Buxoro arki qadimiy davrlarda vujudga kelgan bo'lsa-da, XI-XII asrlarda u qayta ta'mirlanib, boyitilgan. Ark ichida qabulxonalar, xazinaxonalar, masjidlar, madrasa, zindon va boshqa binolar mavjud bo'lgan. Bu binolar guruhiga qarab joylashtirilgan bo'lib, markazlashtirilgan boshqaruv tizimini ifodalagan.

Ko'priklar ham shahar infratuzilmasining ajralmas qismi edi. Ko'plab ko'priklar daryo va ariqlar ustidan o'tib, shaharning turli qismlarini bir-biriga bog'lagan. Ularning qurilishida tosh va g'isht asosiy material sifatida ishlatilgan. Masalan, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo havzalarida joylashgan qadimiy ko'priklar shaharlararo savdo yo'llarini bog'lashda katta ahamiyat kasb etgan. Ko'priklar ko'p hollarda himoya devorlariga ulanib ketgan bo'lib, harbiy va savdo maqsadlariga xizmat qilgan.

Hammomlar esa islomiy shaharlarda muhim ijtimoiy institut sifatida vujudga kelgan. Hammomlar nafaqat gigiyena, balki ijtimoiy muomala va madaniy hayotning ajralmas qismi bo'lgan.

5.12-rasm. Buxoro hammomi.

<https://www.google.com/search?q=Hammomlar>.

XI-XII asrlarda qurilgan hammomlar turli xonali tizimga ega bo'lib, sovuq, issiq va bug'li xonalardan tashkil topgan. Ularning isitish tizimi **hypocaust** tizimi orqali tagdan isitish tamoyiliga asoslangan. Shuningdek, hammomlarning devorlari sirlangan g'isht bilan qoplangan, ichki makon bezaklarida ganch, yog'och o'ymakorligi, me'moriy yengillik va noziklik asosiy rol o'ynagan. Bu davrda ayniqsa Samarqand va Buxorodagi hammomlar mashhur bo'lgan. Ular shahar markazlariga, jome masjidlari va bozorlarga yaqin joylashtirilgan. Hammomlar faqat erkaklar uchun emas, balki ayollar uchun alohida binolar sifatida ham mavjud bo'lgan.

Shuningdek, suv inshootlari sardobalar, ariq va karezlar ham keng tarqalgan. Sardobalar sayyohlar va karvonlar uchun mo'ljallangan bo'lib, uzoq yo'llarda suvni saqlab qolishga xizmat qilgan. Ularning me'moriy shakli ko'pincha gumbazli va silindrsimon bo'lib, ichki makoni issiqlikdan himoyalangan tarzda qurilgan. Sardobalar o'ziga xos bezakli arxitekturaga ega bo'lib, ularning g'isht terish uslubi ham estetik jihatdan yuksak darajada bo'lgan.

Umuman olganda, XI-XII asrlarda shahar infratuzilmasini tashkil etuvchi arxitektura arklar, ko'priklar, hammomlar, sardobalar faqat utilitar vazifani bajarmay, balki estetik, ijtimoiy va madaniy ahamiyat kasb etgan.

Dars mavzularini o'zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. XI–XII asrlarda O'zbekiston hududida yuzaga kelgan shaharsozlik konsepsiyalari qanday tarixiy-madaniy omillar ta'sirida shakllandi?

2. Qoraxoniylar davrida (Ozgen, Uzgan va Sitorai Mokhi Khosa) maqbara me'morchiligi qanday umumiylik va o'ziga xosliklarga ega edi?

3. Burana va Vobkent minoralarining me'moriy yechimlarida qanday innovatsion qurilish texnikalari va dekorativ uslublar qo'llangan?

4. Arklar, ko'priklar va hammomlar tizimi XI–XII asr shahar infratuzilmasining rivojiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

5. Qoraxoniylar davrining diniy va fuqarolik arxitekturasi o'rtasidagi tafovutlar nimada namoyon bo'ladi va ular qanday funksional vazifalarni bajargan?

VI BOB.
TEMURIYLAR DAVRIDAGI O'ZBEKISTON ME'MORCHILIGI
(FUQOROLIK ARXITEKTURASI)

Dars reja:

- 6.1. Islom madaniyatiga yetgan zararlar**
- 6.2. Tiklanish: mo'g'ul davrining arxitektura qoldiqlari**
- 6.3. Shoh Islom maqbarasi va boshqa yodgorliklar**

Temuriylar davri O'zbekiston arxitekturasi tarixida alohida o'rin tutadigan, betakror badiiylilik, murakkab muhandislik yechimlari va chuqur ramziy ifoda vositalari bilan ajralib turadigan bosqichdir. XIV asr oxiri va XV asr davomida bu hududlarda yuz bergan siyosiy, iqtisodiy va madaniy yuksalishlar aynan Amir Temur va uning avlodlari tomonidan boshlangan keng ko'lamlilik qurilish ishlari orqali o'z ifodasini topdi. Bu davrda shakllangan fuqorolik me'morchiligi ya'ni diniy bo'lmagan, ijtimoiy-maishiy va siyosiy vazifalarni bajargan inshootlar Temuriylar davrining umumiy madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim ko'rsatkich bo'ldi.

6.1-rasm. Temuriylar arxitekturasi.

<https://www.google.com/search?q=Temuriylar+davridagi+morchiligi>

Temuriylar, xususan, Amir Temur (1336–1405) o'z imperiyasini nafaqat harbiy yo'l bilan, balki qurilish, ilm-fan, san'at, adabiyot va madaniyat asosida mustahkamlashga intilgan hukmdor edi. U o'z faoliyatida qadimiy turkiy va islomiy madaniyat an'alarini uyg'unlashtirgan holda, ularni yangi bosqichga olib chiqdi. Shuning uchun ham Temuriylar davri arxitekturasi Sharq me'morchilik merosining eng yuksak cho'qqilaridan biri sifatida tan olingan. Bu jarayon, ayniqsa, fuqorolik arxitekturasi saroylar, madrasa va karvonsaroylar, ko'priklar, hammomlar, hunarmandlar mahallalari, shahar markazlarining shakllanishi va tashkiliy jihatlarida namoyon bo'ldi, Temuriylar tomonidan qurilgan arxitektura yodgorliklari asrlar davomida butun musulmon Sharqida, xususan Eron, Hindiston, Afg'oniston, Xitoy va Usmonli Turkiyasida chuqur ta'sir ko'rsatgan. Samarqand, Shahrisabz, Buxoro, Hirot, Termiz, Toshkent va boshqa shaharlarda qurilgan inshootlar faqat diniy markazlar emas, balki siyosiy va madaniy qudrat ramzlariga aylangan. Ushbu binolarda zamonaviy muhandislik yechimlari, nozik san'at elementlari, g'isht terishning murakkab texnikasi va geometrik-bezak uslublari uyg'unlashgan holda qo'llanilgan, Shu bilan birga, Temuriylar me'morchiligi shunchaki yangi binolar qurilishi bilan emas, balki mo'g'ullar istilosi natijasida vayron qilingan shaharlarning qayta tiklanishi, qadimiy yodgorliklarning rekonstruksiya, diniy va dunyoviy markazlarning qayta tashkil etilishi bilan ham bog'liq. Mo'g'ul istilosining halokatli ta'siridan so'ng qayta tiklangan madaniy muhit va uning markazida turgan arxitektura, aynan Temuriylar davrida o'zining eng mukammal holatiga yetdi.

Ushbu bob doirasida biz Temuriylar davridagi fuqorolik arxitekturasi taraqqiyotini tahlil qilib, mo'g'ul istilosidan keyingi madaniy va arxitektura yo'qotishlari, ularning tiklanishi, yangi me'moriy uslublari va qurilish texnologiyalarining shakllanishi, shuningdek, Shoh Islom maqbarasi va boshqa obidalar misolida bu jarayonlarning tarixiy, badiiy va texnik jihatlarini ilmiy asosda ko'rib chiqamiz.

6.1. Islom madaniyatiga yetgan zararlar

XIII asr o'rtalarida mo'g'ul istilosi O'rta Osiyoning siyosiy va iqtisodiy tuzilmalariga emas, balki uning boy madaniy-ma'naviy hayotiga ham beqiyos zarba berdi. Ayniqsa, islom sivilizatsiyasining mintaqadagi eng yuksak namoyondalari bo'lgan diniy ta'lim muassasalari, kutubxonalar, madrasalar, masjidlar, maqbaralar, arxivlar va boshqa obidalar mo'g'ul bosqinchilari tomonidan sistematik tarzda vayron qilindi.

Masalan, 1220-yilda mo'g'ullar tomonidan Buxoroga hujum chog'ida shahar atrofidagi 30 dan ortiq madrasalar yo'q qilingan, tarixiy manbalarda

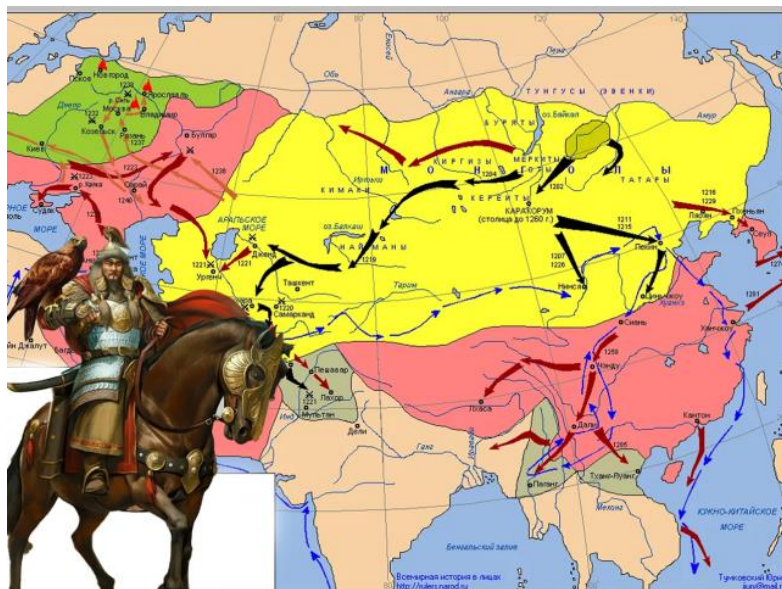
qayd etilishicha, bu shahar “kutubxonalar va madrasalar markazi” bo‘lgan. Ayniqsa, Islom dini fanlari tafsir, hadis, fiqh, ilmi kalom o‘rgatilgan yirik diniy markazlar butkul yondirilib, ularda saqlanayotgan minglab qo‘lyozmalar yo‘q qilingan. Samarqandda joylashgan, xonadon kutubxonalari va sayqal berilgan madrasalar ham bu vayronagarchilikdan omon qolmagan, Mo‘g‘ul bosqinchilari shunchaki harbiy g‘alaba bilan kifoyalanmay, ular mintaqadagi ijtimoiy-ma‘naviy muhitni izdan chiqarishga harakat qilgan. Din peshvolari qatl etilgan, jamoat ibodatlari taqiqlangan, diniy hayot sun‘iy to‘xtatilgan. Bu esa, islom madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan me‘morchilikni ham tang holatga solgan. Masjidlar faoliyatsiz qolgan, ularni saqlashga moddiy imkoniyatlar bo‘lmagan, ilmiy markazlar va vakillarini qo‘llovchi ijtimoiy qatlamlar yo‘qotilgan, Ayni paytda, ayrim tarixiy manbalarda keltirilishicha, mo‘g‘ul hukmdorlarining ba‘zilari ayniqsa, keyingi bosqichda islom dinini qabul qilgan va diniy bag‘rikenglik siyosatini yuritgan. Misol uchun, Chingizxonning nevarasi Berka xon (Oltin O‘rda hukmdori) islom dinini qabul qilgan. Shuningdek, Huloku xon (Eron va Iroqdagi Ilxoniyalar sulolasining asoschisi) avlodlaridan ba‘zilari ham islomga yuz tutgan. Bu esa, islomiy madaniyatning to‘liq yo‘qolib ketmasligi, ayrim hududlarda saqlanib qolishi va yashirin ravishda davom etishiga sabab bo‘lgan, Shunga qaramay, XIII asrda yuzaga kelgan bu tanazzul islom me‘morchiligi va arxitektura merosi rivojining butun bir davrga to‘xtalishiga sabab bo‘ldi. Qurilish ishlari kamaydi, g‘isht ishlab chiqarish sexlari yopildi, hunarmandchilik tarmoqlari barbod bo‘ldi. Bularning barchasi nafaqat me‘morchilik estetikasi, balki shaharsozlik, kommunikatsiya va infratuzilma tizimlarining ham izdan chiqishiga olib keldi.

Aynan shunday sharoitda XIV asr o‘rtalariga kelib, Amir Temur tarix sahnasiga chiqdi. U mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy birligini tiklash bilan birga, islom madaniyatini qayta jonlantirishni ham o‘zining asosiy maqsadlaridan biri deb bildi. Bu jarayonda me‘moriy merosni tiklash, uni yangicha estetik ifoda bilan boyitish va islomiy ruhiyatni arxitektura orqali ifodalash asosiy vosita sifatida qaraldi.

6.2. Tiklanish: Mo‘g‘ul davrining arxitektura qoldiqlari

XIII asrning boshlarida Markaziy Osiyo hududlari, jumladan, hozirgi O‘zbekistonning yirik siyosiy va madaniy markazlari Mo‘g‘ul bosqiniga duch keldi. 1219-1221-yillarda Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ul qo‘shinlari Xorazmshohlar davlatining poytaxti Urganchni vayron qilganidan so‘ng, Buxoro, Samarqand, Nishopur, Marv, Balx kabi ko‘hna shaharlar ham yirik vayronagarchiliklarga yuz tutdi. Bu istilo nafaqat siyosiy

va iqtisodiy barqarorlikni, balki ming yillik arxitektura an'analarini ham jiddiy zararga uchratdi.

6.2-rasm. Mo'g'ullarning Xorazmga bosqini.

<https://www.google.com/search>

Mo'g'ullar istilosining arxitekturaga ta'siri. Mo'g'ullar harbiy yurishlari davomida ko'plab shaharlarni butkul yo'q qilgan yoki yondirib, ularning infratuzilmasini izdan chiqargan. Samarqanddagi Bibixonim madrasasi, Afrosiyob shahristoni, Buxorodagi eski madrasa va jome masjidlari, Termiz va boshqa shaharlardagi minora va rabotlar xarobalarga aylangan edi. Shu bilan birga, ko'plab me'morlar, hunarmandlar, olimlar hayotdan ko'z yumdi yoki majburiy surgun qilindi. Bu holat O'rta Osiyo me'morchiligini inqiroz holatiga olib keldi, Lekin XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Mo'g'ul saltanatining mahalliyashtirilgan shakllari, xususan, Chig'atoy ulusi va keyinchalik Temuriylar avlodlari tomonidan ushbu hududlar qisman qayta tiklana boshlandi. Shu davrda tiklanayotgan shaharlar, saroylar va jamoat binolari o'z zamonasiga mos arxitektura an'analari bilan uyg'unlashgan holda shakllana boshladi.

Arxitektura qoldiqlari va tiklanish strategiyalari. Mo'g'ul istilosidan keyin tiklangan yoki qayta qurilgan binolar orasida Buxorodagi Ark majmuasining ayrim qismlari, Vobkent minorasi, Shahrisabz atrofidagi

turli madrasa va maqbaralar qayd etiladi. Bu yodgorliklar tiklanish va moslashish jarayonining real namunasidir. **Vobkent minorasi (1196–1198):** Bu minora dastlab Qoraxoniylar davrida qurilgan bo'lsa-da, Mo'g'ullar davrida tiklash ishlari olib borilgan. Minoraning g'isht ishlovi, yozuvlar va naqshlarida mo'g'ul davrining oddiylikka moyil dizayni bilan Islom me'morchiligining barokko elementlari uyg'unlashgan. **Samarqanddagi Afrosiyob hududi:** Mo'g'ul istilosi natijasida Afrosiyob butkul xarobaga aylangan. Lekin XIII asr oxirlariga kelib, bu yerda ma'muriy binolar va madrasalar qurila boshlagan. Tiklanish jarayonlarida eski poydevorlar asosida yangilangan arxitektura elementlari paydo bo'ldi. **Termizdagi arxeologik qoldiqlar:** Islom davri madaniyatining markazlaridan biri bo'lgan Termiz shahridagi ko'plab ribotlar va maqbaralar Mo'g'ul istilosidan keyin tiklangan. Ayniqsa, Hakim at-Termiziy maqbarasi atrofi bu davrda yana me'moriy diqqat markaziga aylangan. **Qoratepa va Fayoztepa yodgorliklari:** Ushbu yodgorliklar buddaviylik davridan saqlanib qolgan bo'lsa-da, XIII asrning ikkinchi yarmida ularni saqlab qolish va qisman qayta tiklash ishlari olib borilgan. Bu esa arxitektura merosiga bo'lgan tarixiy hurmatni aks ettiradi.

Qurilish materiallari va texnologiyalarning evolyutsiyasi. Mo'g'ul davrida qayta tiklash ishlari asosan mahalliy qurilish materiallari, xususan, pishiq g'isht, ganch va yog'ochdan foydalanilgan holda olib borilgan. Bu esa avvalgi saltanatlarida keng qo'llanilgan murakkab qurilish texnologiyalariga nisbatan soddalashtirilgan va iqtisodiy jihatdan tejamli yondashuv edi, Tiklanayotgan inshootlarda ustunli ayvonlar, domlar, uchburchak kamarlar (muqarnas) va yarim gumbazli konstruksiyalar keng tarqaldi. Ayniqsa, gumbaz qurilishida yangi yondashuvlar paydo bo'lib, temir bog'lovchi halqalar va ganchli mustahkamlovchi qatlamlar qo'llanildi. Bu esa keyingi Temuriy me'morchilik uslublari uchun asos yaratdi.

Me'moriy uslublarning shakllanishiga ta'siri. Mo'g'ul istilosidan keyin tiklangan inshootlarda mahalliy va xorijiy arxitektura unsurlarining uyg'unlashuvi ko'zga tashlanadi. Jumladan: **Xitoy va Eron uslublari:** Mo'g'ul zodagonlari Xitoy va Eron madaniyatidan ilhomlangan holda, yangi bezak shakllarini joriy qilgan. Naqsh va to'qimalarda lotus gulchambarlar, quyosh shaklli simmetrik bezaklar paydo bo'ldi. **Oddiylik va funksionallik:** Mo'g'ul davridagi ko'plab inshootlar tashqi ko'rinishdan oddiy, ammo ichki struktura jihatidan mustahkam bo'lgan. Bu esa harbiy va ijtimoiy beqarorlik davrida zaruriy talablarga javob bergan. **Badiiy bezakda chegaralilik:** Bezash ishlari soddaroq bo'lib, ko'proq chizma naqshlar va yozuvlar (epigrafika) orqali ifodalangan. Ayniqsa, Qur'on oyatlari va geometrik shakllar keng qo'llanilgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy kontekst. Tiklanish jarayonlari faqatgina arxitektura sohasiga tegishli bo‘lmay, balki ijtimoiy-iqtisodiy tizimning qayta shakllanishiga ham sabab bo‘ldi. Shaharlar atrofiga bozorlardan tashqari hunarmandchilik ustaxonalari, savdo karvonsaroylari va sug‘orish tizimlari qurilib, ularga xizmat qiluvchi infratuzilma tiklandi. Bu esa o‘z navbatida, me‘morchilikni ham rivojlantirdi.

Mo‘g‘ul istilosi O‘zbekiston hududidagi qadimiy arxitektura merosiga katta zarba bergan bo‘lsa-da, XIII asr oxiri va XIV asr boshlarida yuzaga kelgan tiklanish jarayonlari bu madaniyatning qayta tiklanishiga zamin yaratdi. Bu jarayon Temuriylar davrining buyuk me‘moriy yuksalishiga tayanch bo‘lib xizmat qildi. Tiklanayotgan har bir bino, qayta qurilgan har bir minora yoki madrasa o‘zida tarixiy xotirani, madaniy davomiyligni va arxitektura maktabining uzluksizligini ifodalaydi.

6.3. Shoh Islom maqbarasi va boshqa yodgorliklar

Temuriylar davri (XIV asr oxiri XV asrning birinchi yarmi) O‘zbekiston hududida yuksak darajadagi me‘moriy uyg‘onish davri sifatida tarixga kirdi. Bu davrda bunyod etilgan madrasa, maqbara, saroy va boshqa fuqaro arxitektura yodgorliklari o‘zining betakror san’atkorgarchiligi, mukammal rejalashtirilgan shakllari va bezak san’ati bilan ajralib turadi. Ayniqsa, diniy arxitekturaning tarkibiy qismlaridan biri sifatida maqbaralar ushbu davr me‘morchiligida alohida o‘rin tutgan. Shunday yodgorliklardan biri bo‘lmish **Shoh Islom maqbarasi**, Temuriylar saltanatining dastlabki bosqichlariga oid arxitektura namunasi sifatida e‘tiborga loyiqdir, Shoh Islom maqbarasi bilan bir qatorda, ushbu davrda barpo etilgan boshqa maqbaralar va arxitektura obidalari Go‘ri Amir maqbarasi, Shohi Zinda ansambli, Bibi Xonim masjidi va Ulug‘bek madrasalari Temuriylar me‘morchiligining ko‘p qatlamli madaniy-ma‘naviy mazmunini ochib beradi. Mazkur bobda Shoh Islom maqbarasi asosiy tadqiqot obyekti sifatida ko‘rib chiqiladi va boshqa yodgorliklar bilan o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilinadi.

Shoh Islom maqbarasi XIV asr oxirida Samarqandda qad rostlagan eng qadimiy maqbaralardan biridir.

6.3-rasm. Shohi Zinda majmuasi.

<https://www.google.com/search?q.>

Bu maqbara Amir Temurning yaqin qarindoshlaridan bo‘lgan, islomni targ‘ib qilgan diniy arbob Shoh Islom sharafiga qurilgan. Maqbaraning barpo etilishida diniy e‘tiqod bilan bir qatorda siyosiy ramziy ma‘no ham mujassam bo‘lib, Temuriylar davrida avliyolar maqbaralariga bo‘lgan hurmat bu turdagi inshootlarning rivojlanishiga turtki bergan, Maqbara Shohi Zinda majmuasi tarkibida joylashgan bo‘lib, bu ansamblning eng qadimgi va eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Shohi Zinda ansambli Samarqandda joylashgan muqaddas ziyoratgohlar majmuasi bo‘lib, u yerda ko‘plab maqbaralar, gumbazli hujralar va me‘moriy bezaklarga boy inshootlar jamlangan, Shoh Islom maqbarasi rejalashtirishda kvadrat shaklga ega bo‘lib, usti gumbaz bilan yopilgan. Devorlari pishiq g‘ishtdan ko‘tarilgan, ichki va tashqi bezaklarda rangli sirlangan koshinlar, muqarnaslar va kufiy yozuvlar keng qo‘llanilgan. Maqbara peshtoqining balandligi, unga olib boruvchi zinalar va ravoqchalar binoning muqaddaslik darajasini oshirgan. Ayniqsa, uning tashqi va ichki bezaklari Temuriylar davrining dekorativ san‘atidagi yuksak darajani namoyon qiladi.

Me‘moriy shakllanish va bezak uslublari. Shoh Islom maqbarasi o‘zining reja-kompozitsiya va dekorativ bezaklaridagi uyg‘unlik bilan ajralib turadi. Ustki qismi yarim doira shaklidagi gumbaz bilan yopilgan bo‘lib, bu gumbaz ichki tomondan geometrik muqarnaslar bilan boyitilgan. Gumbazning ichki va tashqi tomonlaridagi sirlangan sopol bezaklar va yozuvlar nafaqat bezak vazifasini bajargan, balki diniy va siyosiy g‘oyalarni ham aks ettirgan, peshtoq va toqilarda ko‘k, oq va sariq tusli koshinlar bilan ishlangan bezaklar mavjud bo‘lib, ularda islomiy ayat va hadislardan iqtiboslar bitilgan. Yozuvlar asosan kufiy va nasxiy xatlarda bajarilgan. Peshtoqdagi naqshlar hamon o‘zining tazelik darajasini yo‘qotmagan bo‘lib, ularning san‘atkorgarchiligi naqadar puxta bo‘lganini ko‘rsatadi, ichki makonda qabr ustiga o‘rnatilgan sarkofaqlar ham bezakli bo‘lib, ular marmar

yoki chiroyli silliqqlangan ohaktoshdan ishlangan. Ularning yuzasida Qur'on oyatlari, duolar, marhumning ismi va maqomi haqidagi yozuvlar mavjud.

Shohi Zinda ansamblidagi o'rni va ta'siri. Shoh Islom maqbarasi Shohi Zinda majmuasining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, bu ansamblning umumiy me'moriy kompozitsiyasi ichida muhim o'rin egallaydi. Shohi Zinda – bu faqat bir necha maqbaralar yig'indisi emas, balki diniy, siyosiy va madaniy markaz bo'lib xizmat qilgan kompleksdir. Bu yerdagi maqbaralar bir-biriga ulanib, muqaddas yo'lak (ziyokorlar yo'li)ni hosil qilgan, Shoh Islom maqbarasining bunyod etilishi keyinchalik boshqa maqbaralar Mas'uda Aga, Shirin Beka Aqa, Tug'luq Tekin maqbaralari qurilishiga ta'sir ko'rsatgan. Uning me'moriy shakllari va bezaklari boshqa obidalar uchun andoza bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, peshtoqdagi murakkab muqarnaslar va gumbaz bezaklari boshqa maqbaralarda takrorlangan.

Temuriylar davrining boshqa maqbaralari. Shoh Islom maqbarasi bilan bir qatorda Temuriylar davrida bir nechta yirik maqbaralar barpo etilgan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos arxitektura uslubiga ega.

Go'ri Amir maqbarasi. Amir Temurning dafn qilingan joyi Go'ri Amir maqbarasi – ushbu davr me'morchiligining eng yuksak namunasi hisoblanadi. Bu maqbara Samarqandda joylashgan bo'lib, u yirik peshtoq, markaziy gumbaz, ravoq va marmar sarkofaqlari bilan ajralib turadi. Gumbazning moviy rangdagi sopol koshinlari va ichki bezaklari rang-barang yozuvlar, muqarnaslar, girihlar bilan to'ldirilgan, Go'ri Amir maqbarasi Shoh Islom maqbarasiga nisbatan yirikroq hajmda bo'lib, uni me'moriy rivojlanishning yuqori bosqichi deb hisoblash mumkin. Ammo Shoh Islom maqbarasi dastlabki tajribalarni aks ettirgan inshoot sifatida alohida e'tiborga loyiq.

Shirin Beka Aqa maqbarasi. Shohi Zinda majmuasida joylashgan yana bir muhim maqbara Shirin Beka Aqa maqbarasidir. Bu maqbara Amir Temurning singlisi sharafiga qurilgan bo'lib, uning peshtoqi, devor bezaklari va gumbazi Shoh Islom maqbarasining rivojlangan varianti sifatida namoyon bo'ladi. Shirin Beka Aqa maqbarasida ishlatilgan mozaika va rangli g'ishtlar Shoh Islom maqbarasiga o'xshash uslubda bo'lsa-da, ular yanada takomillashgan.

Tug'luq Tekin maqbarasi. Shohi Zindadagi yana bir yodgorlik – Tug'luq Tekin maqbarasi bo'lib, u ham o'zining o'ziga xos me'moriy bezaklari bilan diqqatga sazovor. Bu maqbara bezaklarida geometrik naqshlar, yozuvlar va o'simliksimon naqshlar muvozanatli tarzda uyg'unlashtirilgan.

Shoh Islom maqbarasi Temuriylar davrida maqbara me'morchiligining shakllanishida va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. U o'zida Temuriylar davridagi diniy va siyosiy qadriyatlarni mujassam

etgan. Mazkur maqbara nafaqat diniy ziyorat joyi, balki me'moriy tajriba poligoni sifatida ham xizmat qilgan. Uning shakliy va bezakli yechimlari keyinchalik Go'ri Amir, Shirin Beka Aqa va boshqa maqbaralarda takomillashgan holda namoyon bo'lgan. Shoh Islom maqbarasi Temuriy me'morchiligining ibtidoiy bosqichi namunasi sifatida ilmiy jihatdan alohida o'rganishga arzigulik yodgorlikdir. Uning tafsilotlari Temuriylar davrining boshqa yodgorliklari bilan qiyosiy tahlil qilinib, bu davr me'morchiligidagi uslubiy izchillik, bezak san'atining evolyutsiyasi, va diniy me'moriy tafakkurning chuqurligi ochib beriladi, ushbu maqbara Temuriylar me'moriy merosining yodgorona timsoli sifatida hozirgi kunda ham tadqiqotchilar, restavratorlar va sayyohlar e'tiborini tortmoqda. Shoh Islom maqbarasi arxitektura tarixining muhim sahifasidir – u bizga o'tmishning ruhiy va estetik dunyosini namoyon etadi.

Dars mavzularini o'zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

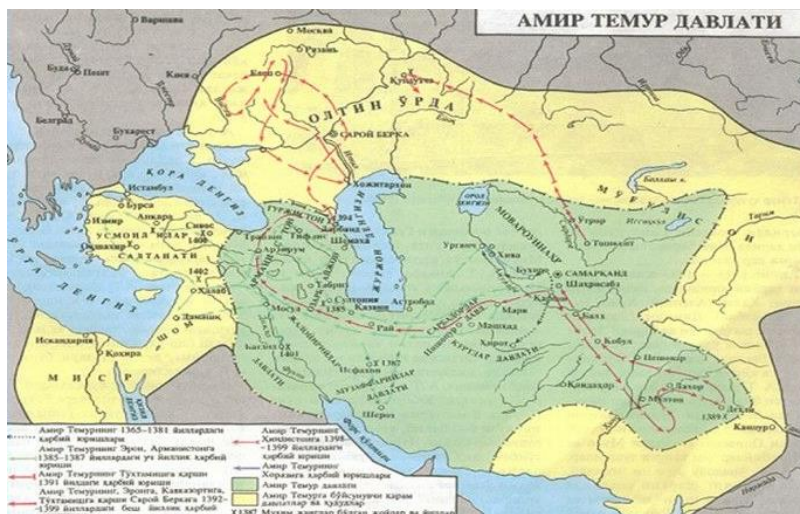
1. Shoh Islom maqbarasi qaysi tarixiy-ma'naviy va me'moriy ansambl tarkibida joylashgan? U ansamblning umumiy arxitektura tizimidagi o'rni nimada namoyon bo'ladi?
2. Shoh Islom maqbarasining arxitektura-reja yechimi va kompozitsiyasi haqida nimalarni bilasiz? Uning tuzilishidagi asosiy elementlar haqida izoh bering?
3. Ushbu maqbaraning bezak san'atida qo'llanilgan uslublar, materiallar va texnikalar haqida qanday ilmiy mulohaza yuritish mumkin?
4. Shoh Islom maqbarasi Temuriylar davri me'moriyati taraqqiyotida qanday bosqichni ifodalaydi?
5. Shohi Zinda majmuasi tarkibidagi boshqa maqbaralar (Shirin Beka Aqa, Tug'luq Tekin) bilan Shoh Islom maqbarasi o'rtasidagi bezak, shakl va mazmun jihatidagi o'xshashlik va farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?
6. Temuriylar davrida maqbaralar qaysi diniy-siyosiy g'oyalarni ifodalagan?
7. Shoh Islom maqbarasi bezaklarida ishlatilgan epigrafika (yozuvlar) qanday g'oyaviy va estetik ma'lumot beradi?
8. Sizningcha, Shoh Islom maqbarasining bugungi kunda arxitektura yodgorligi sifatida tutgan o'rni nimada?

VII BOB. TEMURIYLAR DAVRIDAGI O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI XV ASR

Dars reja:

- 7.1. Amir Temur va Shohrux zamonidagi arxitektura siyosati
- 7.2. Samarqand me'morchilik markazi: Go'ri Amir, Shohi Zinda, Bibixonim
- 7.3. Hirot va boshqa shaharlardagi yodgorliklar
- 7.4. Bezatish uslublari va me'moriy maktablar

XV asr O'zbekiston arxitekturasi tarixida yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilgan, betakror me'moriy obidalar barpo etilgan, yangi badiiy-estetik tamoyillar shakllangan davrdir. Bu asr Temuriylar sulolasining siyosiy va madaniy salohiyati to'liq namoyon bo'lgan, ayniqsa arxitektura, bezak san'ati va shaharlik madaniyati yuksak darajada rivoj topgan bosqich bo'lib, bugungi kunda ham o'z badiiy, ilmiy va tarixiy ahamiyatini saqlab qolgan.

7.1-rasm. Amir Temur davlati.
<https://yandex.uz/images/search?fro>

Amir Temur tomonidan boshlangan me'morchilik siyosati, uning o'g'illari va nabiralari xususan Shohrux, Ulug'bek, Boyqaro kabi hukmdorlar

tomonidan davom ettirildi. Ular arxitektura vositasida siyosiy hokimiyatni mustahkamlash, diniy qadriyatlarini ulug'lash, shaharlarni obod qilish va ilm-fanni targ'ib etishdek yuksak maqsadlarni ko'zlaganlar, shu bois XV asr Temuriylar arxitekturasi.

Quyidagi bo'limlarda Temuriylar davridagi arxitektura siyosati, Samarqand va Hirot kabi madaniy markazlarda barpo etilgan yodgorliklar, ularning shakl, mazmun, bezak, texnika va me'moriy maktablari bo'yicha chuqur tahlil beriladi.

7.1. Amir Temur va Shohrux zamonidagi arxitektura siyosati

Amir Temur (1370-1405) va uning o'g'li Shohrux (1409-1447) hukmronlik qilgan davr O'zbekiston arxitektura tarixida buyuk tiklanish va yuksalish bosqichi hisoblanadi. Bu davrda nafaqat muazzam me'moriy obidalar qurildi, balki davlat darajasida arxitektura siyosati shakllantirildi va rivojlantirildi. Temuriylar siyosatining asosiy tamoyili saltanat qudratini va Islom sivilizatsiyasining buyukligini moddiy, ya'ni me'moriy yodgorliklar orqali namoyon etishdan iborat edi. Amir Temur va Shohrux arxitektura siyosatini madaniyat, siyosat va din bilan chambarchas bog'langan holatda yuritganlar.

Amir Temurning arxitektura siyosati. Amir Temur o'zini Islom dunyosining himoyachisi va buyuk saltanat quruvchisi deb bilgan. Uning arxitektura siyosati harbiy g'alabalar bilan chambarchas bog'liq edi. Har bir bosib olingan shahar, mamlakatlardan olib kelingan eng yaxshi ustalar, me'morlar, naqqoshlar, hatto olimlar Samarqand va boshqa yirik shaharlarda faoliyat yuritishga jalb etilgan. Temur o'zining mashhur "Temur tuzuklari"da ham arxitektura va qurilish ishlariga alohida urg'u bergan bo'lib, u yerda: "...shaharlarimda ulug'vor binolar tiklansin, toki saltanat qudrati ko'zga ko'rinarli bo'lsin..." degan fikrlar mavjud.

Temur hukmronligi davrida arxitektura siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat edi: Markazlashgan shaharsozlik konsepsiyasi: Samarqand markaziy siyosiy va madaniy markaz sifatida qayta qurildi. Bu shaharda ko'plab masjidlar, madrasalar, maqbaralar, rabotlar, bog'lar, hammomlar va karvonsaroylar barpo etildi. Go'ri Amir maqbarasi, Bibixonim masjidi, Shohi Zinda ansambli Temur arxitektura siyosatining eng yuksak namunalaridir. Me'moriy ustalarning yig'ilishi: Temur o'z saltanati bo'ylab eng iqtidorli ustalarni Samarqandga olib kelgan. Masalan, Hindiston, Eron, Suriya, Ozarbayjon, Xuroson, Movarounnahr, Iroqdan ustalar olib kelingan. Estetik va mafkuraviy ta'sir: Har bir inshoot Temuriy saltanatining qudrati, islomiy e'tiqod va zamonaviy ilm-fanning uyg'unligini ifodalovchi vosita bo'lgan. Masalan, Go'ri Amir maqbarasi nafaqat Temurning oilaviy

dafn joyi, balki butun saltanatning siyosiy kuchi va estetik qarashlarining markazi hisoblangan.

Regional arxitektura uslublarining uyg'unligi: Temuriy arxitektura siyosatida Sharq va G'arb arxitektura an'alarining sintezi kuzatiladi. Bunda turk, fors, arab va hind me'moriy uslublarining Samarqandda uyg'unlashuvi muhim o'rin tutadi.

Shohrux Mirzo davridagi arxitektura siyosati. Shohrux Mirzo Amir Temurning to'ng'ich o'g'li sifatida otasining arxitektura siyosatini davom ettirdi. Ammo uning yondashuvi nisbatan mo'tadil va ilmiy asoslangan edi. Shohrux asosiy e'tiborni Xuroson (Hirot) viloyatiga qarata boshladi. U Hirotni madaniyat, san'at va ilm-fan markaziga aylantirdi. Shohrux davridagi arxitektura siyosati quyidagi asosiy yo'nalishlar bilan ajralib turadi: Ilm-fan va madaniyat bilan uyg'unlik: Shohrux va uning rafiqasi Gavharshod begim madaniyat va ilm-fanga homiylik qilganlar. Ular tomonidan qurilgan madrasalar, kutubxonalar, masjidlar va maqbaralar faqatgina ibodat joyi emas, balki ilm-ma'rifat maskani sifatida faoliyat yuritgan. Me'moriy merosni saqlash va rivojlantirish: Shohrux otasi tomonidan boshlangan qurilishlarni davom ettirish bilan birga, yangi loyihalarni ham amalga oshirdi. Masalan, Hirotidagi Gavharshod masjidi va madrasasi, Abdulqosim madrasasi, Musalla ansambli Shohrux davrining yorqin yodgorliklaridir. Yangi me'moriy markaz Hirot: Samarqand Temuriylar davridagi asosiy siyosiy va arxitektura markazi bo'lsa, Shohrux davrida Hirot bu maqomni madaniyat va ilm markazi sifatida egalladi. Bu yerda yangi arxitektura maktabi vujudga keldi.

Naqsh va bezak san'atining rivoji: Shohrux davrida arxitektura nafaqat muhandislik va siyosiy vosita sifatida, balki nafis san'at sohasi sifatida qaraldi. Shu bois murakkab ganchkorlik, muqarnas, naqqoshlik va koshinkorlik san'atlari yuqori darajada rivojlandi.

7.2. Samarqand – me'morchilik markazi: Go'ri Amir, Shohi Zinda, Bibixonim.

XV asrda Temuriylar davlati poytaxti bo'lgan Samarqand, Markaziy Osiyo arxitekturasi tarixida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan me'morchilik markaziga aylangan. Aynan shu davrda shaharda barpo etilgan yodgorliklar nafaqat o'z zamonasining eng ilg'or qurilish texnologiyalari va bezak san'ati namunasi, balki butun Islom dunyosi me'morligiga katta ta'sir ko'rsatgan. Go'ri Amir maqbarasi, Shohi Zinda majmuasi va Bibixonim jome masjidi Temuriylar davrining Samarqanddagi arxitektura salohiyatini yaqqol aks ettiruvchi obidalardandir. Ushbu yodgorliklar nafaqat me'moriy inshoot

sifatida, balki siyosiy, diniy va estetik jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Go'ri Amir maqbarasi. Go'ri Amir maqbarasi Amir Temurning o'zi uchun emas, balki nabirasi Muhammad Sulton uchun qurila boshlangan maqbara sifatida tarixga kirgan. Ammo keyinchalik Temur ham ayni ushbu maqbarada dafn etildi. Ushbu yodgorlik XV asr me'morligining muhim namunasi sifatida qad ko'tarib, o'z davrining siyosiy va mafkuraviy belgisi sifatida qaralgan, Go'ri Amir majmuasi rejasida to'g'ri to'rtburchak shakli, markaziy gumbazi, peshtoqli kirish qismi va ravoqli ichki hovlisi mavjud. Uning asosiy binosi yuqori tambur ustidagi ulkan ko'k gumbaz bilan ajralib turadi. Gumbazning geometrik va epigrafik naqshlari, ko'k va firuza rangli sirlangan koshinlar bilan bezatilganligi me'moriy bezak san'atining yuksak darajasidan dalolat beradi. Qurilishda asosan g'isht, koshin va marmar ishlatilgan bo'lib, bu materiallar o'zaro uyg'unlikda ishlatilgan, Go'ri Amirning me'moriy jihatdan eng muhim tomonlaridan biri bu uning monumental tuzilishi va muvozanatli kompozitsiyasi bo'lib, bu inshoot keyinchalik Hindistondagi Boburiylar me'morligiga, xususan, Toj Mahalga katta ilhom bo'ldi. Go'ri Amir maqbarasi diniy emas, balki siyosiy ramz sifatida ham ko'riladi: bu yodgorlik Temuriylar sulolasining siyosiy qudratini va me'moriy yuksalishini ifodalaydi.

Shohi Zinda majmuasi. **Shohi Zinda** Samarqandning eng qadimiy va muqaddas maskanlaridan biri bo'lib, u Islom dinini Markaziy Osiyoga yoygan zotlardan biri hisoblangan Qusam ibn Abbas qabrining mavjudligi bilan mashhur. "Shohi Zinda" - "tirik shoh" degan ma'noni bildiradi, va bu joy har doim ziyoratchilar uchun muqaddas qadamjo bo'lib kelgan, Shohi Zinda majmuasi XIV-XV asrlarda, ayniqsa Temur va Shohrux davrida yirik arxitektura markaziga aylangan. Bu joyda joylashgan maqbaralar, masjidlar, madrasa va boshqa diniy inshootlar me'moriy bir butunlikda, ammo uslubiy rang-baranglikda barpo etilgan. Majmua markaziy yo'lak (dahma) atrofida joylashgan maqbara va binolardan iborat bo'lib, ulardan har biri alohida me'moriy yondashuv va nafis bezaklarga ega, majmua tarkibidagi maqbaralar orasida Temurning singillari, yaqin qarindoshlari va amaldorlari uchun mo'ljallangan inshootlar bor.

Bu maqbaralarda naqshinkor koshinlar, ganch o'ymakorligi, epigrafik yozuvlar va geometrik kompozitsiyalar ustunlik qiladi.

Ayniqsa, gumbazlar va peshtoqlarning nozik mozaikali bezaklari, majmuaning jozibasini oshiradi, Shohi Zinda majmuasining o'ziga xosligi shundaki, u yerda joylashgan har bir maqbara turli ustalar tomonidan turli yillarda qurilgan bo'lib, bu joyni o'ziga xos me'moriy muzeyga aylantiradi. Shu bilan birga, majmua yagona urbanistik konsepsiyaga bo'ysungan, bu esa

Samarqandda arxitektura va shaharsozlik uyg‘unligining muhim namunasidir.

Bibixonim masjidi Amir Temurning eng ulkan arxitektura loyihalaridan biri bo‘lib, u Samarqanddagi jome masjid sifatida mo‘ljallangan edi.

Ushbu masjid Temurning Hindiston yurishidan so‘ng, 1399–1405 yillarda qurilgan bo‘lib, Qur‘on o‘qish va katta jamoat ibodatlari uchun mo‘ljallangan edi. Rivoyatlarga ko‘ra, masjid Amir Temurning sevimli xotini Saroy Mulkxonim sharafiga nomlangan.

Bibixonim masjidi o‘z zamonasining eng ulkan diniy inshootlaridan biri bo‘lib, me‘moriy hajmi, konstruksiyaviy murakkabligi va bezaklarning xilma-xilligi bilan ajralib turgan.

Masjid markazida joylashgan katta gumbazli namozxona, sharqiy kirish peshtog‘i, ikkita yon galereya va tashqi hovlidan iborat.

Binoning markaziy gumbazi balandligi bilan ajralib turadi va tashqi ko‘rinishida firuza rangli koshinlar ishlatilgan.

7.2-rasm. Bibixonim masjidi.

<https://www.google.com/search?q=Bibixonim>.

Masjidning asosiy bezak elementlari – bu naqshinkor ganch va marmar ishlovlari, epigrafik yozuvlar, koshinkor naqshlar va arabeska ornamentlaridir. Qurilishda uchragan murakkabliklar va ba‘zi muhandislik xatoliklariga qaramay, Bibixonim masjidi o‘z davrining me‘moriy mo‘jizasi sifatida tan olingan. U Samarqandni o‘z zamonasining diniy, siyosiy va

madaniy markaziga aylantirish yo'lida Amir Temurning asosiy arxitektura dasturining ajralmas qismiga aylangan.

7.3. Hirot va boshqa shaharlardagi yodgorliklar

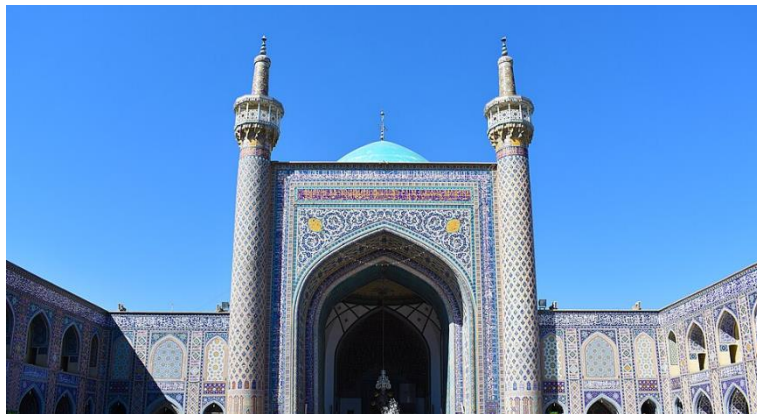
Temuriylar sulolasi davrida O'zbekiston va umuman Movarounnahr hududida shaharsozlik, me'morchilik va san'at sohalarida ulkan yutuqlarga erishilgan bo'lsa, bu taraqqiyotning eng yorqin namoyon bo'lgan markazlaridan biri Hirot shahri hisoblanadi. Hirot, XV asrda Shohrux va uning o'g'li Boysunqur Mirzo hukmronligi ostida Temuriylar davlatining madaniy va ilmiy markaziga aylangan. Shu bilan birga, boshqa yirik shaharlar Marv, Nishopur, Mashhad, Balx, Qunduz, Qobul kabi joylarda ham Temuriylar tomonidan muhtasham me'moriy obidalar barpo etilgan. Ushbu bo'limda aynan Hirot va boshqa shaharlardagi yodgorliklar tahlil qilinadi.

Hirot Temuriylar madaniy va me'moriy markazi. Temuriylar hukmronligi davrida Hirot o'zining siyosiy va madaniy ahamiyati bilan ajralib turgan. Shohrux Mirzo, Amir Temurning o'g'li, o'z hukmronligini Hirot dan olib borgan. Bu yerda o'z davrining eng mashhur olimlari, shoirlari, musavvirlari va me'morlari to'plangan. Hirot san'at va ilm markazi sifatida "Sharqning Florensiyasi" nomini olgan. Bu obro'-e'tibor Hirot da barpo etilgan me'moriy yodgorliklar, hususan madrasa, masjid, maqbara, xonaqoh va kutubxonalar orqali yanada mustahkamlangan.

Goharshod Begim madrasasi va masjidi. Hirotning eng muhim me'moriy obidalaridan biri Goharshod Begim tomonidan qurdirilgan madrasa va jome masjididir. Shohrux Mirzoning rafiqasi Goharshod Begim o'zining ta'lim va madaniyatga bo'lgan e'tibori bilan mashhur bo'lgan.

U tomonidan 1417-1420 yillarda qurilgan ushbu madrasa va masjid majmuasi Temuriylar davrining nozik, nafis bezak san'ati va me'moriy tafakkurining yorqin namunasi hisoblanadi, bu majmua ikki qavatli darsxonalar, katta hovli, peshtoq, minoralar va gumbazli namozgohdan iborat bo'lib, undagi naqshlar, koshin ishlari va hatto yozuvlarda ham muvozanat va mukammallik mujassam. Xususan, kufiy va nasx xatlarida yozilgan oyatlar, Qur'on suralari, arabiy va forsiy iboralar naqshlar bilan uyg'unlashgan holda bezatilgan.

Shohrux Mirzo maqbarasi. Shohrux Mirzoning Hirot dagi maqbarasi ham Temuriylar arxitektura an'alarining davomchisi bo'lgan holda, zamonasining o'ziga xos estetik tamoyillarini mujassamlashtirgan. Bu maqbara ko'p gumbazli, markaziy peshtoq bilan ajralib turadi. Ichki bezaklarida marmar, sirlangan koshinlar, ganch o'ymakorligi, mozaika va yozuv san'ati asosiy o'rin egallagan. Maqbara o'z davrining me'moriy texnikasi va falsafiy estetik qarashlarini aks ettiradi.

7.3-rasm. Goharshod Begim madrasasi va masjid.

https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-uz.ru

Boysunqur Mirzo va uning kutubxonasi. Boysunqur Mirzo, Shohrux Mirzoning o‘g‘li, Hirotida Temuriylar davridagi ilm-fan va madaniyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan shahzoda bo‘lib, ayni paytda o‘zi ham me‘morchilik va adabiyot bilan faol shug‘ullangan. U tomonidan tashkil etilgan kutubxona – o‘sha davrning eng boy, keng qamrovli ilmiy markazi hisoblangan. Bu kutubxonada o‘n minglab qo‘lyozmalar, tarixiy, diniy, matematik, falsafiy asarlar saqlangan, Boysunqur qurdirgan madrasa, xonaqoh va kutubxona binolari me‘moriy jihatdan yuqori did bilan qurilgan. Ayniqsa, Boysunqur Qur‘oni dunyodagi eng go‘zal yozilgan Qur‘on nusxalaridan biri sanaladi. Undagi xattotlik, bezak, naqshlar, sahifa tarkibidagi muvozanat Hirot me‘moriy va san‘at maktabining darajasini yaqqol ko‘rsatib beradi.

Ma‘lumki, kutubxonalar qadim-qadimdan insonlar uchun ma‘naviyat va ma‘rifat o‘chog‘i bo‘lib, inson zoti doim kitoblarga intilib yashab kelgan. Har doim kutubxonalar jamiyat hayotining ajralmas qismi bo‘lgan. Faqat kutubxonalar tufayligina qadimgi qo‘lyozmalar, bosma kitoblar, tarixiy shaxslar haqidagi manbalar bizgacha yetib kelgani hech kimga sir emas.

Yozuvning paydo bo‘lishi va hujjatli manbalar, qo‘lyozma va keyinchalik bosma kitoblarning ko‘payishi kutubxonalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Kutubxonalar miloddan avvalgi 2 ming yillikda vujudga kelib, yozuvlar sopol bitiklarda yozilgan edi. Miloddan avvalgi VII asr o‘rtalarida Sharqdagi ko‘p saroylarda qadimgi Misr va Rim ibodat xonalari qoshida kutubxonalar bo‘lgan. Qadimgi davrdagi kutubxonalardan

eng mashhuri Aleksandriya kutubxonasi. G'arbiy Yevropada ilk o'rtasrlarda monastir va ibodatxonalar qoshida kutubxonalar tashkil etilgan.

O'zbekiston hududida miloddan avvalgi I ming yillikning so'ngi asrlarida dastlabki kutubxonalar paydo bo'lgan. Bular ilk kutubxonalar bo'lib, kutub arabcha «kitoblar», xona forscha «uy», ya'ni kitob va hujjatlar saqlanadigan joy demakdir.

Kutubxona bosma va ayrim qo'lyozma asrlardan ommaviy foydalanishni ta'minlovchi madaniy- ma'rifiy va ilmiy muassasa hisoblanib, unda muntazam ravishda bosma asarlarni to'plash, saqlash, targ'ib qilish va kitobxonlarga yetkazish, shuningdek, axborot bibliografik ishlar olib boriladi. Kitobxonlarga xizmat ko'rsatish kutubxonaning asosiy faoliyati bo'lib, qolgan barcha faoliyatlar (kitob fondini butlash, uni tashkil etish, to'ldirish va h.k) asosiy faoliyat uchun xizmat qiladi. Kitobxonlarga xizmat ko'rsatishning asosiy maqsadi ularni axborot va adabiyotga bo'lgan talablarini imkoni boricha to'liq qondirishdan iborat. Markaziy Osiyo hududida yirik sulolaviy kutubxonalar, masjid-madrasalar qoshida kutubxonalar bo'lganligi haqida aniq tarixiy manbalar mavjud. IX-X asrlarda arab xalifaligi tarqoqlashib, XI asrning oxiriga kelib O'rtasiyo hududida Somoniylar davlati yuzaga kelgan. Somoniylar davrida Movarounnaxr, Samarqand, Buxoroda fan va madaniyat rivojlana borgan. Bu davrda ushbu davlatda juda ko'p mashhur qomusiy olimlar yashab ijod etgan.

Buxoroning mahobatli markazi, keng maydonning kunchiqar tarafida muhtasham ark turadi. Ark darvozasidan kirganda to'g'ridagi yo'l bir ko'hna binoga eltadi. Uning qalin devorlari boy xazinani qo'riqlaydi. Bu bebaho boyliklar jam bo'lgan Buxoro kutubxonasi, bu kutubxona X asrdagi mashhur kutubxonalaridan biridir.

O'sha davrda Buxoro kutubxonasi juda boy fondga ega bo'lib, u O'rtasiyoning siyosiy va madaniyat markazi hisoblanardi. Buxorodagi ushbu kutubxona amir saroyida joylashgan bo'lib, kitoblar fan sohalari bo'yicha sandiqlarda saqlangan. Unga faqat amir Nuh ibn Mansurning ruxsati bilanгина kitobxon kirardi. Kutubxona ichida qator terilgan sandiqlarda kitoblar taxlab qo'yilgan, har bir sandiqda bor kitoblarning ro'yxati mavjud bo'lib, u sandiq ichida turardi.

Tibbiyotga oid kitoblar ichida qadimgi yunon tabiblaridan Gippokrat asarlari, Malaziyada I asrda yashagan tabib Disquridus (Pedaniy Dioskorid), II asrda yashagan pergamlilik tabib Jolinus (Klavdiy Galen) asarlari, II asrda yashagan rimlik tabiblardan Arxigen, Troyan Rufus, iskandariyalik Bavlus (VII asr) asarlari saqlanib kelingan. Bulardan tashqari yana Abu Bakr Muhammad bin Zakariyyo ar Roziy (865- 925), Abbosiylar sulolasining saroy tabibi Ibn Musovayh, bag'dodlik Iso ibn Ali (IX asr), Iso bin Yahyo (IX asr), hind tabibi Charak Hindiy (I asr), Yahudiy tabiblardan Basrali Ibn

Mosarjovayh (IX asr) va boshqalarning asarlari bo'lgan. Yana boshqa sandiqda falsafiy kitoblar, ular ichida Arastu asarlarining asl nusxalari, ularning arab tilidagi tarjimalari, yunon faylasuflarining Husayn bin Ishoq tomonidan arab tiliga qilingan tarjimalari; arab tilida yozgan faylasuflar Abu Yusuf Yoqub bin Ishoq al Kindiy, Abu Nasr Forobiy va boshqa mutafakkirlarning asarlari saqlangan.

Somoniylar poytaxti bo'lgan Buxoroda juda ko'p kutubxonalar va kitob bozorlari bo'lgan.

Yirik sulolaviy kutubxonalar Xorazmda ham mavjud bo'lgan. Urganchda xorazmshohlar, mamuniylar va anushtageniylar zamonida kutubxonalar barpo etilgan. Xorazm shohi Ma'mun ibn Ma'mun kutubxonasida kitob yig'ish arablar kelishidan ancha oldin boshlangan. Bu kutubxonani boshqarishni shoh Ma'mun mashhur adabiyotshunos va tarixchi as – Solibiyga topshiradi.

Xorazm shohi Ma'mun II caroyda juda ko'p olimlarni birlashtirgan «Ma'mun akademiya»sini tashkil qiladi. 1010 yillarda barcha xorazmlik olimlar qatori bu yerda Beruniy ham ishlay boshlaydi va shu yerda Abu Ali ibn Sino bilan uchrashadi. Ular shundan so'ng anchagacha birgalikda ijod qiladilar. Xorazmda juda ko'p ilimli kishilar yashagan, XI–XII asrlarda bu yurtda olimlar ishlashi uchun sharoit yaxshi edi. Faxriddin ar Riyozi o'zining entsiklopedik mazmundagi «Ilmlar to'plami» (Sobranie nauk) asarini yozgan.

Xorazm kutubxonalaridan yana biri bu Xivadagi Shaxobuddin kutubxonasidir. «Bunday kutubxona bundan oldin ham, keyin ham bo'lmagan, chunki undagi qo'lyozma asarlar fondi Marvdagi kutubxonadan qolishmas edi», deb aytgan edi Nasafiy.

«G'aznaviylar davrida Xorazm, Hamadon, Isfaxon singari yirik shaharlarning kutubxonalari Xurosondagi barcha iste'dodli va o'qimishli kishilarni o'ziga tortuvchi markaz bo'lib qolgan edi», deb yozadi yirik olim A.A. Semyonov.

Mo'g'illar istilosi arafasida Marvda o'nta yirik kutubxona bo'lgan, birgina Aziziya madrasasi kutubxonasida 12 ming jildga yaqin kitoblar saqlangan. XI asr boshlarida Mahmud G'aznaviy G'aznada madrasa qurdiradi, madrasaning barcha xonalarida kitob saqlash uchun maxsus joylar mavjud bo'lib, ularda qo'lyozma asarlar chiroyli qilib terib qo'yilgan.

Boy kutubxonalarga ega bo'lgan davlatlarda qadimdan fan va madaniyat yaxshi rivojlangan, buyuk alloma va mashhur kishilar yetishib chiqqan. Iskandar Zulqarnayning jahongir bo'lishi uchun ustoz Arastuning xizmati qancha bo'lsa, Rumda turib butun dunyo sirlarini bilgan Arastuning donishmand darajasiga yetishishida unga bosib olgan yurtlardan kitoblarni yuborib turgan shogirdi Iskandarning xizmati ham kattadir. Buxoroda Ibn

Sino davrigacha ham dunyoga dong’i ketgan mashhur kutubxona bo’lgan, keyinchalik bu kutubxona yong’inga uchraganini tarixdan yaxshi bilamiz. Buyuk sohibqironning har ikki xazinasidan biri- kutubxonasi hisoblangan.

Hazrat Alisher Navoiy kitob san’ati tarixida o’ziga xos davrni boshlab berdi. Uning bevosita ko’magi bilan Behzod, Sulton Ali Mashhadiy, shoh Muzaffar kabi o’nlab kitob san’atida mohir xattotlar yetishib chiqdi. Buyuk bobokalonlarimiz kitob yaratish bilan birga ularni avaylab – asrash borasida ham o’rnak ko’rsatganlar.

«Jamiyatda yuksak ma’naviy fazilatlarni kamol toptirish, milliy mafkurani shakllantirish, yoshlarni boy madaniy merosimiz, tarixiy an’analarimizga, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, istiqloq g’oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalash mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning hal qiluvchi omilidir», deyiladi O’zbekiston Prezidentining «Ma’naviyat – ma’rifat» jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to’g’risida»gi Farmonida.

Darhaqiqat, bu vazifalarni bajarish uchun kutubxonalarsiz hech ish qilib bo’lmaydi.

O’rta Osiyo xalqining fan va madaniyati bir yarim asr davomida mo’g’il istilochilari tomonidan vayron qilingan. Keyinchalik tiklanish davrida mahalliy hukmdorlar orasida sulolaviy kutubxonalar tashkil topgan, kitob xazinasini to’plash an’anaga aylangan. Ayniqsa, kutubxonachilik ishi rivojlanishiga Amir Temur va temuriylar hokimiyati yillarida katta e’tibor berilgan. Buyuk sohibqiron davrida Samarqand shahridan kitob olib chiqish man etilgan, kitoblar tengsiz boylik sifatida qo’riqlangan.

Amir Temur (1336-1405) avval vatani Shahrisabzda, so’ng mamlakat poytaxti Samarqandda saroy kutubxonasi tashkil qildi. Temurning saroy kutubxonasi uchun butun Movarounnahr bo’ylab kitobfurushlardan va shaxsiy kutubxona egalari bilan mashhur mualliflarning bejirim bezatilgan kitob nusxalari sotib olindi. Kutubxonada qo’lyozma ko’chirish, kitoblarni bezatish ishlarini milliy kitob san’atining mohir ustalari olib borganlar. Samarqandda arab, fors, turk, sanskrit, yunon, lotin, arman tilidagi ko’plab bebaho qo’lyozmalar Eron, Turkiya, Hindiston, Iroq, Armaniston kabi davlatlardan, Stambul, Bruss, Isfaxon, Hamadon, Sheroz, Bag’dod, Basra, Damashq kabi qadimiy madaniyat o’chog’i bo’lgan shaharlardan olib kelingan edi. Olimlarning taxminicha, Temur Samarqandga VIII asrning birinchi choragida aynan Basradan Kufiy xati bilan ko’chirilgan Qur’oni Karimning nusxasini olib kelgan.

Amir Temur kutubxonasidan faqat saroy vakillarigina emas, balki muayyan guruhdagi kitobxonlar ham foydalanganlar. Kutubxonadagi kitoblar fan sohalari bo’yicha ro’yxatga olinib, sandiqlarda saqlangan. Bu

tartib kitoblarni hisobga olish uchun emas, balki foydalanish oson bo'lishi uchun ham o'rnatilgan. Temurdan so'ng uning noyob kutubxonasi nabirasi Ulug'bekka (1394 – 1449) meros bo'lib qolgan. Temur o'z hayotining ko'p qismini harbiy yurishlarda o'tkazadi, bunday yurishlarning ba'zilarida Ulug'bek ham qatnashadi. Safar vaqtida har narsani bilib olishga qiziquvchi yosh Ulug'bek o'ziga xos ko'chma «kutubxona»dan foydalangan. Bu jonli kutubxona bo'lib, unda tarixchilar, shoirlar, olimlar yig'ilishib, suhbat qilishar edi.

Ulug'bekning otasi Shohrux Hirot hukmdori edi. Ulug'bek otasi huzuriga kelib bu yerda haqiqiy kutubxona bilan tanishadi va kitobga bo'lgan qiziqishi yanada oshadi. Ulug'bek o'n yetti yoshida (1411 yil) bobosining dabdabali poytaxtiga voris hokim bo'ldi. Ulug'bek davrida O'rta Osiyo kutubxonachilik ishi yanada rivojlandi. Ayniqsa, Ulug'bek topshirig'i bilan 1428-1429 yillarda Samarqanddagi observatoriya qoshida tashkil etilgan kutubxona eng boy kitob fondiga ega bo'lgan.

Taxmin qilishlaricha, Ulug'bek yiqqan kitoblar xazinasini Pergam qo'lyozmalaridan boshlangan, Temur Pergam shahrini bosib olganda qo'lyozmalarni ham karvon bilan Samarqandga olib kelgan. Kutubxona Ulug'bek davrida betinim boyib borgan. U juda bilimli bo'lib, o'z kutubxonasida soatlab o'tirib mutolaa qilar edi. Kutubxonada Platon, Gippokrat, Ptolomey, Aristotel asarlari to'plangan va yaxshi saqlangan edi. Bulardan tashqari, bu yerda vatandoshlarimiz buyuk olim Muhammad ibn Muso Xorazmiyning algebraga doir mashhur risolasi, Abu Rayxon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» va «Astronomiya kaliti» nomli asarlari, Al Battoniyning astronomik jadvallari; Abu Ali ibn Sinoning «Tib qonunlari» risolasi bo'lgan. Ulug'bek yulduzlar to'g'risidagi fan tarixini shu qadar o'rganib chiqdiki, natijada o'zi ham shu sohada ilmiy ishlar qilib, kitoblar yoza boshladi. Ko'p yillik samarali mehnati natijasida «Ziji jadidi Ko'ragoniy», «Ulug'bek ziji» dunyoga keldi. 1018 ta yulduzning holatini ko'rsatib beruvchi mazkur asar uzoq yillar davomida eng aniq va mukammal asar bo'lib qoldi. Kitobda jadvallardan tashqari, katta muqaddima ham bo'lib, unda astronomik kuzatishlar metodikasi berilgan. Shuning uchun Ulug'bek fan tarixiga buyuk astronom sifatida kirgan.

U taxtga o'tirgan dastlabki yillardayoq o'z atrofiga olimlarni to'pladi. Shulardan biri munajjim donishmand Qozizoda Rumiy bo'lib, Ulug'bek uni ustozim deb bilgan.

Ulug'bek serzavq sulton bo'lib, musiqa va tarixga ham qiziqardi. U kutubxonasining mudiri vazifasiga shogirdi Ali Qushchini tayinlagan. 1449 yilda halok bo'lgan Ulug'bek kitoblar xazinasining bundan keyingi qismati ham Ali Qushchi bilan bog'liq bo'lgan.

Ulug'bek o'qib chiqqan kitoblardan o'z asarlari uchun sitata olgan, shuning uchun turli olimlarning asarlari uning kutubxonasining boyligi haqida ma'lum bir tasavvur hosil qilishga imkon beradi. Kutubxonada filologik ishlar ham olib borilar edi, shu yerda Firdavsiyning mashhur «Shohnoma» dostonining mukammal matni tuzilgan bo'lib, mazkur qo'llanmada yigirmata katta ajib miniatyura mavjud. Kutubxona ustaxonasida yana bir durdona masallar majmuasi «Kamila va Dimna» ham ko'chirilgan.

Bu kutubxona fondida nodir qo'lyozma asarlar juda ko'p saqlangan. Kutubxona tarixini o'rgangan olimlarning fikri ham, rivoyatlar ham turlicha, lekin ularning hammasi bir fikrda, ya'ni qo'lyozmalar saqlanib qolgan, uni qidirish kerak, degan fikrda yakdildirlar.

Temuriylardan Shohrux Mirzo, Boysunqur Mirzo va Husayn Boyqaroning kutubxonasi ham adabiy-badiiy, ilmiy kitoblarning xilmaxilligi va soni jihatdan Temurning Samarqanddagi kutubxonasidan qolishmas edi.

Shohrux Mirzoning o'g'li Mirzo Boysunqur 1397 yil 16 oktyabrda dunyoga kelgan. U zehqli, aqlli, dono bola bo'lgan, o'qish va yozishni juda barvaqt o'rgangan. Boysunqur 17 yoshga to'lganda otasi unga Tus, Mashhad, Abivard, Shumulqon, Habushon, Niso, Mozandaron, Astrobod, Jurjon viloyatlarining hokimligini topshiradi. 1416 yili u otasining vaziri mansabiga ko'tariladi. Yosh bo'lsa ham, u davlat ishlarini mohirlik bilan olib boradi. Otasi safarga ketganida, uning o'rniga noiblik ham qiladi. Birodari Ulug'bek singari Boysunqur ham ilmi va fazilatlar bilan taniladi. Boysunqur Mirzo Hirotda ulkan kutubxona ta'asis etadi. Unda qirq nafar yetuk hunarmand: xushnavis xattot Mavlono Ja'far Tabriziy raisligida kitobat bilan mashg'ul bo'lib, kitobatga lozim bo'lgan varroqlik, sahhoflik, tasvir, tazhib, tajlid, vassolik, zarafshonlik va boshqa nafosat, badiiy san'at ijodi bilan band bo'lganlar. Mavlono Ja'far Tabriziy Boysunqur Mirzo kutubxonasining raisi, nasta'liq xatining ijrochisi, Mir Alining shogirdi edi.

Mirzo Boysunqur tashkil etgan kutubxona va nigorxonasida quyidagi naqqosh va xattot, musavvirlar ishlar edi: Mavlono Shams Boysung'uriy xattotlikda Boysunqur Mirzoning ustoz, olti nav yozuvini mukammal bilgan yetuk xattot Xalil Haraviy Boysunqur Mirzo tarbiyasini olganlardan, u chizgan Amir Temur surati bizgacha yetib kelgan.

Qavomiddin Sheroziy–Shohrux Mirzo zamonining mashhur muhandisi, me'mori va tarrohi edi.

O'sha davr tarixnavislarining e'tirofiga ko'ra, shu 40 nafar hunarmand o'z hamdast ham peshalari bilan har biri zamon ajibasi, davron nodirasi bo'lgan. Boysunqur Mirzo kutubxonasini yirik nafis san'at akademiyasi desa ham bo'ladi. Chunki bu yerda faqat kitob ko'chirish bilan shug'ullanibgina

qolmay, nodir qo'lyozmalarining ilmiy tanqidiy matnini tiklab, tasvirli albomlar ham tuzganlar.

Boysung'ur boshliq hunar egalari Firdavsiyning «Shohnoma»sini turli qo'lyozma nusxalarini to'plab birinchi bor to'liq va mukammal nusxada ko'chirganlar. Mazkur qo'lyozma Ja'far Tabriziy tomonidan 1425-1430 yillari ko'chirilib, musavvirlar uni yigirmata surat bilan bezab tasvirleydilar.

Boysunqur Mirzo «Shohnoma»ning bu nusxasiga muqaddima yozadi va bu adabiyot tarixida «Boysung'ur muqaddimasi» nomi bilan mashhurdir.

Boysunqur Mirzo olti xil yozuvni mukammal bilgan xattot ham bo'lgan. Mashhaddagi onasi sharafiga qurilgan Gavharshodbegim maschitidagi yozuvlarni uning o'zi yozgan. Boysunqur Mirzo kutubxonasida yaratilgan o'sha davr tasviriy san'ati durdonalari bo'lmish tasvirli kitoblar so'ngi paytlargacha topilmasdan kelar edi. G'arbiy Yevropa va Sharq san'atshunos olimlarining tadqiqotlari natijasida mazkur qo'lyozmalardan ba'zilarining saqlanayotgan joylari aniqlandi. Ular garchi turli mamlakatlarga tarqalib ketgan bo'lsa ham, kutubxonadagi ba'zi kitoblar bizgacha yetib kelgan. Hozirgi kunda Boysunqur kutubxonasida yaratilgan kitoblarning aksari Istanbul va Tehron muzeylarida saqlanmoqda.

Marv va Buxoro turli tarixiy davrlarda ham O'rta Osiyoning siyosiy va madaniyat markazi hisoblangan. Biz ajdodlarimizdan qolgan oltin meros bo'lmish qo'lyozma va boshqa bebaho manbalardan shuni bilamizki, Buxoroda qadimdan jahonga mashhur ilm maskanlari va kutubxonalar mavjud bo'lgan. XVI-XVIII asrlarda Buxoroda ikkita yirik saroy kutubxonalari mavjud bo'lgan. Bu kutubxonalardan biri Shayboniylar saroyi kutubxonasidir.

XV asrning oxirlari XVI asrlarda Sirdaryo hududidan to Markaziy Afg'oniston yerlarigacha bo'lgan katta hududda shayboniylar sulolasi hukmronlikni qo'lga olgan. Bu davrga kelib Movarounnahrda adabiyot, fan va san'at juda yaxshi rivojlana borgan. Shayboniylar saroyi kutubxonasi haqida Hasan Nisoriyning «Muzakkiri al-axbob» nomli tazkirasidan Erondan kelgan ustalarning kutubxonadagi faoliyati to'g'risida ozgina bo'lsa ham ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Kutubxonaga turli davrlarda 3 nafar kitobdor rahbarlik qilgan: Sulton Miroq al-Munshiy, Mavlono Abdullox al-Munshiy va Mir Husayn al-Husayniy an-Nasafiy bo'lib, ularning qo'l ostida 3 suratkash va 9 usta ishlagan. Kutubxonada hattotlik ishi ham olib borilar va suratkashlar tomonidan kitoblarga zarhal bilan bezak berilib, turli miniatyuralar ta'svirlanardi. Shayboniychon o'zi ham juda ilimli kishi bo'lib, ilm ahllari uchun saroyi oldida yirik va mashhur kutubxona tashkil qilgan. Kutubxonada kitoblar sandiqlarda chiroyli qilib terilgan. Bu yerda noyob kitoblar bilan bir qatorda xonning o'zi yozgan she'r va asarlari, zamondosh alloma va shoirlarning qo'lyozma asarlari ham saqlanib kelingan. Xorazmlik

Muhammad Solihning «Shayboniyнома» asari o'sha vaqtda o'zbek tilida yozilgan mashhur yirik tarixiy asarlardan biri hisoblanadi.

O'rta Osiyoning barcha hududida shayboniylar davrigacha ham kutubxonalar mavjud bo'lib, madaniyatning o'sishidan kutubxonalar faoliyati yanada quloch yoyib borgan. Saroy kutubxonalari bilan bir qatorda madrasa, masjid va shaxsiy kutubxonalar qaror topa boshladi.

Shayboniyxonning zamondoshi amakisining o'g'li Ubaydullaxon Ubaydi kutubxonasi ham juda katta kutubxonalardan biri bo'lgan. Ushbu kutubxonaning yirik qo'lyozma asarlaridan biri Ubaydining «To'liq asarlar to'plami» bo'lib, u juda chiroyli bezalgan va mustahkam muqovalanganligi uchun bizning davrimizgacha saqlanib, ayni vaqtda O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik instituti fondida saqlanib kelmoqda.

Bu davrga kelib ba'zi saroy kutubxonalarida turli tildagi asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilish ishlari olib borilgan. Ayniqsa, Buxorodagi Abdulazizxon kutubxonasida kitoblar yaratish ishini mashhur xattotlar Mir Ali Xaravi va Axmad al-Husaynlar olib borgan. Mir Xusayn al-Husayn juda ko'p yillar Abdullaxon II kutubxonasida rahbar sifatida ish olib borgan. O'sha davrda barcha yirik kutubxonalarda tajribali rassomlar va muqovasozlar ishlaganliklari ma'lum. Ular qo'lyozma asarlarni miniatyuralar bilan bezaganlar.

Shayboniyxonlardan keyingi yillarda Buxoro xonligida islomiy ma'naviyat yanada keng tarqaldi. Tabiiy va aniq fanlar endi oldingidek ahamiyatga ega bo'lmay qoldi. Bu davrda Mirzo Ulug'bek va Samarqand observatoriyasining xodimi Ali Qushchi kabi yirik olimlar yetishib chiqmadi. Shunga qaramasdan din arboblari ichida o'zining bilimliligi bilan shuhrat qozongan kishilar bo'lgan va ulardan biri Muhammad Sharifdir. Manbalarda taniqli shoir va faylasuf Yusuf Qorabegi va yirik huquqshunos olim, «Sir»lar haqida traktat asarining muallifi Nasriddin Buxori haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Ashtarxoniylar davrida madaniyat yanada rivojlandi, adabiy yodgorliklar yuzaga keldi, xalq orasidan yetishib chiqqan shoirlar Sayid Nasafi, Turdi va boshqa ko'plab shoirlar ijodi gulladi. 1692 yil 200 shoir ijodidan namunalarni o'z ichiga olgan antalogiya tuzildi. Ashtarxoniylar kutubxonasida turli davrlarda quyidagi 7 kishi ish olib borgan: Mirza Mo'min Munshiy, Muhammad-Amin kitobdor, Nasrid-Din kitobdor, Mir sayid Jalol kitobdor, Qozi Lutfillox, Xoji Abd-ar-Raxmon kitobdor, Xoji Mir Muhammad Yoqub kitobdor.

XVII asr oxirlarida qo'lyozma kitoblarni bezash ishlari ancha rivojlandi, shuningdek, shaxsiy kutubxonalar va kitob yig'ish kuchaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, Samarqand va Buxoroda bu davrda yozuv qog'ozi

yuqori sifatli bo'lib, bu ayniqsa Abdulazizxon (1645–1680) hukmronligi davriga to'g'ri keladi.

Ma'lumki, Buxoroda qadimgi qo'lyozma kitoblarni yig'ishda Abdulaziz va ukasi Subxonqulixon (1680–1702)larning xizmati katta bo'lib, Subxonqulixon yozuvchi va tabobatga qiziquvchi shaxs edi. Uning hukmronligi davrida Buxoroda mashhur «Buxoro shifoxonasi» (doru shifo) qurilgan hamda shu yerda katta kutubxona ham tashkil etilgan edi. Kutubxona fondida ilmiy va tibbiyotga oid adabiyotlar saqlanar edi. Yana shu davrda shaxsiy qo'lyozma kitoblardan tashkil topgan, barcha foydalanishi mumkin bo'lgan jamoa kutubxonasi yuzaga kelgan. Kutubxona qoshida qo'lyozma kitoblarni bezovchi rassomlar, xattotlar va eskirgan kitoblarni ta'mirlovchi mutaxassislar uchun ustaxona bo'lgan.

Shuningdek, miniatyurachilar maktabi mavjud bo'lib, unda o'sha davrning mashhur ustalari Mahmud Murzib, Abdulla og'a Rizo va boshqalar faoliyat ko'rsatganlar.

Ammo keyinchalik o'zaro urushlar, saroy to'ntarishlari natijasida kutubxonaga katta talafot yetkazilgan. Natijada maschitlar vayron bo'lib, qo'lyozma kitoblar yaroqsiz holga tushib qolgan.

XVIII asrga kelib Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida madaniy hayotda deyarli o'zgarish bo'lmadi, lekin shu davrga kelib qo'lyozma kitoblar ancha ko'paydi. Bu davrda ushbu davlatlarda saroy kutubxonalari va boshqa kutubxonalarning qo'lyozma fondlari saqlanib qolgan edi. Ammo ba'zi saroy kutubxonalari qo'lyozma kitoblar yaxshi saqlanmagan, ba'zilar eskirib qolgan, ba'zi kitoblar kitob bozorlarida arzon narxda sotib yuborilgan.

Buxoroda amir kutubxonasi juda mashhur kutubxona bo'lib, Jo'rabek va Ostonqul Qushbegining yozishicha, u yerda qo'lyozma asarlar juda ko'p bo'lib, ular xitoy, uyg'ur, arab va boshqa tillarda yozilgan. Kutubxona alohida xazina sifatida qo'riqlangan, lekin kitoblarni saqlash joyi zax bo'lganligi uchun kitoblarning ko'p qismi zaxdan yomon holga tushib qolgan.

Amir kutubxonasi XX asrning boshlarida Mahmud Kamol Muzaffariy tomonidan qayta tiklandi. U barcha tarqalib ketgan kitoblarni yig'ishni va katta kutubxona yaratishni buyuradi.

Buxoro amirligining oxirgi yillarida kutubxona Arkda joylashgan bo'lib, u yerda mashhur asarlar, qo'lyozma kitoblar va amir Muzaffarning qo'lyozma asarlari ham saqlangan. Buxoro aholisining aytishicha, o'sha davrda amir kutubxonasida 47500 nusxada qo'lyozma va bosma kitoblar saqlangan. A.A. Semyonov kutubxonani diqqat bilan o'rganib, qo'lyozma asarlar fondini tartibga soladi va amir kutubxonasiga yuqori baho beradi.

XVIII asrda O'rta Osiyoning yirik davlatlarida shaxsiy kutubxonalar, madrasa va masjidlar oldida kutubxonalar hamda kitob bozorlari ishi rivojlandi. Buxoroning boy kutubxonalari XIX asrning oxiri XX asr boshlarigacha mavjud bo'lib, bebaho durdonalar xazinasi hisoblanadi. Tarixchi, adabiyotshunos amir amaldorlaridan biri Muhammad Sharif Sadr Ziyo kutubxonaning oxirgi yillaridagi rahbar va jonkuyarlaridan edi.

XVIII-XIX asrda Xiva xonligida ham madaniyat va fan ancha rivojlangan bo'lib, kitob yig'ish va kutubxonalarga e'tibor katta edi. Tarixiy manbalar shuni ko'rsatadiki, Abulg'ozixon hukmronligi davrida boshqa o'lkalardan qo'lyozma va bosma kitoblar ko'plab olib kelingan. Ushbu qo'lyozma asarlar ichida bebaho asar «Shajara-i-turk va mo'g'ul» turkiylar tarixi asari ham bo'lgan.

Muhammad Rahimxon II (1865-1910) hukmronligi davrida saroy kutubxonasi fondi yanada kengayib boyigan. Xon adabiyotga qiziqqanligi uchun o'zi ham gohi-gohida kitob yig'ish ishlari bilan shug'ullangan, «Feruz» taxallusi bilan she'rlar yozib, saroyda juda ko'p qobiliyatli shoirlarni to'plagan. Feruz boshchiligida saroyning 30 nafar shoiri she'rlari kiritilgan antalogiya chiqarilgan.

Xiva O'rta Osiyoning fan va madaniyat o'choqlaridan biri edi. XVIII asrning 70 yillarida Xivada bosmaxona tashkil etilgan. Bu davrga kelib tarixiy va boshqa asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilish ishlari yanada rivojlandi. Shaharga kelgan taniqli sayyohlarga sovg'a tariqasida qo'lyozma asarlar berilgan. Xiva xoni kutubxonasi Xiva yurishi, ya'ni 1873 yil may oyidan boshlab boshqa tildagi jurnal va kitoblar bilan yanada boyib ketdi. Kutubxonadagi kitoblarning katta qismi tarjimalar edi. Ular orasida 140 tomدا 129 ta tarixiy asar, 30 tomدا 20 ta Sharq shoirlarining kitoblari, 50 tomда 40 ta huquqiy diniy kitoblar, 18 nusxada Qur'on va 50 dan ortiq turli darsliklar saqlangan. Bu yerda Yunus Mirabaning «Xiva xonlari tarixi» asari ham saqlangan. Bu asarda Xiva xonlari tarixi Iltuzar xon davridan to ruslar kirib kelguniga qadar bo'lgan voqea va hodisalar to'liq bayon etilgan. Yuqorida tilga olingan manbalar Xiva yurishi davrida saroy kutubxonasidan tortib olingan. Xiva xonligi kutubxonasining taqdiri Xiva yurishidan so'ng juda ayanchli bo'lgan. Kutubxonaning bebaho nodir qo'lyozma asarlarining juda katta qismi 1874 yil general K. P. Kaufman tomonidan Peterburg ommaviy kutubxonasiga sovg'a qilingan. Shundan keyin kutubxona fondi kamayib qolgan, kitoblar bir xonaga joylashtirilgan.

Xiva xoni Muhammad Rahim-Tozabog'e o'z davrida kutubxonaning bir qismini Arkda va yana bir qismini yozgi qarorgohida saqlagan. Bu yerda kitoblar har doim yangi tomlar va nusxalar bilan to'ldirib borilgan hamda barchasi ro'yxatga olingan. Tozabog'e kutubxonasi juda boy bo'lib, bu yerda Sharq qo'lyozma kitoblaridan tashqari rus tilidagi jurnallar ham saqlanardi.

Arkda saqlanayotgan 560 nomdagi qo'lyozma kitoblarning katalogi tuzilgan edi. Kutubxonada tarixiy asarlar, monografiyalar juda ko'p bo'lib, ulardan: «Allaqulixon tarixi», «Rahimqulixon tarixi», «Muhammadaminxon tarixi» kabilar hozirga qadar saqlanib qolgan. Kitoblar juda katta mahorat bilan muqovalangan va bezatilgan bo'lib, kutubxonada maxsus muqovasoz ustalar mashhur hattotlar bilan birgalikda ishlagan. Taniqli hattotlar Muhammad Yoqub Xoja va Xudoy Bergan xon Sayid Rahim II tomonidan buyurilgan ishlarni bajarganlar. Umuman olganda Xiva xonlari kutubxonalari bebaho xazina, desak mubolag'a bo'lmaydi.

XVIII asrda O'rta Osiyo hududida Buxoro amirligi va Xiva xonligidan keyin Qo'qon xonligi yuzaga keldi. Bu xonlikda ham fan va madaniyat boshqa xonliklar singari tez rivojlanganligi sababli kitob va kutubxonaga bo'lgan e'tibor katta edi. Xon saroyi oldida kutubxona tashkil qilingan bo'lib, oxirgi xonlar Umarxon, Murodxon va Xudoyorxon hukumronligi davrida kutubxona kengaytirilib fondi ancha to'ldirilgan. Qo'qon xoni Umarxon (1809-1812) shoir va adabiyotshunos edi. U qo'lyozma kitoblar yig'ishga qiziqqan va «Amir» taxallusi bilan she'rlar yozgan. Saroyda shoirlarni yig'ib tez-tez mushoiralar o'tkazib turgan. Unda shoira Nodira, ya'ni xonning rafiqasi ham qatnashgan. Taxminan 1822 yil shoir Yusuf Tunqator va xattot Yusuf Muhammad tomonidan «18 nafar shoirlarning to'plami» asarlari antalogiyasi ozroq nusxada toshbosmada chiqarilgan.

Kutubxonada oxirgi xon Xudoyorxon davrida qo'lyozma kitoblar to'plash ishi o'sib, kitoblarning anchasi aholidan yig'ilgan. Shahrisabzlik mulla Muhammad-Rahim tomonidan saroy kutubxonasiga bir necha qo'lyozma kitoblar in'om qilingan. Muhammad – Rahim o'zi kitob yig'ishga qiziqib, 27 yil ichida u Hindiston, Afg'oniston va boshqa davlatlarga sayohat qilib, bebaho kitoblarni qidirgan va vataniga olib kelgan.

Qo'qon xoni kutubxonasidan saroy xodimlari va xizmatchilari foydalanganlar. Masalan, davlat arbobi va tarixchi Mirza Aziz qo'lyozma kitoblardan tez-tez foydalanib turgan. Kutubxona fondida «Qo'qon xonligi tarixi» asari saqlangan bo'lib, asar O'rta Osiyodagi mo'g'ul va boshqa davlatlar tarixi haqidagi ma'lumotlarni beradi.

1875 yil ruslarning Qo'qonga yurishidan so'ng xon kutubxonasidan 103 ta arab tilida yozilgan, asosan diniy xarakterdagi qo'lyozma kitoblar tortib olingan. Ularning orasida «Baxru al-javhari», «Tuxfat- ulxoni», «Jahongirxon tarixi» kabi jahonga mashhur asarlar bor edi. Kutubxonadagi juda ko'p arab, turk, chig'atoy–turk tillaridagi qo'lyozma kitoblar Peterburg kutubxonasiga yuborilgan. XX asr boshlariga kelib xon kutubxonasi inqirozga uchray boshladi, kutubxona kitoblari tarqalib, ancha qismi bozorlarda sotilib ketgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida madrasalar qoshida kutubxonalar bo'lib, qo'lyozma kitoblarni to'plovchi kishilar soni ham ko'payib ketdi. O'sha vaqtda katta-katta yer egalari ham madrasalar tashkil qilishga harakat qilganlar. Madrasa kutubxonalarida asosan Sharq qo'lyozma kitoblari bo'lib, ularning katta qismi diniy, huquqiy, tarixiy xarakterdagi asarlar edi.

Buxoro xonligida madrasa kutubxonalari faoliyati yaxshilanib, XIX asr o'rtalarida ularning soni 15 taga yetgan. Hisor shahridagi madrasada katta kutubxona bo'lib, odamlarning aytishicha, Buxoro amirining tog'asi Sodiq to'ra ushbu kutubxona fondini to'ldirish bilan shug'ullangan. U 75 000 tangaga Buxorodan juda ko'p qo'lyozma va bebaho kitoblarni sotib oladi.

Abd-ur-Raufning yozishicha, XX asr boshlarida Buxoroning o'zida 200 ga yaqin madrasalar bo'lib, ular uch toifaga bo'lingan: oliy, o'rta va quyi. Deyarli barcha madrasalarda kutubxonalar bo'lgan, ular fondining katta qismi sharqiy qo'lyozma kitoblardan iborat edi. Madrasa kutubxonalari asosan vaqf yerlaridan kelgan daromad hisobiga to'ldirib borilgan.

Xiva xonligida ham madrasa va machitlar juda ko'p edi. XIX asrning 40 chi yillariga kelib 22 ta madrasa faoliyat ko'rsatgan. Xivada Allaqulixon davrida katta madrasa qurilgan, madrasa ichida juda boy kutubxona joylashgan. Kutubxona xonning shaxsiy kutubxonasidagi kitoblar va qimmatbaho adabiyotlar bilan to'ldirilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida Qo'qon xonligi katta shaharlarida va Toshkentda 20 ta yirik madrasa bo'lib, unda talabalar uchun kutubxonalar ham bo'lgan. Toshkentdagi Xo'ja Axror Baroqxon madrasasi va Ko'kaldosh madrasalari har tomonlama mashhur ilm dargohi hisoblanadi.

O'zbekiston hududida XIX asr oxiri XX asr boshlarida shaxsiy kutubxonalar ham yuzaga kelgan. Ayniqsa, Buxoro, Farg'ona, Toshkent shaharlarida ularning soni ko'paygan. Shaxsiy kutubxonalar fondida tarix, huquq, falsafa bo'yicha qo'lyozma kitoblar, sovet xarakteridagi adabiyotlar ko'proq edi.

Qadimgi manbalardan bizga ma'lumki, O'rta Osiyo tarixi, madaniyati, fani va san'ati jahon sivilizatsiyasida salmoqli o'rinni egallagan. Bizning mamlakatimizda madaniy merosga katta e'tibor bilan qaraladi. Kutubxona ma'naviy boyliklarni avloddan avlodga yetkazib beruvchi aloqa vositasi hisoblanadi. O'zbekiston hududida qo'lyozma kitoblardan tashkil topgan kutubxonalar arablar kelishidan ancha oldin mavjud bo'lgan. [11]

O'rta Osiyo hududidagi xalqlar qadimdan kutubxonalardan ilm oluvchi ziyo maskani sifatida foydalanib kelganlar, hamda ularning orasidan jahonga mashhur olimu fuzalolar yetishib chiqqanlar.

Musalla majmuasi. Hirotdagi eng muhtasham majmualardan biri Musalla majmuasidir. U Goharshod Begim tomonidan qurilgan bo'lib, o'z ichiga masjid, madrasa, xonaqoh va maqbara binolarini oladi. Bu inshootlar

qamrovi, hududi va arxitektura texnologiyasi jihatidan zamonasining eng ilg'or namunalaridan bo'lgan.

Musalla majmuasining minoralari, peshtoqlari, gumbazlari sirlangan koshinlar bilan bezatilgan bo'lib, geometrik naqshlar, islamiy bezaklar va yozuvlar uyg'unligida yaratilgan. Bugungi kunda bu majmuaning ayrim qismlari afsuski, saqlanmagan bo'lsa-da, mavjud rasm va tavsiflar asosida ularning me'moriy yuksakligi baholanmoqda.

Boshqa shaharlardagi me'moriy yodgorliklar. Hirot dan tashqari, Temuriylar davrida Afg'oniston, Eron, Turkmaniston va hozirgi O'zbekiston hududlarida ham muhim me'moriy yodgorliklar qurilgan. Jumladan: Marv: Bu shahar Temuriylar davrida ko'plab masjid, rabot va karvonsaroylar bilan boyitilgan. Ularning asosiy maqsadi savdo yo'llarini nazorat qilish va sayohatchilarni joylashtirishga xizmat qilgan. Mashhad: Bu yerda Imom Rizo maqbarasining kengaytirilishi va qayta bezalishi amalga oshirilgan. Qurilish ishlarida Temuriy me'moriy maktabining ta'siri aniq ko'zga tashlanadi. Qunduz va Balx: Bu shaharlarda ham madrasa va masjidlar qurilishi Temuriy arxitektura maktabining umumiy tamoyillarini namoyon qilgan. Qobul: Bu shahar Temuriylar tomonidan harbiy-strategik markaz sifatida rivojlantirilib, u yerda mudofaa inshootlari, ko'priklar va jamoat binolari barpo etilgan.

Temuriy me'moriy maktabining umumiy xususiyatlari. Hirot va boshqa shaharlardagi me'moriy yodgorliklarni tahlil qilganimizda, Temuriylar davri arxitektura maktabining quyidagi umumiy xususiyatlarini ko'rish mumkin: Markazlashgan simmetrik kompozitsiya – peshtoq, gumbaz va minoralar markazda joylashgan. Rang-barang sirlangan koshinlar – ko'k, havorang, oq, qora tuslarda naqshlar bilan ishlangan. Yozuv san'ati – kufiy, suls, nasx kabi arabiy yozuvlar me'moriy bezak sifatida ishlatilgan. Geometrik va islamiy naqshlar – naqshlarda tabiatga oid ramzlar, gulzorlar, girih naqshlar ko'p uchraydi. Keng hovlilar va bog'lar – inshootlar atrofi ko'pincha hovli va chinorli bog'lar bilan o'ralgan bo'lgan.

Temuriylar davrida Hirot va unga yondosh shaharlarda barpo etilgan me'moriy yodgorliklar o'z davrining eng ilg'or tamoyillarini mujassamlashtirgan. Hirot dagi Goharshod madrasa-masjidi, Musalla majmuasi, Boysunqur kutubxonasi va Shohrux maqbarasi singari obidalar nafaqat diniy va siyosiy hayotning markazi bo'lgan, balki butun islom dunyosi uchun ilm-fan, san'at va me'morchilikda ibrat namunasi bo'lib xizmat qilgan. Temuriylar tomonidan yaratilib, bizgacha yetib kelgan ushbu yodgorliklar bugungi kun me'morchiligi va tarixshunosligi uchun ham bebaho manba hisoblanadi. Ular orqali biz Temuriylar zamonida shakllangan tafakkur, san'at va me'moriy maktablarning ulug'vorligini, zamon talablariga muvofiq yechimlarini va estetik tamoyillarini to'liq anglab olamiz.

7.4. Bezatish uslublari va me’moriy maktablar

Temuriylar davri (XIV asr oxiri – XV asr) O‘rta Osiyo arxitekturasi tarixida beqiyos bezak uslublari va me’moriy maktablarning shakllanishi bilan ajralib turadi. Bu davrda me’morchilik nafaqat siyosiy va iqtisodiy kuch qudratining, balki diniy, falsafiy va estetik qarashlarning ham in’ikosi sifatida qaralgan.

Temuriylar arxitekturasida bezak elementlari va ularni ijro etgan maktablar butun islom olamida o‘ziga xos maktab yaratgan va bu uslub ko‘plab mintaqalarga tarqalgan.

Temuriylar davri bezak san’atining umumiy xususiyatlari arxitekturasida bezak faqat inshootlarning tashqi ko‘rkini oshirish vositasi bo‘lib qolmagan, balki me’moriy g‘oya va mafkura mazmunini ham ifodalovchi kuchli san’atiy element sifatida namoyon bo‘lgan. Har bir inshootda, ayniqsa, masjid, madrasalar, maqbaralar, ribotlar va xonaqohlarda bezak va naqqoshlik san’ati chuqur falsafiy va estetik ma’no kasb etgan.

Temuriylar arxitekturasi quyidagi bezak uslublari bilan ajralib turgan: Ganchkori naqshlar ganchdan ishlangan relyefli bezaklar.

Sirli koshinlar (sirg‘ali g‘isht) ko‘k, oq, qora va sarg‘ish rangdagi sopol plitalardan tuzilgan naqshlar.

Mozaik texnika sopol parchalardan murakkab geometrik naqshlarni hosil qilish.

Muqarnas gumbaz va ravoq ostlarida uchraydigan stalaktitga o‘xshash bezak shakllari.

Hattotlik kufiy va nasx yozuvi uslublariidagi Qur’on oyatlari, duo va naql so‘zlar bezak sifatida ishlatilgan.

Geometrik va girih naqshlar murakkab va mukammal matematik asosdagi naqshlar.

Bu bezaklar o‘zbek milliy naqsh san’ati bilan uyg‘unlashgan holda, yangi me’moriy badiiyat yaratdi. Shu tariqa Temuriylar davri nafaqat me’morchilikda, balki miniatyura, kitob san’ati, kulolchilik va hunarmandchilikda ham chuqur iz qoldirdi.

Samarqand maktabi Temuriylar davrida asosiy siyosiy va madaniy markaz bo‘lganligi bois, u yerda o‘ziga xos me’moriy maktab shakllangan. Samarqand me’moriy maktabining asosiy belgisi monumentalizm, ulug‘vorlik va simmetriyaga intilish bo‘lib, binolarning har bir detali puxta bezatilgan, geometrik aniqlik va muvozanat saqlangan.

Go‘ri Amir maqbarasi, Bibixonim masjidi, Shohi Zinda majmuasi. Samarqand maktabining eng yorqin namunalari. Ayniqsa, Bibixonim masjidining peshtoqlari, gumbazining tashqi va ichki tomoni, ustunlar, mukarnasli qoplamalari Temuriylar bezak san’atining eng yuqori

cho‘qqisidir. Samarqand maktabining asosiy bezak xususiyatlari quyidagilardan iborat: Ranglar uyg‘unligi: ko‘k, havorang, oq, sarg‘ish va qora ranglar uyg‘un ishlatilgan. Murakkab girih naqshlar: arabeska va murabba shaklidagi naqshlar. Kufiy va nasxiy yozuvlar: Qur‘on oyatlari va hadislardan namunalar yozilgan.

7.3-rasm. Ganchkori naqshlar.

https://www.google.com/search?sca_esv

Hirot maktabi Temuriylar davrida, ayniqsa Shohrux va uning o‘g‘li Boysunqur Mirzo zamonida me‘moriy va bezak san‘ati bo‘yicha yetuk markazga aylangan. Bu maktabda bezak san‘atining yanada nozik va detallashtirilgan shakllari rivojlangan. Ayniqsa, naqqoshlik, naqshli mozaikalar va mukammal yozuvlar orqali yuqori estetik did namoyon bo‘lgan.

Hirot maktabining asosiy xususiyatlari: Bezaklarda noziklik va muvozanat: har bir naqsh alohida kompozitsiya asosida ishlangan. Ranglarning xiralashgan va sokin uyg‘unligi: Yorqin ranglardan ko‘ra, pastel ohanglarga moyillik. Kitob bezagi, devoriy miniatyura, hatto yog‘och o‘ymakorligida ham yuqori darajadagi naqqoshlik ishlari kuzatiladi. Boysunqur madrasasi, G‘avharshodbegim madrasasi, Musallaa majmuasi kabi inshootlarda bu maktabning estetik yondashuvlari yaqqol namoyon bo‘lgan.

Hirotda maktabi bezak san'atida psixologik ifoda kuchli bo'lib, ayniqsa maqbara, xonaqoh va madrasalarda xotirjamlik, fikr, ilohiy tafakkur muhitini bezaklar orqali yaratishga intilgan.

Shahrisabz maktabi. Amir Temurning vatani Shahrisabzda ham yirik me'moriy markaz shakllangan bo'lib, bu yerda Oqsaroy, Dorut-tilovat va Dorus-siyodat majmualarida yuqori darajadagi bezak ishlari mavjud. Shahrisabz maktabi Samarqand va Hirotda maktablarining sintezidir, ammo o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi: *Gumbazlarda yirik arabeska naqshlar. Binolarning tashqi devorlarida koshinli yozuvlar. Oltin suvi bilan bezatilgan koshinlar.*

Shahrisabz maktabida ayniqsa muqarnaslar va yirik guldor naqshlar ko'p ishlatilgan. Bu maktabda mahalliy hunarmandlar faol ishtirok etganligi sababli, o'zbek milliy naqsh san'atining an'anaviy shakllari keng qo'llanilgan.

Toshkent, Buxoro va boshqa hududlarda bezak uslublari. Temuriylar davrida Toshkent, Buxoro, Termiz va boshqa shaharlarda ham bezak san'ati taraqqiy etgan. Buxoroda ko'proq sufiylik ta'siri bilan ruhiy tafakkurga oid bezak elementlari (nafsni poklashga doir naqqlar, ilohiy yozuvlar) keng tarqalgan. Toshkentda esa arxitektura va naqqoshlik san'ati soddaroq bo'lib, barakali naqshlar va hat san'atiga e'tibor katta bo'lgan.

Me'moriy maktablar va ularning o'zaro ta'siri. Temuriylar davridagi ushbu maktablar o'zaro aloqa va raqobatda bo'lgan. Me'morlar va naqqoshlar bir shahardan boshqasiga ko'chib yurishgan, bilim va tajriba almashinuvi bo'lib turgan. Ayniqsa, Samarqanddan Hirotda, Hirotdan Shahrisabzga o'tgan hunarmandlar san'atda madaniy uyg'unlikni ta'minlagan.

Shohrux Mirzo, Boysunqur Mirzo va Ulug'bek kabi homiylar bu maktablar rivojiga katta hissa qo'shgan. Ular nafaqat inshootlarni qurdirgan, balki yozuvchilar, hattotlar, ganchkorlar, naqqoshlar, mozaik ustalari faoliyatini moliyalashtirgan.

Temuriylar davridagi bezatish uslublari va me'moriy maktablar islom arxitekturasining eng yuksak bosqichiga misol bo'la oladi. Samarqand, Hirotda va Shahrisabz maktablari o'ziga xos yo'nalishlar bilan nafaqat mintaqaviy, balki butun islom dunyosida keng tarqalgan. Bezak san'ati orqali ma'naviy-ruhiy va estetik qadriyatlar yuksak darajada ifodalangan. Ushbu maktablar temuriylar me'morchilik siyosatining mahsuli sifatida nafaqat o'z davrining, balki keyingi asrlarning ham san'at va arxitektura rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Dars mavzularini o'zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Amir Temurning arxitektura siyosati qanday maqsadlarni ko'zlagan edi?
2. Shohrux davridagi me'morchilik siyosati qanday jihatlari bilan ajralib turadi?
3. Samarqand Temuriylar davrida qanday omillar bilan me'morchilik markaziga aylangan?
4. Go'ri Amir maqbarasining arxitektura va bezak xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Shohi Zinda majmuasining diniy va madaniy ahamiyati nimada namoyon bo'ladi?
6. Bibixonim masjidi Temuriylar davri me'morchiligida qanday o'ringa ega?
7. Hirot shahridagi Temuriylar davri yodgorliklarining arxitektura xususiyatlari qanday?
8. Temuriylar davrida qanday bezak uslublari keng qo'llangan?
9. Temuriylar davrida shakllangan arxitektura maktablari qanday farqlarga ega bo'lgan?

Shayboniylardan keyin Ashtarxoniylar sulolasi ham bu merosni davom ettirib, yangi uslublarni joriy etdi. Xususan, XVII asrda ko'plab madrasa, masjid, xonaqoh, karvonsaroy va qo'rg'onlar bunyod etildi. Me'moriy bezaklarda esa mahalliy an'analar va yangi texnikalar uyg'unlashib bordi. Ayniqsa, sharqona g'ishtchilik, koshinkorlik va muqarnas san'ati rivoj topdi, ushbu bobda Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrining arxitektura yodgorliklari, ularning siyosiy-ma'naviy mazmuni, bezak san'ati, qurilish texnologiyalari hamda mahalliy me'morlik maktablarining shakllanishi atroflicha yoritiladi. Xususan, Buxoroning arxitektura markaziga aylanishi, Kalon majmuasi va Mir Arab madrasasi kabi me'moriy yodgorliklar, shuningdek, karvonsaroylar va qo'rg'onlar tizimi hamda yangi me'moriy uslublarni haqida batafsil ma'lumot beriladi.

8.1. Buxoroning arxitektura markaziga aylanishi

XVI-XVII asrlar O'zbekiston hududining siyosiy va madaniy hayotida tub burilishlar davri bo'lib, ayniqsa Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolalari hukmronligi davrida Buxoro shahri Sharqning yirik siyosiy, ilmiy, savdo va madaniyat markazlaridan biriga aylandi. Bu jarayon shahar me'morchiligi va shaharsozlik rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Shayboniylar davridan boshlab, Movarounnahrda yagona siyosiy markaz sifatida Buxoroga katta e'tibor qaratila boshlandi. Bu holat o'z navbatida shaharning me'moriy qiyofasini, obodlik darajasini va yodgorliklar sonini mutlaqo yangi bosqichga olib chiqdi. Siyosiy poytaxt maqomini olgan Buxoroda diniy, ma'muriy va fuqarolik arxitekturasi izchil rivojlana boshladi. Ayniqsa, madrasa, masjid, xonaqoh, karvonsaroy, bozorbop inshootlar, sardobalar va minoralar kabi inshootlar yirik loyihalar asosida qurildi. Buxoro me'moriy maktabining shakllanishi ham aynan shu davrda yuz berdi. Uning asosiy tamoyillari, uslublari va bezak elementlari keyinchalik boshqa hududlardagi me'moriy an'analarni ham boyitdi, Shayboniylar tomonidan olib borilgan arxitektura siyosatining asosiy maqsadi kuchli markaziy hokimiyat timsoli sifatida Buxoroni yuksaltirish, uni islom madaniyati va turkiy dunyo ilm-fan markaziga aylantirish bo'lgan. Ashtarxoniylar davrida esa bu siyosat davom ettirildi va yangi elementlar bilan boyitildi. Aynan shu jarayonlar tufayli Buxoro "Sharq Rimi" deb nomlana boshladi va ko'plab musavvirlar, hattotlar, me'morlar, naqshchilar ushbu shahar atrofida jam bo'ldi va quyidagi matnda XVI-XVII asrlarda Buxoroning qanday qilib me'moriy markazga aylangani, bu jarayonda kimlar ishtirok etgani, qanday obidalar bunyod etilgani va bu obidalar qanday me'moriy xususiyatlarga ega ekani tahlil qilinadi.

Buxoroning arxitektura markaziga aylanishi birinchi navbatda uning siyosiy nufuzining ortib borishi bilan bog'liq. XV asr oxiri va XVI asr boshlarida Amir Temur saltanati parchalanganidan so'ng, Movarounnahrda siyosiy bo'shliq yuzaga keldi. 1500-yilda Muhammad Shayboniyxon Samarqandni egallab, tez orada Buxoroni ham bosib oldi va bu yerni o'zining muhim siyosiy markazlaridan biriga aylantirdi. Biroq, Shayboniylar davlatining siyosiy markazi dastlab Samarqand bo'lib qolgan bo'lsa-da, 1533-yilda Ubaydullaxon davridan boshlab Buxoro rasman poytaxtga aylandi. Shayboniylar uchun Buxoroni poytaxtga aylantirish harbiy-strategik va iqtisodiy-geografik nuqtai nazardan ma'qul tanlov edi. Chunki Buxoro qadimdan karvon yo'llari chorrahasida joylashgan, ilm-fan va islomiy tafakkur markazi sifatida tanilgan, suv bilan ta'minot tizimi rivojlangan shahar edi. Bu holat yangi hukmdorlar uchun arxitektura va qurilish sohasida katta imkoniyatlar yaratdi.

Shayboniylar hukmronligi davrida Buxoroda ko'plab diniy va fuqarolik inshootlari qurila boshladi. Jumladan, madrasa, masjid, xonaqoh, sardoba, karvonsaroy, hammom va boshqa inshootlar bunyod etildi. Bu jarayon markazlashgan hukumat tomonidan boshqarilgan bo'lib, qurilishlarda me'morchilikka oid maxsus farmonlar chiqarilgan, katta moliyaviy mablag'lar ajratilgan. Shayboniylar davrida qurilgan me'moriy obidalar orasida eng mashhurlari orasida Mir Arab madrasasi, Kalon masjidi, Kalon minorasi, Abdulazizxon madrasasi, Ko'kaldosh madrasasi, Nodir Devonbegi madrasa va xonaqohi, Chor Minor, Labi Hovuz ansambli kabi yodgorliklar bor. Ularning barchasi Buxoroni nafaqat siyosiy, balki me'moriy markazga aylantirdi. Bu inshootlar orqali Shayboniylar hokimiyati o'zining kuchini namoyish etgan, shuningdek, diniy ta'lim va ma'rifat markazini rivojlantirishga harakat qilgan.

Ashtarxoniyalar davrida ham Buxoro poytaxt maqomini saqlab qolgan holda, me'moriy taraqqiyot davom etdi. Bu davrda qurilish ishlari ko'proq restavratsiya va mavjud obidalarni kengaytirish bilan bog'liq bo'lsa-da, yangi arxitektura uslublari – bezakda ko'proq polixrom koshin, marmar o'ymakorligi, ganch va yog'och o'ymasi kabi elementlar keng joriy etildi.

XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asrda Buxoroda qurilishlar izchil tus oldi. Bu davrda qurilgan madrasa, masjid va boshqa obidalar ko'proq mahalliy ustalarning mehnati bilan barpo etilgan bo'lib, Shayboniy hukmdorlari ham, ularning vorislari bo'lgan Ashtarxoniyalar ham qurilish ishlariga katta ahamiyat berishgan. Shu tariqa, Buxoroda o'ziga xos arxitektura maktabi shakllandi.

Buxoro me'morlik maktabi bu davrda quyidagi jihatlar bilan ajralib turadi: Hajmiy-kompozitsion qat'iylik – madrasa va masjidlar simmetrik tarzda loyihalashtirilgan, kirish portallari markazlashtirilgan edi. Bezatishda

ranglar uyg'unligi – ko'k, oq va havorang sirli g'ishtlardan foydalanilgan, bezaklarda geometrik va epigrafik naqshlar ustuvorlik qilgan. Ijtimoiy-ma'naviy jihatlarining ifodasi – binolarning tashqi ko'rinishi diniy-falsafiy qarashlar asosida uyg'unlashtirilgan. Bu jihatlar Buxoroning me'moriy qiyofasida qat'iylik, tafakkur va mushohadaga yo'naltirilgan yondashuvlar ustuvorligini ko'rsatadi.

Arxitektura faoliyatining siyosiy va iqtisodiy asoslari. Shayboniy va Ashtarxoniy hukmdorlar qurilish ishlarini faqat diniy-ruhiy ehtiyojlar bilan emas, balki siyosiy mustahkamlash vositasi sifatida ham ko'rishgan. Poytaxt sifatida Buxoroga xos qilingan yirik majmualar – masjid, madrasa, hammom, karvonsaroylar orqali markazlashuvni ta'minlashga harakat qilindi. Buxorodagi me'moriy obidalar yirik vakof mulklari hisobidan qurilgan. Vakof tizimi arxitekturaga barqaror moliyaviy manba bo'lgan. Bu esa zamonaviylashtirish va me'moriy rivojlanishni izchil davom ettirishga imkon bergan.

Mahalliy me'morlar va ularning roli. Buxorodagi arxitektura taraqqiyotida ishtirok etgan me'morlar haqida ma'lumotlar ko'p emas, biroq tarixiy manbalarda ayrim ustoz me'morlar tilga olinadi. Ular orasida Mahmud ibn Validdin, Ismoil ibn Tohir kabi me'morlar bo'lgan. Ular nafaqat loyihalashtirish, balki dekorativ bezaklarning yaratilishida ham faol ishtirok etganlar. Ustalar ko'p hollarda o'z bilimini ota-bobolardan meros qilib olgan, ustoz-shogird an'anasi orqali o'rgangan.

Buxoroning arxitektura markaziga aylanishida yirik jome masjidlar va masjid-majmualarning alohida o'rni bor.

Ulardan eng mashhuri **Kalon masjidi** va unga qo'shni **Mir Arab madrasasi** bo'lib, ular Kalon minorasining atrofiga joylashgan. Bu majmua faqat diniy markaz bo'lib qolmay, shahar hayotining ruhiy, siyosiy va iqtisodiy markazi sifatida faoliyat yuritgan.

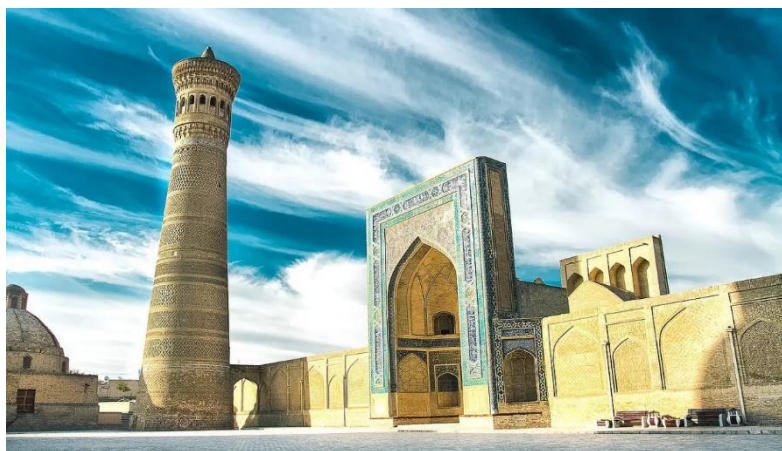
Kalon masjidi (tarixda "Masjidi Jomei Buxoro" deb atalgan) – me'moriy jihatdan XV asr oxirlarida qurilgan bo'lsa-da, Shayboniylar davrida butunlay yangilangan. Bu bino o'zining keng hajmli ayvonlari, to'rt tomoni yopiq hovlisi va baland gumbazli markaziy zali bilan diqqatga sazovor.

Mir Arab madrasasi esa XVI asr boshida Abdullaxon II homiyligida qurilgan bo'lib, u faqatgina diniy ta'lim muassasasi emas, balki Buxoro madaniy va siyosiy ideologiyasining markaziy ob'ektiga aylangan. Me'moriy jihatdan madrasa simmetrik reja asosida qurilgan, tashqi fasadida ko'k fayansli bezaklar, kufiy va suls xatlar, garih naqshlari bilan bezatilgan.

8.2-rasm. Mir Arab madrasasi.

<https://www.google.com/search?q=shni+Mir+Arab+madrasasi>.

8.3-rasm. Kalon masjidi.

<https://www.google.com/search?q=Kalon+masjid>

Madrasalar qurilishi va ularning funksional kengayishi. Buxoroda madrasalar faqat diniy ilm dargohi bo‘lib qolmay, balki ijtimoiy-siyosiy va hatto iqtisodiy faoliyat yurituvchi muassasalarga aylangan edi. Shayboniylar davrida madrasa qurilishi izchil tus oldi. Mashhur madrasalar: Koshmadrasai Kukaldosh XVI asrda qurilgan, katta o‘lchamli va portalli tuzilishga ega,

Buxoro me'moriy maktabining an'anaviy jihatlarini aks ettiradi. Modarixon madrasasi ayollarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan yodgorlik, bu bino arxitektura tarixida noyob hisoblanadi. Abdullaxon madrasasi 1588-1590 yillarda qurilgan bo'lib, bu madrasa boshqa majmualar bilan ansambl hosil qilgan.

Har bir madrasa Buxoroning arxitektura landshaftida alohida o'rin tutgan. Ularning ichki hovlilari, xonaqoh, darsxona va yotoqxonalari (hujralar) an'anaviy shaklda, ammo mazmunan boyitilgan tarzda qurilgan edi.

Bozorlar, karvonsaroylar va hammomlar tarmog'i. Buxoroning arxitektura markaziga aylanishida faqat diniy va ilmiy binolar emas, balki savdo-sotiq, xizmat ko'rsatish va turar-joy binolarining ham muhim o'rni bo'lgan. Shayboniylar davrida: Toki Sarrofon (pul almashtirish rastasi), Toki Telpakfurushon (shlyapa va bosh kiyimlar bozori), Toki Zargaron (zargarlik buyumlari bozori) kabi yopiq savdo gumbazlari qurilgan. Ular o'zining original konstruksiyasi bilan diqqatga sazovor: markaziy gumbazli kesishgan yo'llar bo'ylab savdogarlar uchun do'konlar qurilgan.

Karvonsaroylar esa savdogarlar va sayyohlar uchun xizmat qilgan. Ular mudofaa xarakteridagi darvozalarga ega bo'lib, ichkarida mehmonxonalar, omborlar va otxona bo'lgan.

Hammomlar (masalan, Hammomi Bozori Qilich) shaharning ijtimoiy xizmat ko'rsatish tarmog'ini tashkil qilgan. Ular me'moriy jihatdan ishonchli konstruksiya, issiqlikni ushlab qoluvchi tizim (gumbazli shift, yerosti isitish) asosida qurilgan.

Shahar darvozalari, devor va ko'chalar tizimi. Shayboniylar davrida Buxoro devor bilan o'ralgan va bir necha darvozalarga ega bo'lgan. Shahar rejasida markaziy maydon – Registon atrofida diniy va ma'muriy binolar joylashgan, undan ko'chalar radial shaklda tarqalgan. Ko'chalar tor, ammo funktsional bo'lib, savdo, hunarmandchilik va transport uchun mo'ljallangan.

Buxorodagi Ko'hna Ark qal'a bo'lib, u Shayboniylar hukmronligining ramzi bo'lgan. Bu qal'a ichida hokimiyat binolari, sud, omborxonalar, kutubxonalar va madaniy inshootlar joylashgan edi.

8.2. Kalon majmuasi, Mir Arab madrasasi

O'zbekiston hududidagi o'rta asrlar me'morchiligining eng yuksak namunalaridan biri bu **Buxoro shahrida joylashgan Kalon majmuasidir**. Bu majmua Shayboniylar hukmronligi davrida, xususan, Ubaydullaxon (1533–1540) zamonida shakllangan bo'lib, u o'zining tarkibiy qismlari, g'oyaviy mazmuni va me'moriy yechimi bilan Markaziy Osiyo me'morchiligi tarixida alohida o'rin egallaydi. Kalon majmuasining eng

muhim qismlaridan biri bu **Mir Arab madrasasi** bo'lib, u diniy-ma'rifiy markaz sifatida faoliyat yuritgan va hali-hanuzgacha o'z nufuzini saqlab kelmoqda.

Kalon majmuasi nafaqat me'moriy, balki siyosiy va diniy markaz sifatida ham muhim rol o'ynagan. Shayboniylar davlatining g'oyaviy asoslarini mustahkamlash, islomiy ta'limni rivojlantirish va Buxoroni Movarounnahrda diniy markazga aylantirish yo'lida muhim vosita bo'lgan. Ayniqsa, Mir Arab madrasasi islom tafakkuri, tasavvufi ta'limotlar va fiqh ilmiga oid bilimlarning uzatilishi va rivojlanishi uchun asosiy manba hisoblangan.

Shayboniylar sulolasi XVI asr boshlarida Movarounnahrda hokimiyatni qo'lga kiritgach, ular nafaqat siyosiy, balki diniy va madaniy hayotni ham yangidan tashkil qilishga kirishdilar. Bu borada Buxoro shahri alohida e'tiborga loyiq edi. Shayboniylar uchun Buxoroni yirik diniy va ma'rifiy markazga aylantirish strategik ahamiyatga ega bo'lib, ayni shu sababli shaharda keng ko'lamli qurilish ishlari boshlandi.

Kalon majmuasi (arabchada "ulug'" degan ma'noni bildiradi) aynan shunday siyosat mahsuli sifatida shakllandi. Majmua Buxoro markazida, qadimiy shaharning yuragida joylashgan bo'lib, u islom arxitekturasi va madaniyatining yuksak namunasidir. Bu me'moriy ansamblning qurilishi bir necha bosqichlarda amalga oshirildi va u o'z ichiga quyidagi asosiy inshootlarni oladi: Kalon minora XII asrda qurilgan, majmuaning eng qadimgi elementi; Kalon jome masjidi XVI asrda qayta tiklangan, jamoaviy ibodatlar uchun mo'ljallangan markaziy masjid; Mir Arab madrasasi diniy ta'lim muassasasi, XVI asrning birinchi yarmida qurilgan; Hovli, ayvon va devorlar majmuani ichki jihatdan bog'lovchi elementlar.

Majmua rejaviy jihatdan muvozanatli va markazlashtirilgan tarzda tashkil etilgan. Har bir bino o'z funksional va estetik rolini bajaradi, biroq ular umumiy g'oyaviy birlikda faoliyat yuritadi.

Kalon minorasi majmuaning boshlang'ich nuqtasi. Majmuaning eng qadimgi qismi Kalon minorasi XII asrda Karaxoniylar sulolasidan bo'lgan Arslonxon tomonidan qurilgan. Uning balandligi taxminan 47 metr bo'lib, Buxoro osmonida g'oyat salobatli timsol sifatida ko'rinib turadi. Kalon minorasi dastlab masjidga chaqiriq (azon) berish, shuningdek, shahar ramzi sifatida qurilgan. Biroq Shayboniylar davrida bu minora atrofida yangi me'moriy majmua barpo etilgan.

XVI asrga kelib, bu minoraning atrofida yangi jome masjid va madrasa qurilishi rejalashtirildi. Bunday yondashuvda Kalon minorasi markaziy o'q sifatida ishlatildi, ya'ni majmuaning qolgan qismlari unga nisbatan simmetrik va rejalashtirilgan holatda bunyod etildi.

Kalon jome masjidi diniy markazning yuragi. Kalon masjidi, asosan 1514–1515-yillarda Shayboniy hukmdori Ubaydullaxon tomonidan qayta qurildi. Bu masjid o'zining hajmi, muhandislik yechimi va bezaklari bilan Markaziy Osiyodagi eng ulkan masjidlardan biri hisoblanadi. Masjid 10 000 nafargacha odamni sig'dira oladigan hajmga ega. Uning katta gumbazi, ko'p sonli toqchalari va ayvonlari orqali jamoaviy ibodatga qulay sharoit yaratilgan.

Masjidning asosiy gumbazi pastki qismlarda ganchli muqarnaslar yordamida ko'tarilgan bo'lib, buning natijasida vertikal dinamika bilan gorizontalar barqarorlik uyg'unligi hosil qilingan. Bu texnik usul O'rta Osiyo me'morligining muhim innovatsiyalaridan biri hisoblanadi.

Mir Arab madrasasi diniy ta'limning markazi. Majmuaning uchinchi va eng muhim elementi bu Mir Arab madrasasidir. Bu madrasa 1535–1536-yillarda shayx Abdulloh Yamaniy (Mir Arab) tashabbusi bilan, Ubaydullaxon homiyligida barpo etilgan. Mir Arab islom olamida taniqli sufi olim bo'lib, u o'z ta'limoti orqali Buxoroda tasavvuf ilmini rivojlantirgan. Madrasaning qurilishi uchun mablag' Ubaydullaxon tomonidan olib borilgan janglar natijasida qo'lga kiritilgan boyliklar hisobiga ta'minlangan.

Madrasaning me'moriy yechimi qat'iy simmetriya va markazlashtirilgan hovli atrofida tashkil etilgan xonaqohlik tizimi asosida qurilgan. Ichki hovli, darsxonalar, masjid, xonaqoh va kutubxona madrasa binosining asosiy qismlarini tashkil qiladi. Barcha elementlar diniy va ilmiy faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Ansambl yondashuvi va rejaviy yechim. Kalon majmuasining rejalashtirish yechimi mutlaqo uyg'unlik asosida shakllantirilgan. Masjid, madrasa va minoraning har biri mustaqil arxitektura asari bo'lishiga qaramasdan, ular o'zaro funksional va vizual uyg'unlikda joylashgan. Masalan, masjid va madrasa minorani ikki yonidan o'rab turadi, minoraning markaziy o'qi orqali ikki bino o'zaro akslanadi.

Bu yondashuv islom arxitekturasidagi "tenglik va muvozanat" prinsipini ifodalaydi.

Qurilish materiallari va texnologiyalar. Kalon majmuasining qurilishida asosan g'isht, ganch, koshin, sirlangan plitkalar, muqarnas va sopol kafellardan foydalanilgan. Ayniqsa, Mir Arab madrasasining peshtoqidagi naqshlar, koshinkorlik san'ati, arabeska bezaklar va geometrik ornamentlar o'z davrining san'atlashlik cho'qqisini ko'rsatadi. Qurilishda uch qavatli g'ishtdan foydalanilganlik, gumbazlar va devorlar mustahkamligini ta'minlagan. Ganchli naqshlar va to'qilgan arab yozuvlari esa diniy va estetik qiyofani mustahkamlovchi vosita bo'lgan.

Kalon majmuasi Shayboniy davrining diniy-ma'rifiy siyosatini ifodalovchi, murakkab arxitektura ansambli bo'lib, u o'zining qurilish

texnologiyasi, ansambl yondashuvi va diniy ta'limdagi o'rni bilan alohida ahamiyatga ega.

Kalon minorasi Buxoro shahrining, O'zbekiston hududidagi islomiy me'moriyatning eng yorqin namunalaridan biri hisoblanadi. Shayboniylar davri arxitektura merosida u o'zining monumental ko'rinishi, badiiy yetukligi va diniy-ma'naviy ramziyati bilan alohida o'rin egallaydi. Minoraning hozirgi kunda ham saqlanib qolgan ko'rinishi o'z zamonasining ilg'or me'moriy fikri, yuksak kasbiy mahorati va badiiy didining yorqin mahsuli ekanligini ko'rsatadi.

Tarixiy asos va qurilish sabablari. Kalon minorasi 1127-yilda Qoraxoniylar sulolasining vakili Arslonxon tomonidan qurilgan. Uning nomi ham "Minora-i Kalon" (ya'ni "Buyuk minora") deb bejiz atalmagan. Dastlab u masjid bilan bog'liq holda, azon aytish va shahar ahliga diniy xitoblar yo'llash uchun mo'ljallangan. Ammo Shayboniylar davrida, xususan XVI asrning ikkinchi yarmida, bu minora Buxoroning muhim me'moriy timsollaridan biriga aylanish bilan birga, Mir Arab madrasasi va Kalon masjidi bilan birlashtirilib, ulkan ansamblning markaziy ob'ekti sifatida qabul qilindi.

Ushbu minoraning qurilishi o'z davrida me'moriy jihatdan ulkan yutuq hisoblangan. Minoraning balandligi taxminan 46,5 metrni tashkil etadi. Uning poydevori 10 metrga yaqin yerga botgan bo'lib, bu yer silkinishlariga bardosh beruvchi konstruksion echim hisoblanadi. Bu holat, Buxorodagi ko'plab tarixiy binolarni zamonaviy qurilish printsiplari bilan qiyoslash imkonini ham beradi.

Me'moriy va konstruktiv xususiyatlari. Kalon minorasi silindrsimon shaklda bo'lib, pastdan yuqoriga tomon torayib boradi. Uning diametri poydevor qismida 9 metrdan ortiq, yuqori qismida esa 6 metrdan kamroqni tashkil qiladi. Bunday proporsional qurilish, nafaqat vizual jozibadorlikni ta'minlagan, balki minoraning barqarorligini ham kuchaytirgan. Boshqa minoralardan farqli ravishda, Kalon minorasi 105 bosqichli zinapoya orqali ichkaridan yuqoriga chiqishga imkon beradi. Minoraning yuqori qismida xonaqohusimon "ravoqchalar" (toshli balkon) mavjud bo'lib, u yerdan azon aytilgan.

Me'moriy bezaklarda g'ishtning o'zi asosiy material sifatida ishlatilgan. G'ishtlar geometrik naqshlar, to'qima elementlar yordamida dekorativ shaklga keltirilgan. Ayniqsa, halqasimon bezak tasmalar va kufiy yozuvlar minora silueti bo'ylab tartibli joylashtirilgan. Bu naqshlar faqat estetik jihatdan emas, balki qurilish mustahkamligiga ham xizmat qilgan. Yozuvlarning orasida Qur'on oyatlari va Arslonxonning ismi keltirilgan, bu esa yodgorlikning diniy-ma'naviy rolini yanada oshiradi.

Ramziy va siyosiy ahamiyati. Kalon minorasi Shayboniylar davrida diniy va siyosiy markaz sifatida faoliyat yuritgan Buxoroning nufuzi bilan chambarchas bog'liq edi. U shunchaki azon aytish vositasi emas, balki Buxoro shahrining musulmon dunyosidagi markaziy mavqeini ifodalaydigan timsol sifatida qabul qilingan. Shayboniy hukmdorlari bu minorani o'zlarining siyosiy hokimiyati va diniy legitimatsiyasining ramzi sifatida namoyon qilganlar. Shu jihatdan minora, me'moriy obida bo'lish bilan birga, hokimiyat ideologiyasining bir qismiga aylangan.

Bundan tashqari, Kalon minorasi asrlar davomida sayyohlar, ilmiy tadqiqotchilar, safar qilgan musulmonlar va ziyoratchilar uchun diqqat markazida bo'lib kelgan. Yevropa va Osiyo sayohatchilari o'z eslatmalarida bu minoraning betakror ko'rinishi va hayratomuz balandligini tilga olishgan.

Me'moriy ta'siri va estetik izchiligi. Kalon minorasi faqat Buxoroda emas, balki boshqa hududlardagi me'moriy rivojlanishlarga ham ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Toshkent, Termiz, Urganch yoki Samarqand shaharlarida qurilgan ba'zi minoralar Kalon minorasining shakliy echimlari, konstruktiv yondashuvi va bezak uslublaridan ilhomlangan. Bu holat me'moriy an'analarning izchilligi va maktablararo uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi.

Estetik jihatdan minora o'zining soddaligi bilan ajralib turadi. Undagi g'isht naqshlari murakkab emas, ammo ritmik tarzda takrorlanadigan geometrik strukturasi bilan go'zallik yaratadi. Aynan ana shu uyg'unlik – shakl va bezaklarning muvozanati, Buxoro me'morchiligining o'ziga xos xususiyatlaridan biri sanaladi.

Zamonaviy holati va restavratsiya ishlari. Sovet davrida Kalon minorasida ayrim ta'mirlash va mustahkamlash ishlari olib borilgan bo'lsa-da, 20-asr oxiridan boshlab mustaqil O'zbekiston Respublikasi tomonidan kompleks restavratsiya ishlari amalga oshirilgan. Ayniqsa, 1997-yilda Buxoroning 2500 yillik yubileyi munosabati bilan Kalon majmuasiga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, BMTning YUNESKO tashkiloti Kalon minorasini Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritish tashabbusini ilgari surdi va bu yo'nalishda xalqaro doirada targ'ibot ishlari olib borildi.

Restavratsiya ishlarida minora tarkibidagi g'isht materiallari, bezaklar va yozuvlar ehtiyotkorlik bilan qayta tiklandi. Qurilish texnologiyasi asliga sodiq qolgan holda, zamonaviy vositalar orqali yodgorlikning mustahkamligi oshirildi.

Kalon minorasi Shayboniylar davridagi me'moriy siyosat, diniy-ma'naviy qadriyatlar va san'atning betakror uyg'unligini o'zida mujassam etgan inshootdir. Buxoroning me'moriy timsoliga, butun o'rta asr islomiy me'morchiligi kontekstida esa Markaziy Osiyodagi yuksak san'at namunasi sifatida baholanishi kerak. Uning shakli, tuzilishi va g'ishtdan yaratilgan

nafis bezaklari, me'moriy estetikaning o'z zamonasidagi eng yuksak cho'qqilaridan birini tashkil etadi.

Mir Arab madrasasi XVI asrda Shayboniylar sulolasining siyosiy va diniy hokimiyati mustahkamlanib, Buxoro islom olamining markazlaridan biriga aylangan davrda barpo etilgan eng muhim me'moriy-ilmiy yodgorliklardan biridir. U 1535–1536-yillarda Buxoro amiri Abdullaxon II tomonidan, uning ustozlaridan biri bo'lgan, yirik sufiy va din arbobi Shayx Sayid Abdulloh Yamaniy (Mir Arab) nomiga atab qurdirilgan. Shu bois, madrasa nafaqat diniy ta'limot markazi, balki sufiylik tariqatining muhim markazlaridan biri sifatida ham tarixda o'z o'rnini egallagan.

Mir Arab madrasasi Kalon masjidi va Kalon minorasi bilan birgalikda muazzam me'moriy ansamblni tashkil etadi. Uning asosiy reja tuzilmasi an'anaviy to'rt ayvonli hovli shaklida bo'lib, markaziy hovli atrofiga joylashtirilgan 114ta hujra, darsxona va masjid binosi mavjud. Madrasa o'z me'moriy hajmi, simmetriyali joylashuvi va badiiy-bezak unsurlari bilan Buxoro me'morchiligida yetuklik darajasini ko'rsatadi. Uning asosiy fasadi ikki gumbazli portallar, sirlangan g'ishtli ravoq va mayolikali yozuvlar bilan bezatilgan bo'lib, bu holat yodgorlikning ilohiy-ma'rifiy ruhini aks ettirilishi madrasa qurilishida yuqori sifatli g'isht va sirli bezaklar, mozaika texnikasi, kufiy yozuvlar, girih naqshlar keng qo'llanilgan. Ayniqsa, markaziy kirish portalining muazzamligi, uning ustidagi gumbaz osti yozuvlari va simmetrik ravoqchalarning tahliliy ishlovi, madrasa naqadar ustalik bilan barpo etilganini ko'rsatadi. Gumbazlar osmon bilan uyg'unlashgan holatda yuksalib, madrasaga ruhiy balandlik, yuksak ma'naviylik baxsh etadi.

Mir Arab madrasasi tarixiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Bu yerda o'rta asrda islom tafakkuri, fiqh, hadis, tafsir, falsafa, tilshunoslik va boshqa sohalarda yetuk allomalar yetishib chiqqan. Madrasa uzoq vaqt davomida faol diniy-ilmiy muassasa sifatida ishlagan va Sovet davrigacha ham faoliyatini saqlab qolgan yagona diniy o'quv yurtlaridan biri bo'lib qolgan. Hatto XX asrda ham bu madrasa Sovet Ittifoqida faoliyat yuritgan yagona rasmiy diniy muassasa bo'lib, butun musulmon olamida katta e'tibor va hurmatga sazovor bo'lganligi, madrasaning Mir Arab deb nomlanishi ham tasodifiy emas. Shayx Sayid Abdulloh Yamaniy Buxoroga Yamandan kelib, shu yerda tasavvufni keng yoygan, xalq orasida hurmat topgan va uning ta'siri bilan Abdullaxon II ham o'zining siyosiy hokimiyatini din bilan uyg'unlashtirishga intilgan. Madrasa ichida Mir Arabning qabr maqbarasi mavjud bo'lib, bu yodgorlikka ziyorat qilish maqsadida minglab musulmonlar kelgan. Bu jihat madrasa nafaqat ta'lim markazi, balki muqaddas ziyoratgoh sifatida ham shakllanganligini ko'rsatadi.

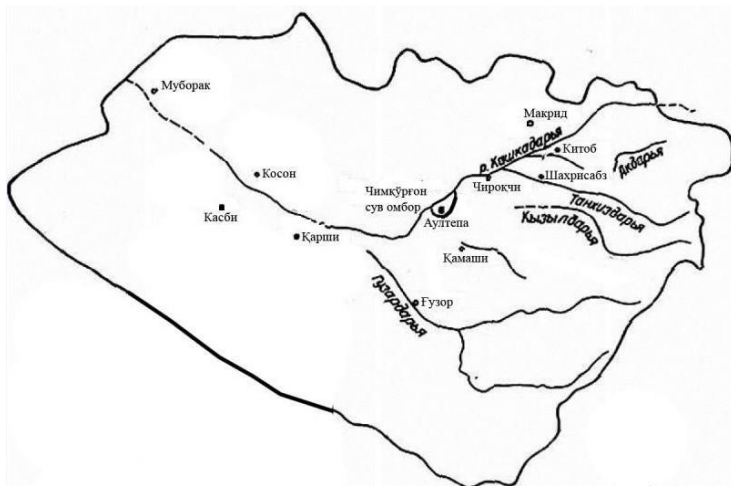
Mir Arab madrasasi, umuman olganda, Shayboniylar davridagi islomiy uyg'unish, ma'naviylikning kuchayishi va Buxoroning diniy markaz

sifatidagi mavqeining yuksalishining yorqin belgilaridan biridir. Bu madrasa o'zbek me'morchiligidagi yuksak badiiylik, diniy-falsafiy g'oya va siyosiy shaxsiyatlarining bir butun uyg'unlashgan namunasidir.

8.3. Qo'rg'onlar va karvonsaroilar tizimi

Shayboniylar va Ashtarxoniylar hukmronligi davrida (XVI–XVII asrlar) Movarounnahr, ayniqsa Buxoro xonligi, siyosiy, iqtisodiy va harbiy jihatdan mustahkamlanib, o'zining geografik joylashuvi bilan Sharqiy va G'arbiy dunyo o'rtasida muhim ko'priklarni bo'lib xizmat qilgan.

Bu davrda savdo yo'llari xavfsizligini ta'minlash, chegaralarni himoya qilish va markazlashgan boshqaruvni mustahkamlash maqsadida bir qator qo'rg'onlar, qal'alar va karvonsaroilar tizimi qurildi, inshootlar nafaqat mudofaa va iqtisodiy, balki me'moriy jihatdan ham yuksak darajadagi yodgorliklar hisoblanadi.

8.4-rasm. Qo'rg'onlar va karvonsaroilar.

<https://www.google.com/search?q=Qo'rg'onlar+va+karvonsaroilar>.

Qo'rg'onlar tizimi: harbiy-mudofaa arxitekturasi. Qo'rg'onlar shaharlardan tashqarida yoki ularning atrofida joylashgan, harbiy maqsadlarda foydalanilgan mustahkam inshootlar bo'lib, ular o'z davrida strategik ahamiyat kasb etgan. Shayboniy va Ashtarxoniy hukmdorlar ushbu inshootlarni siyosiy nazorat va mudofaa vositasi sifatida keng qo'llagan.

Qo'rg'onlar odatda quyidagi funksiyalarni bajargan: *Hududiy xavfsizlikni ta'minlash; Savdo yo'llarini nazorat qilish; Harbiy kuchlarni joylashtirish; Aholi yoki ko'chmanchilar hujumidan mudofaa qilish.*

Ularning qurilishida xom g'isht, pishiq g'isht, tosh va yog'och materiallardan foydalanilgan. Ba'zi qo'rg'onlar devorlarining balandligi 6–10 metrga, qalinligi esa 2 metrgacha yetgan. Devorlar ustida qo'riqchi minoralar (burjlar) joylashgan bo'lib, ular har 20-30 metrda bir o'rnatilgan. Har bir burj jangovar minorachalar bilan jihozlangan bo'lgan.

Mashhur qo'rg'onlar: misollar va tavsiflar. Vardonze qo'rg'oni Buxoro yaqinida joylashgan bu inshoot Ashtarxoniylar davrida rekonstruksiya qilingan. U geometrik aniq shaklga ega bo'lib, burjlar va bosh darvozalar bilan mustahkamlangan. Uning atrofi xandaq bilan o'ralgan. Hisor qal'asi Zarafshon vodiysida joylashgan va asosan harbiy garnizon sifatida xizmat qilgan. Qurilishida himoya devorlari, zaxira qurol-yarog' omborlari va nazorat minoralari mavjud bo'lgan. Termiz qo'rg'onlari Amudaryo bo'yidagi bu inshootlar savdo karvonlari harakatini muhofaza qilish uchun qurilgan. Ularda qal'a minoralari, ichki hovli va qabul binolari mavjud edi.

Karvonsaroylar tizimi: savdo va ijtimoiy hayot markazlari. Karvonsaroylar uzoq masofali savdo yo'llarining ajralmas qismi bo'lib, ular orqali karvonlar, savdogarlar va sayohatchilar tunash, dam olish va tovar almashish imkoniga ega bo'lganlar. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida karvonsaroylar faol qurilgan, ayniqsa Ipak yo'li bo'ylab joylashgan muhim shaharlarda va ular oralig'ida bu tizim keng rivojlangan.

Karvonsaroylarning asosiy xususiyatlari quyidagilar edi: *Ichki hovlili, to'rtburchak shaklli tuzilma; Bir necha darvozali kirish yo'llari; Mehmonxona xonalari, omborxonalar, otxonalar; Bazi karvonsaroylarda masjid, hammom, bozordek elementlar mavjud bo'lgan.*

Karvonsaroylar odatda 30–100 kishi sig'adigan qilib loyihalashtirilgan va ularda har xil iqlim sharoitlariga moslashgan konstruktiv echimlar qo'llanilgan: qalin devorlar, ichki iqlimni saqlaydigan shiftlar, shamollash tizimi.

Mashhur karvonsaroylar: namunalar. Raboti Malik Qadimiy karvonsaroylardan biri bo'lib, Buxoro–Samarqand yo'lida joylashgan. U ikki qavatli, markaziy hovli atrofida joylashgan xonalardan iborat bo'lib, yirik savdo karvonlari uchun xizmat qilgan. Buxoro karvonsaroylari Shayboniylar davrida Buxoroda ko'plab karvonsaroylar qurilgan, masalan, Abdullaxon karvonsaroyi, Sardoba karvonsaroyi va boshqalar. Bu inshootlar shahar savdosining markaziy nuqtalari bo'lgan. Termizdagi karvonsaroylar Amudaryo vodiysida joylashgan bu obidalar janubiy savdo yo'llarini bog'lab turgan bo'lib, Afg'oniston va Hindiston yo'nalishlariga xizmat qilgan.

Qo'rg'onlar va karvonsaroylarning o'zaro aloqasi. Qo'rg'onlar va karvonsaroylar bir-biri bilan bog'liq tizimni tashkil qilgan. Qo'rg'onlar savdo yo'llari bo'ylab karvonsaroylarni muhofaza qilgan. Ayrim hollarda, karvonsaroylar bevosita qal'a yaqiniga qurilgan bo'lib, bu savdogarlarga xavfsizlikni ta'minlab bergan. Misol uchun, Karmana–Navoiy yo'li bo'ylab bir nechta karvonsaroylar va ularni himoya qiluvchi qo'rg'onlar barpo etilgan. Bu tizim orqali iqtisodiy va siyosiy nazorat kuchaytirilib, davlatning markazlashuvi mustahkamlangan.

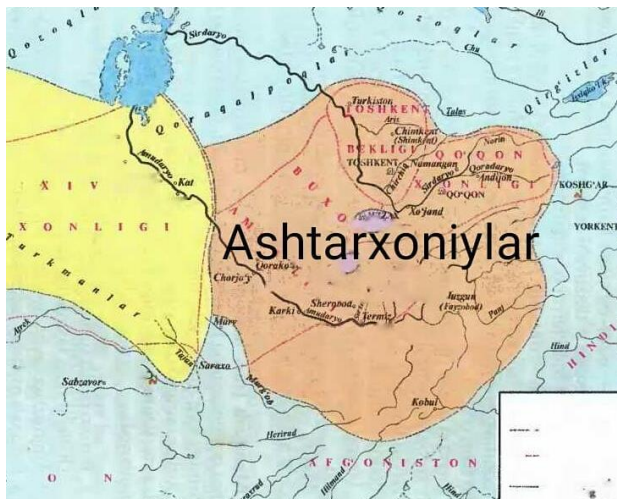
Me'moriy uslub va qurilish texnologiyasi. Qo'rg'onlar va karvonsaroylar qurilishida asosan mahalliy materiallar xom g'isht, pishiq g'isht, ko'mirli ohak, yog'och va loydan foydalanilgan. Me'moriy shakllar soddaligi bilan ajralib tursa-da, ba'zi karvonsaroylar fasadlari va darvozalarida naqsh va koshinkorlik elementlari mavjud edi. Karvonsaroylarning me'moriy bezaklarida zarif muqarnaslar, gumbazli shiftlar, islimiy va girih naqshlar, bezakli panjaralar (pandjara) ishlatilgan. Bu bezaklar karvonsaroylarni faqatgina iqtisodiy emas, balki estetik jihatdan ham muhim qilgan. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida qurilgan qo'rg'onlar va karvonsaroylar nafaqat o'z zamonasining harbiy va iqtisodiy infratuzilmasi sifatida, balki O'rta Osiyo me'moriy merosining muhim qismini tashkil etadi. Ular orqali o'sha davr siyosiy tuzumi, hududiy boshqaruvi, xalqaro savdo aloqalari va me'moriy tafakkuri haqida chuqur tasavvurga ega bo'lish mumkin.

8.4. Yangi me'moriy uslublar va mahalliylik

Shayboniylar (XVI asr) va Ashtarxoniylar (XVII asr) davrida O'zbekiston hududida arxitektura san'ati o'ziga xos yangi bosqichga o'tdi. Bu davr me'morchiligi Temuriylar merosini davom ettirgan holda, unga mahalliylik, iqtisodiy va siyosiy sharoitlardan kelib chiqqan o'zgarishlarni qo'shdi. Ayniqsa, bu davrda yangi me'moriy uslublar shakllandi va bu uslublarda an'anaviy usullar bilan birga, regional (hududiy) xususiyatlar ko'zga tashlandi.

Siyosiy barqarorlik va diniy markazlashuv arxitektura uslublariga ta'siri

Shayboniylar davlatining barpo etilishi bilan, Movarounnahr, xususan, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Termiz, Qarshi kabi shaharlar islomiy ma'naviyat va ilmlar markaziga aylana boshladi. Shaharsozlikda diniy binolarning – jome masjidlar, madrasalar va ziyoratgohlarning ko'payishi yangi me'moriy yondashuvlarni keltirib chiqardi. Arxitektura uslublarida tashqi bezakdan ko'ra, ichki tuzilma va diniy-falsafiy timsollar ustuvorlik kasb etdi.

8.5-rasm. Shayboniylar (XVI asr) va Ashtarxoniyalar (XVII asr) davri.
<https://www.google.com/sea>.

Bu davrda meʼmorchilikda ikki asosiy yoʻnalish ajralib turadi: Klassik Timuriylar anʼanalarini davom ettirish koʻp gumbazli ansambllar, murakkab peshtoqlar, mozaik va ganch naqshlar. Mahalliylikka asoslangan soddalashtirilgan meʼmoriy shakllar soddalashgan peshtoqlar, mahalliy materiallardan foydalanish, ganch va yogʻoch bezaklar.

Mahalliy meʼmoriy maktablarning shakllanishi. Ashtarxoniyalar davrida meʼmorchilikda hududiy maktablar aniq koʻrinish bera boshladi. Jumladan, Buxoro maktabi, Xorazm maktabi, Fargʻona vodiysi maktabi va Toshkent maktabi ajralib turardi. Har bir maktabda shakl, bezak, ishlov texnikasida oʻziga xoslik mavjud boʻlib, ular quyidagicha tavsiflanadi: Buxoro maktabi peshtoqli madrasalar, gumbazli masjidlar va murakkab rovozlar bilan ajralib turadi. Kulolchilikda kobalt va mis rangli sirli sopol koshinlar ishlatilgan. Xorazm maktabi gʻishtli gumbazlar va koʻk-yashil rangdagi yassi naqshli koshinlar bilan mashhur. Toshkent maktabi koʻproq yogʻochga ishlov berish, oddiy bezaklar va toq peshtoqlar bilan ajralib turadi. Fargʻona maktabi masjid va madrasa qurilishida soddalik, ichki hovlilarning markaziy roli, past peshtoqlar asosiy xususiyatdir.

Yangi uslubdagi madrasa va masjidlar. Shayboniylar davrida qurilgan madrasa va masjidlar ilgari mavjud boʻlgan binolardan oʻzining diniy-maʼrifiy vazifalari, ichki hovlilari, ayvonlari, darsxonalarining joylashuvi va dekorativ unsurlari bilan farq qilardi. Misol uchun: Mir Arab madrasasi (XVI asr) gumbazli markaziy tuzilma, murakkab peshtoq, geometrik bezaklar

bilan ajralib turadi. Kalon jome masjidida ichki hovli atrofidagi ayvonlar, geometrik naqshlar, muqarnaslar, ravoqlar va gumbazlar bilan bezatilgan. Abdullaxon madrasasi (XVI asr) ikkita darvozaxona, simmetrik darsxonalar, naqsh va yozuvlar o‘zbek me‘morchiligining rivojlangan namunasi. Mahalliy bezak san‘atining rivojlanishi

Bezak san‘atida yangi materiallar va usullar joriy etildi. Ganch, yog‘och, sirli g‘isht, koshin, marmar va rangli bo‘yoqlar keng qo‘llanildi. Ayniqsa, naqshli ganchkorlik, sopol koshinkorlik va muqarnas bezaklar keng taraqqiy etdi.

Uslublar quyidagi jihatlar bilan ajralib turardi: Ganch bezaklar guldor panjaralar, ayvon ustunlari va peshtoq bezaklarida ishlatilgan. Koshinkorlik ko‘k, oq, yashil va qora ranglarda murakkab geometrik naqshlar. Yog‘och o‘ymakorligi ayvonlar, eshiklar va derazalarning badiiy ishlanishi.

Shuningdek, diniy yozuvlar Qur‘on oyatlari, hadislar va arabcha kaligrafik uslubda yozilgan bezaklar ham me‘moriy timsollik sifatida xizmat qilgan.

Karvonsaroylar va ijtimoiy binolardagi yangi yondashuv. XVI–XVII asrlar me‘morchiligi faqat diniy binolar bilan emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy maqsadli binolar bilan ham ajralib turadi. Yangi me‘moriy uslublar karvonsaroylar, hammomlar, bozorlar, saroylar qurilishida namoyon bo‘ldi.

Karvonsaroylar o‘z tuzilmasida ikki yo‘nalishga ega bo‘lgan: Yozgi (ochiq hovlili) karvonsaroylar – chetdan kirishli, markazda hovli, yon tomonlarda hujralar. Qishki (yopiq) karvonsaroylar kichikroq, gumbazli, shinam ichki tuzilishga ega.

Bu binolarda ham regional materiallardan foydalanilgan: Buxoroda g‘isht, Toshkentda yog‘och va suvoq, Xorazmda esa ganch asosiy qurilish materiali bo‘lib xizmat qilgan.

Timuriy me‘ros va yangi tafakkur uyg‘unligi. Yangi me‘moriy uslublar, avvalo, Timuriylar davrining monumental yondashuvlari bilan mahalliy ehtiyoj va imkoniyatlarning sintezi asosida shakllandi. Bu uyg‘unlikda: Binolarning balandligi va hajmiy ko‘rinishi kamaydi; Ichki muhitga qulaylik yaratish asosiy tamoyilga aylandi; Bezaklar hajman kichiklashdi, lekin ranglar xilma-xilligi ortdi; Muqarnas va arabeska naqshlar o‘rniga aniq yozuvlar, oyat va guldor naqshlar ishlatila boshlandi.

Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida O‘zbekiston me‘morchiligi yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu davrda yaratilgan yangi me‘moriy uslublar diniy-falsafiy qarashlar, iqtisodiy sharoit, ijtimoiy ehtiyoj va mahalliylik bilan bevosita bog‘liq edi.

Dars mavzularini o‘zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. XVI–XVII asrlarda Buxoro shahrining arxitektura markaziga aylanishining asosiy sabablari nimalardan iborat edi?

2. Kalon majmuasining me‘moriy tarkibiga qaysi asosiy binolar kiradi?

3. Kalon minorasining qurilish tarixi va asosiy arxitektura xususiyatlari nimalardan iborat?

4. Kalon minorasi nega “me‘moriy timsol” sifatida qaraladi?

5. Mir Arab madrasasi qanday diniy va ilmiy vazifalarni bajargan?

6. Mir Arab madrasasining ichki va tashqi bezak uslublari haqida qanday ma‘lumotlar mavjud?

7. Buxorodagi karvonsaroylar tizimi qanday iqtisodiy va savdo aloqalarini mustahkamladi?

8. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida qurilgan qo‘rg‘onlarning himoya tizimi qanday bo‘lgan?

9. Karvonsaroylar va qo‘rg‘onlarning joylashuvi qanday strategik yondashuvlar asosida amalga oshirilgan?

10. Ashtarxoniylar davrida yangi me‘moriy uslublar qanday shakllangan?

11. Mahalliy me‘morchilik maktablarining asosiy belgilari nimalardan iborat edi?

12. XVI–XVII asr arxitekturasida mozaika, ganchkorlik va koshinkorlik qanday rivojlandi?

13. Kalon masjidi va Mir Arab madrasasi orasidagi me‘moriy uyg‘unlik qanday namoyon bo‘ladi?

14. Ashtarxoniylar tomonidan amalga oshirilgan rekonstruksiya va restavratsiya ishlarining tarixiy ahamiyati nimada?

15. Shayboniylar davrida shaharsozlikda qanday yangiliklar joriy etildi?

16. Buxorodagi me‘moriy inshootlar ichida xalqaro sayyohlar e‘tiborini tortgan obidalar qaysilar?

17. Qo‘rg‘onlar va karvonsaroylar qanday materiallar asosida qurilgan va bu materiallar qanday iqlimiy moslashuvlarga ega edi?

18. Yangi me‘moriy uslublarda gumbaz, ravoq va peshtoqlar qanday shakllarda rivoj topdi?

IX BOB.

O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI (XVIII–XIX ASRLAR)

Dars reja:

- 9.1. Xiva xonligi: Ichan-Qal'a yodgorliklari**
- 9.2. Qo'qon xonligi: Xudoyorxon saroyi, madrasalar**
- 9.3. Buxoro xonligi: Abdulazizxon, Nodir Devonbegi majmuasi**
- 9.4. Me'moriy maktablarning barqarorligi**

XVIII–XIX asrlar O'zbekiston arxitekturasida muhim bosqichlardan biri bo'lib, bu davrda mahalliy xonliklarning siyosiy mustaqilligi, iqtisodiy faoliyati va madaniy taraqqiyoti o'z aksini me'moriy yodgorliklarda topdi. Xiva, Qo'qon va Buxoro xonliklari bu jarayonning asosiy markazlari bo'lib, har bir xonlik o'ziga xos arxitektura maktablarini shakllantirdi. Bu davr me'morchiligida nafaqat diniy, balki fuqaro inshootlarining ko'pligi, ularning badiiy bezaklar bilan boyitilishi, shaharsozlikdagi yangi yondashuvlar va mahalliylikning kuchayishi bilan ajralib turadi.

Xiva xonligida Ichan-Qal'a me'moriy majmuasi shakllanib, u yodgorliklar zichligi va bezak san'atining rang-barangligi bilan Markaziy Osiyodagi eng yirik tarixiy arxitektura majmualaridan biriga aylandi. Qo'qon xonligida esa Xudoyorxon saroyi va madrasa inshootlari mahalliy me'morchilik an'alarining rivojlanishida katta rol o'ynadi. Buxoro xonligida Abdulazizxon madrasasi, Nodir Devonbegi madrasasi va xonaqohlari kabi inshootlar orqali Buxoro o'zining arxitektura markazi maqomini saqlab qoldi.

Mazkur bobda ushbu davrda yuzaga kelgan arxitektura yodgorliklari, ularning badiiy qimmatini, uslubiy o'ziga xosligi, shaharsozlik tamoyillari va bezak san'atidagi yutuqlar ilmiy tahlil qilinadi. Shuningdek, me'moriy maktablar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, tajriba almashinuvi va uslubiy barqarorlik masalalari ham muhim o'rin egallaydi.

9.1. Xiva xonligi: Ichan-Qal'a yodgorliklari

XVIII–XIX asrlar O'zbekiston tarixida siyosiy parokandaliklar, xonliklararo raqobat, shuningdek, mahalliy siyosiy markazlarning kuchayishi bilan ajralib turadi. Aynan shu davrda Xiva xonligi o'zining siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlab, madaniy va me'moriy taraqqiyotda ham muhim o'rin tutadi. Bu davrda Xiva nafaqat siyosiy markaz, balki me'moriy-uslubiy jihatdan boy va o'ziga xos shahar sifatida shakllandi. Uning markaziy qismi **Ichan-Qal'a** bugungi kunda ham tarixiy

arxitekturaning noyob namunalarini o‘zida mujassam etgan yodgorliklar majmuasidir.

Ichan-Qal’a qadimiy Xivaning ichki shahri bo‘lib, u o‘zining mustahkam devorlari, minoralari, madrasa va masjidlari, saroy va maqbaralari bilan o‘ziga xos shahar arxitekturasi timsoliga aylangan. 1969 yilda tarixiy-me‘moriy qo‘riqxonaga sifatida ro‘yxatga olingan va 1990 yilda YuNESKOning Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan. Ichan-Qal’a Xiva xonligining me‘moriy uslubi, shaharsozlik tamoyillari va mahalliy bezak san’atining uyg‘unlashgan namunasi bo‘lib, turli davrlarda qurilgan 50 dan ortiq yodgorliklarni o‘z ichiga oladi.

8.6-rasm. Ichan-Qal’a yodgorliklari.

<https://www.google.com/search?q=Xiva+xonligi%3A+Ichan-Qala+yodgorliklari>

Ichan-Qal’a arxitektura ansambli umumiy tavsif. Ichan-Qal’a Xiva xonligining poytaxti sifatida ikki qismdan iborat shahar tuzilmasining markaziy yadrosini tashkil qilgan: tashqi qal’a Dishan-Qal’a va ichki qal’a Ichan-Qal’a. So‘nggi qism shaharning siyosiy, diniy va ma‘muriy markazi bo‘lgan. U 2,5 km atrofida devor bilan o‘ralgan bo‘lib, devorning to‘rtta darvozasi Bog‘cha darvoza, Tosh darvoza, Polvon darvoza va Qo‘sh darvoza shaharni tashqi hududlar bilan bog‘lagan. Ichan-Qal’a ichida joylashgan me‘moriy inshootlar orasida Xiva xonlari saroylari, Juma masjidi, Ko‘hna Ark, Islomxo‘ja minori va madrasasi, Allakulikxon madrasasi, Muhammad Aminxon madrasasi, Sayidniyoz Sholixon uyi, Pahlavon Mahmud

maqbarasi, Arab Muhammadxon madrasasi, Sherg'ozixon madrasasi, Matpanabay madrasasi kabi yodgorliklar alohida ajralib turadi. Ushbu inshootlar o'z davrining me'moriy va diniy madaniyatidan dalolat beribgina qolmay, balki Xiva xonligining moddiy va ma'naviy taraqqiyotini ham aks ettiradi.

Ichon-Qal'aning arxitektura uslubi va bezak san'ati. Ichon-Qal'a hududidagi yodgorliklar o'zining me'moriy shakllari, funksional rejalashtirishi va bezak ishlari bilan ajralib turadi. Qurilishlarda asosan g'isht, pishiq g'isht, suvoq, ko'k va havorang sirlangan koshinlardan keng foydalanilgan. Bino bezaklarida geometrik naqshlar, yozuvlar va islmiy motivlar muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, XVIII–XIX asrlar davomida bezak san'atida mahalliy ustalarning uslublari aniq namoyon bo'ladi. Ko'pgina madrasalar va masjidlarda peshtoqlar, guldastalar, pandjara derazalar, hovancha ravoqlar bilan ishlangan me'moriy elementlar mavjud. Qadimiy Ko'hna Arkda ustunli ayvonlar, ochiq hovlilar, xonalar orasidagi uyg'un aloqa binolarning ijtimoiy-ma'muriy funksiyalarini belgilaydi.

Xiva xonlari me'moriy siyosati. Xiva xonlari, xususan, Muhammad Rahimxon I (Feruz), Allakulikxon, Sayid Muhammadxon va Islomxo'ja me'morchilik va madaniyatni rivojlantirishda muhim rol o'ynagan. Ularning davrida Ichon-Qal'a hududida ko'plab yangi binolar barpo etildi, mavjud inshootlar kengaytirildi yoki qayta ta'mirlandi. Bu holat xonlikda me'morchilik siyosati mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Masalan, Allakulikxon davrida Xiva shahrida shaharsozlik keng qamrovli tarzda olib borilgan bo'lib, bu davrda Allakulikxon madrasasi, karvonsaroy, tim, darvoza, minora kabi muhim yodgorliklar barpo etilgan. Islomxo'ja davrida esa zamonaviylik ruhini aks ettiruvchi baland minora va yirik madrasa barpo qilinib, Xivaning me'moriy timsoliga aylangan.

9.2. Qo'qon xonligi: Xudoyorxon saroyi, madrasalar

Qo'qon xonligi XVIII asr oxiri va XIX asrda O'rta Osiyodagi yirik siyosiy va madaniy markazlardan biriga aylangan bo'lib, uning arxitektura yodgorliklari o'zbek milliy me'morligi tarixida alohida o'rin egallaydi. Qo'qon shahrida barpo etilgan saroylar, madrasalar, masjidlar va boshqa jamoat binolari xonlikning siyosiy qudrati va diniy-ma'naviy hayotining aksidir. Ayniqsa, Xudoyorxon saroyi bu davr arxitekturasi va bezak san'atining eng yuksak namunasi sifatida e'tirof etiladi. Ushbu bo'limda Qo'qon xonligi arxitekturasi eng yirik vakili bo'lgan

Xudoyorxon saroyining me'moriy va tarixiy ahamiyati.

Xudoyorxon saroyi (1871 yilda qurib bitkazilgan) Qo'qon xonligining oxirgi yirik arxitektura inshootlaridan biri bo'lib, uning bunyod etilishi Qo'qon

xonligining siyosiy kuch-qudratini namoyon qilish va mustahkamlashga xizmat qilgan. Saroy Qo'qon shahrining janubiy qismida, katta maydon bo'ylab joylashgan bo'lib, tashqi ko'rinishi, hajmi, bezaklarining nafosati bilan nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham ajralib turadi. Saroyning qurilishi Xudoyorxon tomonidan boshqarilgan va qurilishda eng mohir ustalar va hunarmandlar ishtirok etgan.

8.7-rasm. Xudoyorxon saroyi.
<https://www.google.com/sea>.

Saroy 7 ta hovli, 114 xonani o'z ichiga olgan bo'lib, ichki makonlarda zallar, qabullar xonasi (qabulxona), yashash xonalari, xazinaxona va kutubxona mavjud bo'lgan. Saroyning asosiy kirish qismi katta peshtoq bilan ajralib turadi. Uning peshtoqi gumbazsimon qoplamali, yuqori qismida rang-barang koshinlar bilan bezatilgan bo'lib, bu hududga xos bo'lgan naqshlar va kaligrafik yozuvlar bilan boyitilgan.

Saroyning asosiy me'moriy o'ziga xosligi – rangli ganch o'ymakorligi va yog'och ishlov san'atining birlashgan holda qo'llanilishi bo'lib, devorlar va shiftlarda beqiyos bezaklar yaratilgan. Bu bezaklar nafaqat dekorativ maqsadda, balki diniy-falsafiy mazmun kasb etuvchi elementlarga ham ega. Saroyda ko'p hollarda Qur'on oyatlari, naqshinkor geometrik shakllar va islmiy naqshlar qo'llangan bo'lib, ular xonlikdagi diniy va madaniy qadriyatlarini yoritib beradi. Qo'qon xonligi davrida bunyod etilgan madrasa inshootlari orasida Xudoyorxon madrasasi alohida e'tiborga loyiqdir. Bu madrasa 1871–1872-yillarda, Xudoyorxon tashabbusi bilan poytaxtda qad rostlagan bo'lib, o'z davrida yirik ilmiy-ma'rifiy va diniy markaz sifatida xizmat qilgan. Madrasa me'morchiligi o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lib, devorlarida islmiy naqshlar, geometrik bezaklar va arabiy yozuvlar bilan boyitilgan. Uning tashqi fasadi, ganchkori o'ymakorligi, peshtoqdagi mozaikalar, gumbazlar va ravoqlar yuqori darajadagi badiiy did va texnik mahorat bilan yaratilgan. Binoning markaziy hovlisi atrofida joylashgan

hujralar, o'quv xonalari va masjid xonasi madrasaning faol ta'limiy markaz bo'lganidan dalolat beradi.

Qo'qon xonligi davrida madrasalar nafaqat diniy, balki dunyoviy fanlar – matematika, falakiyot, tibbiyot, adabiyot va tarix bo'yicha ham bilim beruvchi muassasa sifatida faoliyat yuritgan. Bu hol, ayniqsa, madrasalar bezaklarida aks etgan hadislar va iqtiboslarda ham namoyon bo'ladi. Xudoyorxon madrasasi bilan bir qatorda Qo'qonda boshqa mashhur madrasalar – Norbutabiy, Jome' va Ahmadbek madrasalari ham faoliyat yuritgan. Ularning har biri o'ziga xos me'moriy xususiyatlarga ega bo'lib, an'anaviy uslubdagi binolarni yangi badiiy yondashuvlar bilan boyitgan.

Qo'qon xonligi davrida madrasalar shaharsozlik tizimining muhim elementlari sifatida barpo etilgan. Odatda ular masjid, bozor, sardoba va boshqa inshootlarga yaqin joylashtirilgan bo'lib, diniy-ma'rifiy faoliyat bilan birga, ijtimoiy va iqtisodiy hayotning ajralmas qismi bo'lgan. Bu esa, me'morchilikda uyg'unlik va funksional birlikni ta'minlagan. Madrasalar atrofiga to'planadigan aholi, savdogarlar va sayyohlar bu hududlarni madaniy markazga aylantirgan.

Xudoyorxon saroyi va unga yaqin joylashgan madrasalar orasidagi uyg'unlik – xonlik davri me'morchiligining yuksak darajasini ko'rsatadi. Bu inshootlar orasidagi vizual, funksional va kompozitsion bog'liqlik, me'moriy yondashuvda an'anani saqlagan holda, zamon taqozosiga javob beruvchi yondashuvlarni o'zida mujassamlashtirgan. Ayniqsa, devor naqshlari, peshtoqlar, ayvonlar va ravoqlardagi ishlovlar bu davrda rivojlangan ganchkori, muqarnas va sirlangan koshin san'atining yangi bosqichga ko'tarilganini ko'rsatadi.

Qo'qon xonligi me'morchiligida ko'zga tashlanadigan yana bir muhim jihat – bu hududiy an'analar va mahalliy me'moriy maktablar bilan uyg'unlikda olib borilgan qurilish jarayonidir. Masalan, Farg'ona vodiysiga xos bo'lgan terak-planga asoslangan devorlar, yog'och ustunli ayvonlar, rang-barang naqshlar va o'ziga xos gumbazli tuzilishlar aynan shu davrda shakllanib, rivojlangan. Bunday jihatlar Qo'qon madrasalarining umumiy me'moriy ko'rinishini boshqa hududlardagi inshootlardan farqlaydi.

Madrasalarning ichki tuzilishiga nazar solganda, ularning hudud bo'yicha funksional zonalarga bo'lingani ko'zga tashlanadi. Markaziy hovli – asosiy ijtimoiy va marosimlar markazi sifatida, o'quv hujralari – ilm olish maskani, masjid xonaqasi esa diniy amallarni ado etish uchun xizmat qilgan. Ayrim madrasalarda kutubxonalar, xattotlik xonalari va hatto suyakdan o'ymakorlik bilan bezatilgan ustaxonalar ham mavjud bo'lgan. Bu esa madrasalarning ko'p qirrali faoliyat yuritganidan dalolat beradi.

Qo'qon xonligida madrasalar, ayniqsa, milliy o'zlikni saqlashda muhim rol o'ynagan. Ular o'zbek tili, adabiyoti va madaniyatini targ'ib

qiluvchi markazlar bo'lib xizmat qilgan. Xudoyorxon saroyi va madrasalari atrofida shakllangan ilmiy va ma'naviy muhit, keyingi asrlarda ham bu hududning ijtimoiy-madaniy hayotida chuqur iz qoldirgan. Shu jihatdan, madrasalar nafaqat me'moriy yodgorlik, balki tarixiy, madaniy va ma'rifiy merosning ajralmas qismidir.

Qo'qon xonligi davrida qurilgan Xudoyorxon saroyi va unga daxldor madrasalar O'zbekiston arxitekturasi tarixida o'ziga xos davrni tashkil etadi. Me'moriy obidalar bir tomondan diniy va davlat ramzlari bo'lsa, ikkinchi tomondan xalq hayoti, dunyoqarashi va madaniy o'zligining timsoli sifatida qadrlanadi.

9.3. Buxoro xonligi: Abdulazizxon, Nodir Devonbegi majmuasi

XVIII–XIX asrlarda O'rta Osiyo arxitekturasining markazlaridan biri bo'lgan Buxoro xonligi hududida diniy va fuqaroarxitekturasi yodgorliklarining rivojlanishida o'ziga xos mahalliy maktab shakllanib, uning doirasida Nodir Devonbegi hamda Abdulazizxon madrasasi kabi ko'p asrlik me'moriy ansambllar yaratilgan. Bu yodgorliklar xonlik siyosiy-huquqiy tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, ilm-fan va islomiy madaniyatining kuchli ta'siri ostida shakllangan bo'lib, Buxoro arxitektura maktabining klassik va yangi tendensiyalarni uyg'unlashtirgan namunalaridandir.

Abdulazizxon madrasasi: barokko estetikasi va mahalliy an'analar sintezi. Abdulazizxon madrasasi 1651-1652 yillarda Ashtarxoniyar sulolasining yirik vakili bo'lgan Abdulazizxon tomonidan qurilgan bo'lsa-da, XIX asr davomida Buxoroning madaniy markaz sifatidagi mavqeini belgilab beruvchi muhim me'moriy obidalar safida qayta ta'mirlangan va zamonaviylashtirilgan. Madrasa Registon maydonining shimoliy tomonida, Mir Arab madrasasining ro'parasida joylashgan bo'lib, kompozitsion jihatdan muvozanatli, bezaklarda esa g'oyat nafislik bilan ajralib turadi.

Me'moriy reja asosida madrasa simmetrik shaklda, to'rtburchak hovli, ikki qavatli hujralar, masjid, darsxona va minoralardan iborat bo'lib, kirish peshtoqi nihoyatda ulug'vorlik bilan bezatilgan. Bezagi asosan ko'k, oq va sariq rangdagi ganch naqshlar, sirlangan koshinlar, marmar mozaikalar bilan to'ldirilgan. Ayniqsa, ichki devorlar, ravoq va qubbalar bezagida barokko ta'siri seziladi – bu esa XVIII–XIX asrlarda Buxoro arxitekturasida Sharq va G'arb estetikasi birlashganining dalilidir. Madrasada Qur'on ta'limi, fiqh va mantiq kabi islomiy ilmlar bilan bir qatorda falsafa va tarix ham o'qitilgan. Binoning ilmiy markazga aylanishida Buxoroning ilmiy hayotidagi faollik, karvon yo'llarining yaqinligi va vakillarining yuqori darajadagi diniy

saviyasi muhim rol o'ynagan. Abdulazizxon madrasasi ta'lim maskani, hamda Buxoro me'morchiligining nafislik, kompozitsion qat'iylik va tafakkur uyg'unligi orqali ifodalangan timsolidir.

Nodir Devonbegi majmuasi: madrasa, xonaqoh va karvonsaroy uyg'unligi. Buxoroning yana bir yirik me'moriy yodgorligi Nodir Devonbegi majmuasi XVIII asrning birinchi yarmida barpo etilgan. Bu majmua o'zida madrasa, xonaqoh va karvonsaroy binolarini mujassam etgan bo'lib, me'moriy ko'lam, funksional tafovutlar va bezaklarning murakkabligi bilan ajralib turadi. Nodir Devonbegi, o'sha davrda xonlikning yirik amaldorlaridan bo'lib, davlat ishlaridan tashqari, madaniyat va qurilish sohasida ham faoliyat olib borgan.

8.8-rasm. Nodir Devonbegi majmuasi.

<https://www.google.com/search>.

U o'z davrining din peshvolari, ulamolari va me'morlari bilan yaqindan hamkorlikda bo'lgan. Majmuaning markaziy binosi madrasa me'moriy jihatdan ikkita asosiy elementdan: peshtoq va ichki hovli sistemalaridan iborat. Madrasa hovlisi ikki tomonlama hujralar, markaziy masjid va darsxona bilan o'ralgan. Xonaqoh esa darveshlar uchun mo'ljallangan bo'lib, uning qubballi zali, xona-to'shaklari va xonaqoh

devorlaridagi xattotlik san'ati namunalari juda boy. Ayniqsa, xonaqohdagi peshtoq devorida Allohning 99 ismi chuqur falsafiy mazmun bilan bezatilgan bo'lib, naqshinkor ganchkori va marmar o'ymakorligi san'atining yuksak namunasi hisoblanadi. Karvonsaroy qismi esa tijorat yo'llari bo'yicha o'tuvchi savdogar va musofirlar uchun mo'ljallangan. Unda omborlar, yotoqxona, molxona va namozgohlar mavjud bo'lib, devorlarning tagi mustahkam pishiq g'ishtdan, usti esa yog'och va g'ishtli konstruksiyalar bilan yopilgan. Karvonsaroy strukturasiidagi rejalashtirish, savdo-iqtisodiy faoliyat bilan diniy-falsafiy faoliyatni birlashtirgan holda, Buxoro madaniy hayotining ko'p qatlamliligini aks ettiradi.

San'at va me'moriy bezakda yuksalish. Ushbu yodgorliklarda dekorativ san'at va bezak elementlari o'ta yuksak darajada namoyon bo'ladi. Abdulazizxon va Nodir Devonbegi majmualarida ishlatilgan bezak uslublari orasida muqarnas, girih naqshlar, islmiy va xattotlik san'ati yuksak estetik qiymatga ega. Ayniqsa, arabiy yozuvda oyatlar, hadislar, axloqiy hikmatlar yozilgan ganch o'ymakorligi naqshlari o'z davrining g'oyaviy-falsafiy dunyoqarashini aks ettiradi. Yuqoridagi yodgorliklarning bezaklarida ranglarning uyg'unligi, koshin ornamentikasining simmetrikligi, marmar naqshlarning shakliy qat'iyligi Buxoro arxitektura maktabining mukammalligini ko'rsatadi. Ayniqsa, yuzlab yillik sinovdan o'tgan va shahar markazining o'zgarmas qismiga aylangan bu inshootlar o'zining madaniy, siyosiy va ruhiy ahamiyati bilan tarixiy yodgorlik maqomiga ega.

Madaniy-tarixiy ahamiyati. Abdulazizxon va Nodir Devonbegi majmualari XIX asr Buxoro xonligi ijtimoiy-madaniy hayotining qoq markazida bo'lgan. Bu majmualar diniy-falsafiy tafakkurni yoyish, ilmiy va diniy kadrlarni tayyorlash, sayyohlik, savdo va diplomatik aloqalarni rivojlantirish uchun zamin bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, ular orqali Buxoro xonligining islomiy tsivilizatsiyadagi o'rni, xalqaro nufuzi va ichki barqarorlik darajasi namoyon bo'lgan.

Yuqoridagi yodgorliklar faqatgina tarixiy arxitektura namunasi emas, balki xalqning madaniy identitetini saqlab qolgan, o'z davrining estetik qarashlarini mujassam etgan, me'moriy maktablar o'rtasidagi tafovut va uyg'unlikni ifoda etgan yuksak madaniyat yodgorliklaridir.

Abdulazizxon va Nodir Devonbegi majmualari XIX asr Buxoro arxitektura maktabining klassik namunalari bo'lib, ularning shakl, mazmun va uslub jihatidan xilma-xilligi, funksional ko'lamining kengligi, estetik bezaklardagi mukammallik bilan ajralib turadi. Bu majmualar orqali Buxoro xonligi zamonaviy islomiy markaz sifatida shakllangan bo'lib, o'zining ilmiy, diniy, savdo va me'moriy salohiyatini keng namoyon etgan.

9.4. Me'moriy maktablarning barqarorligi

XVIII–XIX asrlar O'zbekiston arxitektura tarixida hududiy me'moriy maktablarning shakllanishi, barqarorligi va davomiyligi muhim o'rin tutadi. Ushbu davrda Xiva, Buxoro, Qo'qon kabi yirik siyosiy va madaniy markazlar o'ziga xos me'moriy an'analar asosida rivoj topib, mustaqil maktablar shaklida faoliyat yuritdi.

Me'moriy maktab tushunchasi va ularning mintaqaviy xususiyatlari. Me'moriy maktab atamasi tarixiy jarayonlarda aniq shakllangan me'morchilik uslublari, bezak texnikalari, konstruktiv yechimlar va usta-shogird an'alarining barqaror tizimini anglatadi. Bu tizimda ustaxonalar, madrasa va masjidlar qurilishi orqali me'moriy bilimlar avloddan-avlodga o'tib, regional identitetni mustahkamlab bordi. Mintaqaviy maktablar orasida quyidagi uch asosiy yo'nalishlar ajralib turadi: Xiva me'moriy maktabi yopiq shaharlik uslub, ko'k sopolli bezaklar, sidirg'a ganchkori va geometrik naqshlar. Buxoro me'moriy maktabi monumental tuzilmalar, katta ayvonli madrasa va masjidlar, girih naqshlarining yetuk namunasi. Qo'qon maktabi yog'och o'ymakorligi, rang-barang devoriy rasm (gulkorlik), kichik hajmli, ammo boy bezakli saroy va madrasalar.

Bu maktablar asrlar davomida ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarga qaramasdan o'z an'alarini saqlab qoldi. Ayniqsa, Xiva va Qo'qon maktablari XIX asrda o'zining murakkab kompozitsiyalari va nozik bezaklari bilan alohida mavqega ega bo'ldi.

Usta-shogird an'anasi va amaliy me'moriy ta'lim. Barqaror me'moriy maktablar faoliyati bevosita usta-shogird tizimi orqali saqlanib qolgan. Har bir yirik shaharda yirik ustalar tomonidan boshqariluvchi ustaxonalar mavjud bo'lgan. Bu ustaxonalar diniy binolar, madrasa, saroy va turar-joylar qurilishi bilan shug'ullangan bo'lib, bir nechta ustoz-shogirdlar avlodi shu tizimda yetishgan. Masalan, Buxoroda faoliyat yuritgan mashhur me'morlar Usto Shirin Muradov, Islom Usto va boshqalar bu an'anani davom ettirgan.

Qo'qon xonligida me'moriy hunar ustalari faqat qurilish ishlarini emas, balki san'atning boshqa tarmoqlari, masalan, miniatyura, yog'och o'ymakorligi, naqshbandlik, kulolchilik bilan ham shug'ullanishgan. Bu san'atlar me'moriy bezakning ajralmas qismi bo'lib xizmat qilgan. Shogirdlar ustozlaridan nafaqat texnik bilimlarni, balki estetik qarashlarni, diniy-axloqiy yondashuvlarni ham o'rgangan. Bu holat me'moriy maktablarning nafaqat hunarmandchilik, balki ma'naviy tizim sifatida ham barqarorligini ta'minlagan.

Me'moriy bezak uslublarining davomiyligi. XIX asr me'morchiligi bezak texnikasining rivojida katta yutuqlarga erishdi. Barqaror maktablar bu davrda quyidagi asosiy bezak uslublarini saqlab qoldi va takomillashtirdi:

Sopol koshin (mozaika) bezaklari – ayniqsa Xiva va Buxoroda ko‘k, oq, sarg‘ish rangli koshinlar binolarning peshtoqi, gumbazi va ravoqlarida ishlatilgan. Ganchkorlik Buxoro va Qo‘qonda ganchli stalaktitli ravoqlar, mihroblilar va shiftlar keng tarqalgan. Ayniqsa, Nodir Devonbegi madrasasida bunday ganchkorlikning nafis namunalarini ko‘rish mumkin. Yog‘och o‘ymakorligi Qo‘qon me‘moriy maktabida usta Shirin Muradov va usta Jurakul ismli ustalarning ishlari mashhur bo‘lib, Xudoyorxon saroyi ayvonlaridagi ustunlar bu uslubning eng yorqin namunasi hisoblanadi.

Bunday bezak elementlari har bir mintaqaga xos, o‘ziga xos identifikatorlar sifatida xizmat qilgan va me‘moriy maktablarning uzoq davom etishiga sabab bo‘lgan.

Madaniy xotira va barqarorlik. Me‘moriy maktablarning barqarorligi bu an‘anaviy bilim va san‘atning faqat texnik shaklda emas, balki madaniy xotira orqali ham saqlanishiga asoslangan. Har bir yirik bino, masalan, Ichan-Qal‘a ichidagi Muhammad Aminxon madrasasi, Buxorodagi Abdulazizxon madrasasi yoki Qo‘qondagi Xudoyorxon saroyi bu tarixiy xotiraning bevosita ifodasi, me‘moriy maktablar ijodining eng yuqori nuqtasidir.

Ichan-Qal‘a me‘morchiligi barqarorlikning timsoli sifatida milliy qadriyatga aylangan. Shu makonda qariyb 60 dan ortiq me‘moriy yodgorliklarning mavjudligi, ularning bir xil konstruktiv tizim asosida qurilgani barqaror maktabning yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatadi. Qo‘qonda esa yog‘och ishlovchilik an‘analari Xudoyorxon davridan keyin ham davom etib, XX asr boshigacha o‘z ta‘sirini yo‘qotmagan. Bu esa me‘moriy maktab faqat binolarda emas, balki usta-shogird mentaliteti, urf-odat va estetik didda saqlanib qolganini bildiradi.

Mahalliylik va barqarorlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik. Barqarorlikning asosiy tayanchlaridan biri bu mahalliylik prinsipidir. Me‘moriy maktablarning barqarorligi ulardagi mahalliy sharoit, iqlim, mavjud materiallar va xalqning turmush tarziga mos kelishida namoyon bo‘lgan. Xususan: **Xiva** cho‘l iqlimiga mos ravishda hovlililar, qalin devorli va shamollatish tizimiga ega binolar qurilgan. **Buxoro** zaminosti suv resurslari hisobga olingan, bu esa masjid va madrasa loyihalariga ta‘sir ko‘rsatgan. **Qo‘qon** tog‘li va vodiylilik relyefga mos ravishda ko‘p qavatli, terassali inshootlar vujudga kelgan.

Bu holatlar arxitektura va maktablar o‘rtasida ekologik va ijtimoiy uyg‘unlikni ifodalaydi.

Me‘moriy maktablarning inqirozga uchramasligining sabablari. XIX asrda qaramlik davri yaqinlashgan bo‘lsa-da, me‘moriy maktablar o‘z faoliyatini to‘xtatmagan. Buning sabablari quyidagilardan iborat: Ichki mustaqil boshqaruvning mavjudligi xonliklar tomonidan me‘morlikka

alohida e'tibor qaratilgan, me'morlar davlat homiyligida ishlagan. Diniy markazlarning faoliyati madrasalar va masjidlar yangi qurilishlar uchun doimiy ehtiyojni saqlab turgan. Savdo yo'llarining mavjudligi karvonsaroylar, bozorlar, darvozalar va ko'priklar orqali iqtisodiy va me'moriy faoliyat uzluksiz davom etgan. Usta-shogird tizimi me'moriy bilimlarning to'xtovsiz uzatilishi inqirozni oldini olgan.

Shu sababli, O'zbekiston hududidagi me'moriy maktablar, garchi siyosiy o'zgarishlar bo'lgan bo'lsa-da, XIX asr oxirigacha o'zining barqarorligini yo'qotmagan.

XVIII-XIX asrlar O'zbekiston arxitekturasining asosiy tayanchi bo'lgan me'moriy maktablar o'ziga xoslik, barqarorlik va taraqqiyot namunasi sifatida milliy arxitektura tarixida muhim o'rin tutadi. Ular faqat inshootlar bilan emas, balki madaniyat, urf-odat, ta'lim va qadriyatlar tizimi orqali ham o'z faoliyatini davom ettirgan. Ayniqsa, Xiva, Buxoro va Qo'qon maktablari naqsh san'ati, bezak texnikasi, konstruksion uslublar va estetik qarashlar bo'yicha boy tajriba to'plagan.

Dars mavzularini o'zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Xiva xonligida Ichan-Qal'a qanday tarixiy ahamiyatga ega yodgorliklar majmuasini tashkil etgan?

2. Tosh hovli saroyining me'moriy xususiyatlari va funksiyasi nimalardan iborat bo'lgan?

3. Kalta Minor minorasining qurilishi nima sababdan yakunlanmay qolgan?

4. Xudoyorxon saroyining Qo'qon xonligi davridagi siyosiy va madaniy ahamiyati nimada?

5. Qo'qon xonligidagi madrasa me'morchiligi qanday jihatlari bilan ajralib turgan?

6. Qo'qon madrasalarining ichki va tashqi bezaklarida qanday uslublar qo'llanilgan?

7. Abdulazizxon madrasasi qanday san'at maktabiga mansub?

8. Nodir Devonbegi majmuasining me'moriy tarkibiy qismlari qaysilar?

9. Buxoro xonligi davrida jome masjidleri qanday qurilish texnikasiga asoslangan edi?

10. XVIII–XIX asrlarda turli xonliklarda me'moriy maktablar qanday rivojlangan?

11. Xorazm, Farg'ona va Buxoro maktablari o'rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?

12. Me'moriy maktablarning barqarorligiga ijtimoiy va siyosiy omillar qanday ta'sir ko'rsatgan?

13. XVIII–XIX asr arxitekturasi avvalgi asrlar bilan solishtirilganda qanday o'zgarishlarni ko'rsatadi?

14. Xiva, Qo'qon va Buxoro arxitekturasi o'rtasidagi umumiylik va o'ziga xosliklar qanday namoyon bo'lgan?

15. Me'moriy inshootlarda ishlatilgan ganchkori bezaklar qanday uslubiy xususiyatlarga ega?

16. Karvonsaroy va masjidlar arxitekturasi o'rtasidagi funksional farqlar nimalardan iborat edi?

17. Ichan-Qal'a hududida mavjud bo'lgan eng qadimiy va eng yangi yodgorliklar orasidagi vaqt farqi qancha?

18. XIX asrda me'moriy san'atda yuz bergan modernizatsiya belgilari qanday ifodalangan?

19. Buxoro xonligidagi madaniy siyosat me'morchilikka qanday yo'nalish berdi?

X BOB.
O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI (XIX ASR OXIRI XX ASR BOSH)

Dars reja:

- 10.1. Mustamlakachilik davri shaharsozligi**
- 10.2. Samarqand, Toshkent, Farg'ona: Yevropacha yondashuv**
- 10.3. Vokzal, maktab, bank binolari arxitekturasini**
- 10.4. Sharq va G'arb uslublari sintezi**

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi O'zbekiston hududida yuz bergan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar mamlakat arxitekturasini taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bu davr O'zbekiston tarixida Rossiya imperiyasining bosib olishi va mustamlakachilik siyosatining rasmiylashuvi bilan boshlanadi. Aynan mana shu tarixiy burilish arxitektura sohasiga ham jiddiy o'zgarishlar olib keldi. Qadimiy va o'rta asrlarga mansub mahalliy me'morchilik an'analari bilan bir qatorda, Rossiyadan kirib kelgan yangi shaharsozlik andozalari, qurilish texnologiyalari va Yevropa arxitektura uslublari O'zbekiston shaharlarining umumiy me'moriy qiyofigini tubdan o'zgartirdi.

10.1-rasm. Toshkent XIX-XX asr.

https://yandex.uz/images/search?from=tabbar&img_url

Bu davr arxitekturasini turli madaniyatlarning, xususan Sharq va G'arb me'moriy an'analari sintezi asosida shakllangan bo'lib, shaharsozlikda zamonaviylashtirish, infratuzilmani kengaytirish va ijtimoiy ob'ektlar (maktab, bank, vokzal, ma'muriy binolar) qurilishiga alohida e'tibor qaratildi. Shu bilan birga, milliy me'morchilik maktablari mavjudligini saqlab qoldi va muayyan shaklda rivojlanishda davom etdi.

Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida qabul qilingan qonun va farmonlar, jumladan, 1865-yildagi Toshkent shahrining zabt etilishi, 1867-yilgi Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi va 1886-yilgi

«Turkiston viloyatlarining boshqaruv nizomi» arxitektura siyosatini belgilovchi asosiy huquqiy hujjatlar bo‘lib xizmat qildi. Mazkur qonunchilik asosida Rossiya muhandislari va me‘morlari faoliyati kengaytirildi, harbiy-texnik mutaxassislar tomonidan yangi shaharlik hududlar loyihalashtirildi va zamonaviy (evropacha) ko‘rinishda barpo etildi.

Bu davrda shakllangan ikki qutblilik ya‘ni eski shaharning an‘anaviy tuzilishi va yangi shahar (Novyy gorod)ning to‘g‘ri rejalashtirilgan, geometrik sxema asosida qurilishi O‘zbekiston arxitektura tarixining muhim davrini tashkil etadi. Toshkent, Samarqand, Farg‘ona, Qo‘qon, Andijon kabi yirik shaharlarda ikki sektorli shaharlar paydo bo‘ldi: biri mahalliy aholiga mo‘ljallangan, ikkinchisi esa Yevropa tipidagi, rus aholisining yashashi uchun qurilgan.

Aynan mana shu ikki sektor o‘rtasida bo‘lgan farqlar nafaqat rejalashtirish va qurilish materiallarida, balki arxitektura estetikasi va ijtimoiy funksionalizm ham yaqqol ko‘zga tashlandi. Yangi shaharlar infratuzilmasining rivojlanishi, elektr yoritish tizimlari, tramvaylar, zamonaviy kanalizatsiya va suv ta‘minoti tizimlari qurilishi bilan bog‘liq bo‘lib, arxitektura imkoniyatlarini kengaytirdi. Evropa me‘morchiligi elementlari klassitsizm, barokko, modern, eklektika mahalliy arxitektura bilan uyg‘unlashib, noyob obidalarni vujudga keltirdi.

Shu boisdan, XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi O‘zbekiston arxitekturasi nafaqat mustamlaka davri siyosiy kontekstida, balki arxitektura shakllari, tipologiyasi, materiallari va funksionalligi nuqtai nazaridan ham alohida o‘rganishga loyiqdir. Bu davrda qurilgan vokzal binolari, telefon stansiyalari, pochta bo‘limlari, Rus-tuzumdagi maktablar va gimnaziyalar, bank inshootlari va boshqa jamoat binolari zamonaviy texnologiyalar va funksionalizmga asoslangan holda barpo etildi.

Shuningdek, davlat tomonidan qabul qilingan farmon va qarorlar, jumladan, harbiy injenerlik muassasalari orqali qurilish jarayonining boshqarilishi, me‘moriy loyihalarning Moskvadagi yoki Peterburgdagi me‘morchilik institutlarida ishlab chiqilishi, ularning lokal iqlim va milliy urf-odatlariga moslashtirilishi, XX asr boshida O‘zbekiston me‘morchiligiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan omillardandir.

10.1. Mustamlakachilik davri shaharsozligi

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O‘zbekiston hududida ro‘y bergan geosiyosiy silkinishlar, xususan Rossiya imperiyasi tomonidan Markaziy Osiyoning bosib olinishi, regionda mavjud bo‘lgan ijtimoiy, madaniy va me‘moriy tizimlarga jiddiy ta‘sir ko‘rsatdi. Mustamlakachilik siyosatining markaziy yo‘nalishlaridan biri sifatida shaharsozlikning yangi modelini joriy

etish Rossiya imperiyasi uchun nafaqat siyosiy nazorat vositasi, balki iqtisodiy va ma'muriy tizimlarni boshqarishda ham muhim vosita bo'lib xizmat qildi. Mazkur davr O'zbekiston shaharlarining tarixida tub burilish davri bo'lib, qadimiy shaharlar ikki qismga – "eski shahar" va "yangi shahar"ga ajralgan holda parallel rivojlandi.

Shaharsozlik siyosatining huquqiy asoslari. Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoni bosib olgach, bu hududlarda mustamlakachilikni kuchaytirish va o'z siyosiy manfaatlarini himoya qilish maqsadida shaharsozlikka oid bir qator qonun va farmonlarni qabul qildi. Jumladan, 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi bilan birga, rus harbiy-muhandislari va arxitektorlarining ishtirokida Toshkent, Samarqand va Farg'ona kabi yirik shaharlarda yangi ruscha qismlar qurilishi boshlandi.

Imperator Aleksandr II farmoni bilan tasdiqlangan **"Turkiston general-gubernatorligining nizomi"** (1867), hududlarni boshqarish tartibini, harbiy-ijtimoiy boshqaruvni, shaharsozlik faoliyatini ham tartibga soldi. Bu qonun asosida shaharlarda harbiy-garnizonlar, ma'muriy binolar, temiryo'l vokzallari va turar-joy massivlari barpo etilishi boshlangan.

Bundan tashqari, **1886-yil 12-iyundagi "Turkiston viloyatining boshqaruvi to'g'risida"gi Nizom** orqali shaharsozlikning markazlashgan boshqaruvi yo'lga qo'yildi. Shu asosda barcha qurilishlar Rossiya imperiyasining standartlariga muvofiq bo'lishi lozim edi. Shuningdek, Toshkentda 1875-yildan boshlab harbiy muhandis A.L. Benua boshchiligida shahar rejalashtirish boshqarmasi faoliyat olib bordi.

"Yangi shahar" konsepsiyasi. Mustamlaka shaharsozligining eng xarakterli jihatlaridan biri qadimiy shaharlar bag'rida yangi, geometrik tarzda rejalashtirilgan "yangi shahar"larning qurilishidir. Yangi shaharlar asosan rus aholisiga, harbiylarga, ma'murlarga mo'ljallangan bo'lib, ular Yevropa arxitektura tamoyillari asosida barpo etilgan.

Toshkent shahri bu borada yetakchi namuna bo'lib xizmat qiladi. 1865-yilda Toshkent Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, shaharning eski qismi – ko'hna Toshkent o'z o'rnida saqlanib qoldi, biroq darhol yangi shahar qurilishi boshlandi. 1870-1880-yillarda Toshkentning rus qismi geometrik rejaga muvofiq – to'g'ri chiziqli ko'chalar, keng xiyobonlar, jamoat bog'lari, ma'muriy binolar tizimi asosida shakllantirildi.

Yangi shaharlar odatda quyidagi muhim tarkibiy qismlardan iborat edi: Ma'muriy markazlar (gubernator saroyi, politsiya binolari, sud binolari). Vokzal va transport infratuzilmasi Banklar, pochta va telegraf idoralari. Pravoslav cherkovlari. Yevropacha savdo rastalari va magazinlar. Ofitserlar uchun uylar va kazarmalar. Bog'lar va xiyobonlar

Shuningdek, shaharlarning yangi qismlarida suv ta'minoti, kanalizatsiya tizimi, elektr yoritish va tramvay kabi infratuzilma yangiliklari

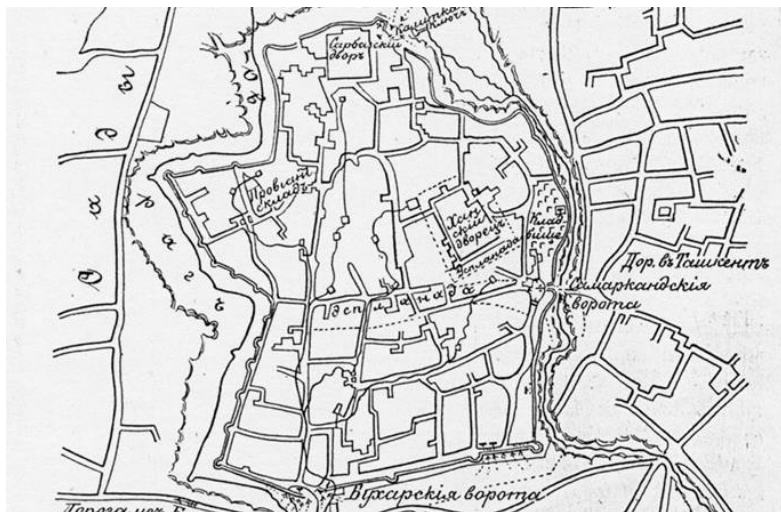
joriy etildi. Bu, o'z navbatida, mahalliy aholining yashash tarziga ham bosqichma-bosqich ta'sir ko'rsata boshladi.

Eski va yangi shaharning ijtimoiy va madaniy tafovutlari. Qadimiy shaharlar o'z an'anaviy tartibi, tor ko'chalar, mahalla va guzar tizimi, masjid va madrasa atrofida shakllangan infratuzilmasi bilan ajralib turgan bo'lsa, yangi shaharlar butunlay boshqacha – rus va Yevropa me'morchiligi ruhida barpo etilgan.

Bu ikki qism orasidagi tafovut faqat me'morchilikda emas, balki ijtimoiy hayot, ijtimoiy tabaqalanish, ta'lim, sog'liqni saqlash va tijorat tizimlarida ham ko'zga tashlandi. Masalan, eski shahar aholisi asosan musulmonlar va mahalliy hunarmandlar bo'lsa, yangi shaharda ruslar, armanlar, yahudiylar va boshqa muhojirlar istiqomat qilar edi, maktab va ta'lim tizimi ham ajralib turgan: eski shaharda maktablar diniy asosda (maktab va madrasa) faoliyat yuritgan bo'lsa, yangi shaharda rus-tuzem maktablari, real maktablar va gimnaziyalar ochilgan edi. Bu tafovut keyinchalik milliy uyg'onish harakatlariga ham asos bo'lib xizmat qildi.

Samarqand va Farg'ona vodiysidagi shaharsozlik. Samarqand shahri ham mustamlaka siyosatining muhim nuqtalaridan biri bo'ldi. 1868-yilda bosib olingan Samarqandda 1871-yildan boshlab yangi rus qismi qurilishi boshlandi. Shahar rejalashtirishda Samarqandning tabiiy relyefi hisobga olingan bo'lsa-da, baribir ruscha geometrik tamoyillarga tayanilgan. Samarqandda gubernator uyi, harbiy kazarmalar, savdo binolari va rus maktablari bilan to'ldirilgan yangi shahar paydo bo'ldi, Farg'ona vodiysi shaharlari Andijon, Qo'qon va Namangan ham 1876-yilda Qo'qon xonligining tugatilishidan so'ng Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shildi. Bu hududda ham mustamlaka shaharsozligi siyosati davom ettirilib, yangi ruscha kvartallar, maydonlar va chorrahali ko'chalar bilan to'ldirildi.

Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyoni, xususan, **Buxoro, Xiva** va **Qo'qon** xonliklarini bosib olish jarayoni nafaqat harbiy-siyosiy nazoratni o'rnatishni, balki mazkur hududlarda urbanistik modelni o'zgartirish, mavjud shaharsozlik an'analarini qayta shakllantirishni ham ko'zda tutgan edi. 1865 yilda Toshkentning bosib olinishi, 1868 yilda Buxoro xonligi bilan Rossiya o'rtasida protektorat shartnomasining imzolanishi va 1873 yilda Xiva xonligining vassallikka olinishi bu hududlarda muhandislik va arxitektura siyosatining yangilanishiga zamin yaratdi.

10.2-rasm. Samarqand.

https://yandex.uz/images/search?from=tabbar&img_

10.3-rasm. Farg'ona.

https://yandex.uz/images/search?from=tabbar&img_url

Rossiya imperiyasining urbanistik siyosati va strategik rejasi.

Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyoda yangi shaharlarni barpo etishdan ko'ra, mavjud shaharlar atrofida yangi "evropacha" mahallalarni "yangi shaharcha" (новая часть города) ni tashkil etish strategiyasi afzal ko'rilgan. Bu holat Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Xiva va Buxoro kabi shaharlar misolida yaqqol ko'rinadi. Shaharlar ikki qismga ajraldi: "eski shahar" (musulmon aholiga tegishli, tarixiy va diniy markazlar bilan boy) va "yangi shahar" (rus muhojirlari, harbiylar, amaldorlar yashagan va yangi arxitektura uslubida barpo etilgan).

Bu yondashuv siyosiy-iqtisodiy maqsadlarga xizmat qildi: yangi shaharlar orqali Rossiya imperiyasi o'z harbiy va ma'muriy nazoratini mustahkamladi, logistika tarmog'ini, aloqa vositalarini (pochta, telegraf, temiryo'l) rivojlantirdi hamda iqtisodiy markazlarni (bozorlar, banklar, omborlar) o'zlashtirdi.

Rasmiy me'moriy hujjatlar va nizomlar asosida qurilish. 1870-yillardan boshlab Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasida shaharsozlik faoliyatini tartibga solish maqsadida bir qator qonunlar, farmonlar va nizomlarni joriy etdi. Jumladan: "Turkiston general-gubernatorligi to'g'risida nizom" (1867) hujjat orqali shaharlar boshqaruvi, yer ajratish va soliq yig'imi nazorat qilindi. "Davlat qurilish ishlarini boshqarish nizomi" (1882) Turkiston o'lkasida muhandislik va arxitektura faoliyatini markazlashtirish, har bir qurilishni oldindan ruxsat bilan amalga oshirish tartibi joriy etildi. "Shaharsozlik me'yorlari to'g'risidagi qarorlar" (1892) yangi shaharlarda ko'chalar eni, kvartallar o'lchami, jamoat binolari joylashuvi aniq belgilandi.

Mazkur qonunchilik hujjatlari asosida Toshkentda 1867 yilda yangi shahar uchun tuzilgan reja Rossiya harbiy muhandisi M.G. Chernyayev tomonidan tasdiqlandi va uni polkovnik K. P. Kaufman amalga oshirdi. Bu reja shaharni "pravougolnaya setka" – to'g'ri burchakli panjara asosida tashkil qilishni, markazda harbiy maydon (general-gubernator saroyi), unga tutash tarzda ofislar, pochta-telegraf binosi, sobor, bank va savdo markazlarining joylashuvini nazarda tutgan.

Shaharlarning yangi funksional bo'linishi. Yangi arxitektura tizimida shaharlar endi funksional mintaqalarga ajratildi: Harbiy hudud kazarmalar, qishloq xo'jalik bazalari va qurol-yarog' omborlari joylashgan. Ma'muriy hudud general-gubernatorlar, viloyat hokimlari, politsiya va soliq boshqarmalari binolari. Savdo hududi bozorlar, do'konlar, mehmoxonalar, banklar va tijorat markazlari. Madaniy-ma'rifiy hudud maktablar, rus-tuzem maktablari, muhandislik bilim yurtlari, teatrlar.

Bu bo‘linish orqali Rossiya imperiyasi shaharni boshqarish, iqtisodni markazlashtirish va madaniy asimilyatsiyani amalga oshirishga muvaffaq bo‘ldi.

Arxitektura shakllari va uslublari. Mustamlaka davrida qurilgan arxitektura ob‘ektlari ko‘pincha rus klassitsizmi, neobizantin uslubi, rus modrnizmi va eklektik uslubda barpo etildi.

Masalan: Toshkentdagi general-gubernator saroyi (hozirgi O‘zbekiston tarixi muzeyi) klassik portik, simmetrik fasad va monumental kolonlar bilan ajralib turadi. Samarqanddagi harbiy gimnaziya binosi neoklassik uslubda qurilgan bo‘lib, Evropadagi ma‘muriy binolarni eslatadi. Farg‘onadagi telegraf stansiyasi – zamonaviy muhandislik yutuqlarini o‘zida aks ettirib, po‘lat konstruksiyalar va g‘ishtli bezaklar uyg‘unligiga asoslangan.

Bular orqali imperiya o‘z “sivilizatsion ustunlik” g‘oyasini mahalliy aholiga singdirishga intilgan.

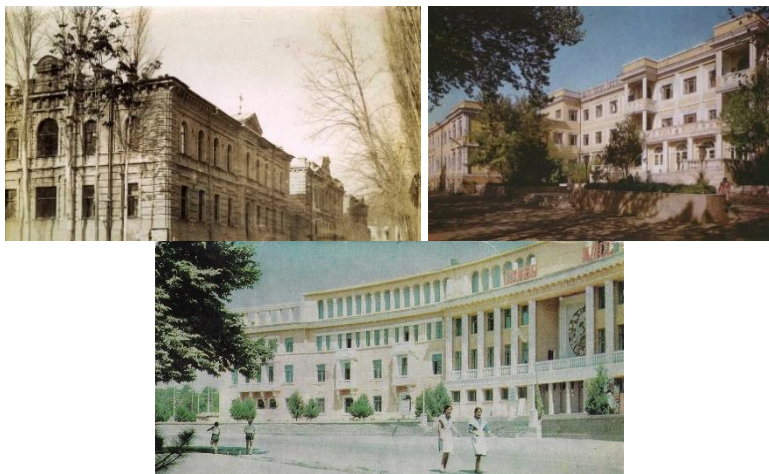
Ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar. Yangi shaharlar va infratuzilma rivoji bilan birga, o‘lkada yangi ijtimoiy qatlamlar shakllandi. Rus amaldorlari, savdogarlar, harbiylar, ustalar va muhandislar bu shaharlarning asosiy aholisi bo‘lib qoldi. Mahalliy aholi esa asosan “eski shahar”da yashab, yangi markazlar hayotida cheklangan ishtirok etar edi. Biroq vaqt o‘tishi bilan rus-tuzem maktablari, savdo aloqalari va arzon ishchi kuchi talabi sababli mahalliy aholi ham asta-sekin “yangi shahar”larga kirib bordi.

Temiryo‘l qurilishi va uning shaharsozlikdagi roli. Temiryo‘l tizimi – mustamlaka davri shaharsozligining eng muhim determinanti bo‘ldi. 1888 yilda Orenburg – Toshkent temiryo‘l liniyasining qurilishi, 1895 yilda Samarqand – Buxoro liniyasining ishga tushirilishi Rossiya imperiyasi uchun harbiy va iqtisodiy afzalliklar keltirdi. Temiryo‘l atrofida yangi stansiyalar, vokzallar, omborxonalar, yuk tashish markazlari barpo etildi. Har bir temiryo‘l tugunida kichik sanoat zonalari (yog‘och, un, to‘qimachilik fabrikalari) shakllandi.

Mahalliy me‘moriy an‘analar va rus arxitekturasi sintezi. Ayniqsa, XIX asr oxiriga borib, rus me‘morlari tomonidan mahalliy g‘ishtchilik, bezak san‘ati, ayvonli konstruksiyalar, minorali fasadlar singari shakllarni o‘zlashtirish holatlari kuzatildi. Bu holat Toshkentdagi sobiq Qozixon binosi, “Nikolay sobori” atrofidagi ma‘muriy binolar, Farg‘onadagi general hokimiyat binosida namoyon bo‘ldi.

10.2. Samarqand, Toshkent, Farg‘ona: Yevropacha yondashuv

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida O‘zbekiston hududlari, xususan, Toshkent, Samarqand va Farg‘ona shaharlari Rossiya imperiyasi tomonidan egallangach, bu hududlarda Yevropa urbanistik an‘analari va arxitektura uslublarini joriy qilish boshlangan edi. Mustamlakachilik siyosati doirasida bu shaharlar o‘z tarixiy shaklidan mahrum qilinmagan holda, balki ikkilamchi parallel infratuzilmalar “yangi shaharlar” (новые города) bilan to‘ldirildi. Bu yondashuv Rossiya imperiyasi tomonidan ijtimoiy nazoratni mustahkamlash, ma‘muriy markazlarni tashkil etish, harbiy-siyosiy strategik manfaatlarga xizmat qilish va Yevropa arxitektura madaniyatini yoyish vositasi sifatida amalga oshirildi.

10.4-rasm. Samarqand, Toshkent, Farg‘ona.
<https://www.google.com/search?q=samarqand+yevropacha>

Ushbu bo‘limda uchta asosiy shahar Samarqand, Toshkent va Farg‘onada Yevropa uslubida amalga oshirilgan shaharsozlik loyihalari, qurilish yondashuvlari, arxitektura tiplari va ularning ijtimoiy-siyosiy mohiyati tahlil qilinadi. Har bir shahar misolida o‘sha davrdagi shahar infratuzilmasining shakllanishi, arxitektura landshafti, ijtimoiy qatlamlar uchun mo‘ljallangan obyektlar, me‘moriy-estetik qarashlar va ularning Sharq me‘morchiligi bilan o‘zaro aloqasi ko‘rib chiqiladi.

Mustamlaka siyosati va Yevropacha shaharsozlik tamoyillari. Rossiya imperiyasi o‘zining mustamlaka siyosatini zamonaviy shaharsozlik konsepsiyalari orqali amalga oshirdi. Bu konsepsiyalar Yevropa shaharlari,

xususan Sankt-Peterburg va Moskva kabi shaharlar tajribasiga asoslangan bo‘lib, imperiyaning chekka hududlarida ham markazlashgan boshqaruvni kuchaytirish, madaniy ustunlikni namoyon etish va texnik infratuzilmani rivojlantirish vositasi sifatida qaraldi. Shaharlarni rejalashtirishda asosiy e‘tibor ularning funksional bo‘linishiga, geometrik qat‘iylikka ega bo‘lgan ko‘cha tarmog‘iga, markaziy maydonlar va davlat idoralarining strategik joylashtirilishiga qaratildi.

10.5-rasm. Peterburg.

<https://www.google.com/search?q=Peterburg>.

Toshkent 1865 yilda Rossiya imperiyasi tomonidan egallangach, Turkiston general-gubernatorligining siyosiy, ma‘muriy va harbiy markaziga aylandi. 1867 yilda rasman Turkiston general-gubernatorligi tashkil qilinishi bilan birga, Toshkentda yangi rus kvartali “Noviy gorod” barpo etila boshlandi. Bu yangi shahar qismi sharqona eski shahardan butunlay alohida tarzda rejalashtirildi. Uning markazida general-gubernator saroyi, ratusha, sud binolari, gimnaziya, rus-pravoslav cherkovi va bank binolari qurildi. Bu holat shaharni ikki qismga bo‘lish bilan birga, ijtimoiy va madaniy tafovutni mustahkamladi.

Rossiya tomonidan ishlab chiqilgan shaharsozlik reglamentlari asosida Toshkentning yangi qismi kvadrat tarmoq (grid) printsipida barpo qilindi. Ko‘chalar to‘g‘ri chiziqli, kengligi 20-30 metr bo‘lgan, ikki taraflama daraxt ekilgan tarzda rejalashtirilgan edi. Bu Yevropa shaharsozlik madaniyatining Turkiston zaminiga bevosita ko‘chirilgan shakli edi.

Samarqand va Farg‘ona: Yevropacha arxitekturaning sinov maydonchalari. Samarqand Rossiya imperiyasi tomonidan 1868 yilda egallangach, u imperiyaning tarixiy-madaniy prestiji uchun muhim shaharga aylandi. Shahar o‘zining qadimiy islomiy arxitektura obidalari – Registon, Bibixonim, Shohi Zinda, Ulug‘bek rasadxonasi bilan imperiya diqqat markaziga tushdi. Shu bilan birga, bu tarixiy shahar ham rus uslubida qayta qurilishga tortildi.

Samarqandda yangi shahar (yoki rus kvartali) Markaziy vokzal atrofida shakllandi. 1896 yilda qurilgan Samarqand temir yo‘l vokzali Yevropacha modernist va klassik detallarni mujassam etgan bo‘lib, gumbazli zal, simmetrik fasadlar, arkadalar va kolonnadalar bilan bezatilgan edi. Shuningdek, 1900-yillarda qurilgan gimnaziya binolari, gubernatorlik ratushasi, pochтамt, bank, harbiy kasalxonalar bu shaharni zamonaviy Yevropa shahri ko‘rinishiga olib keldi.

10.6-rasm. Samarqand temir yo‘l vokzali Yevropacha modernist va klassik detallarni.

https://www.google.com/search?sca_esv.

Farg‘ona vodiysi esa, o‘zining iqtisodiy va geostrategik ahamiyati sabab, 1876 yildan keyin alohida harbiy-siyosiy e‘tiborga ega bo‘ldi. Farg‘ona shahri (sobiq Skobelev)da harbiy baza, rus maktablari, cherkovlar va boshqa davlat binolari barpo etildi. Farg‘ona vokzali, viloyat banki, erkaklar gimnaziyasi – barchasi Yevropa arxitektura uslublari asosida qurilgan bo‘lib, bu yerda neoklassik, neorenessans va eklektik yondashuvlar ustuvorlik qildi.

Yevropa arxitektura uslublari: klassitsizm, eklektika va modern. Rossiya imperiyasi O‘zbekiston hududiga nafaqat harbiy va ma‘muriy tuzilmalarni olib kirdi, balki o‘zining Yevropa asosidagi arxitektura maktabini ham joriy etdi. Asosiy ustuvor uslublar qatorida klassitsizm, neoklassitsizm, eklektika va XX asr boshlarida – Art Nouveau (modern) uslubi mavjud edi.

10.7-rasm. XX asr boshlarida Art Nouveau (modern) uslubi.

<https://www.google.com/search>

Klassitsizm binolari aniq simmetrik kompozitsiyaga, portik va kolonna tizimiga, yarim doira yoki uchburchak tympanlarga ega bo‘lgan. Toshkentdagi 1880-yillardagi davlat idoralari ratusha, general-gubernator saroyi ushbu uslubda qurilgan. Eklektik yondashuvlar esa, Sharq va G‘arb elementlarini birlashtirishga harakat qilgan holda, lokal bezaklar va Yevropa strukturaviy yechimlarini sintez qilgan edi. Samarqanddagi rus banki binosi va gimnaziya binolari bunga yaqqol misoldir.

Modern uslubi XX asr boshlarida paydo bo‘lib, bezakdagi stilizatsiyalangan shakllar, metall va shisha konstruksiyalar, noan‘anaviy fasad tuzilmalari bilan ajralib turadi. Toshkent va Farg‘onada qurilgan ayrim dorixonalar, temir yo‘l inshootlari hamda villalarda ushbu yondashuv qo‘llanilgan.

Qurilish materiallari, texnologiyalar va infratuzilmalar. Yevropacha arxitektura yondashuvlari bilan birga qurilish materiallari va texnologiyalari ham o‘zgardi. An‘anaviy pishgan g‘ishtdan tashqari, g‘ovak g‘isht, ohak-gips qorishmasi, yog‘och, qumtaş va hatto beton elementlari ishlatila boshlandi. Temir yo‘l inshootlari, ko‘priklar va elektr stansiyalarda metall konstruksiyalar keng qo‘llanildi.

Toshkentda 1890-yillardan boshlab gaz ta‘minoti yo‘lga qo‘yildi. 1913 yilda tramvay liniyasining ishga tushirilishi texnologik modernizatsiyaning eng yaqqol namunasidir. Samarqand va Farg‘onada esa

temir yo‘l orqali materiallar va texnika yetkazib berilishi orqali qurilishlar tezlashdi, suv ta‘minoti tizimlari va elektr yoritish vositalari joriy qilindi.

Arxitektorlar va injenerlar: me‘moriy yetakchilar roli. Mustamlaka davrida Rossiyadan yuborilgan professional arxitektorlar va muhandislar qurilish va shaharsozlik siyosatining bosh ijrochilari edilar. Ulardan ayrimlari A.L. Benois (Toshkent ratushasi), I.I. Geynts (temir yo‘l binolari), M.Ye. Tamansky (elektr tarmoqlari), G.G. Serebryakov (Samarqand gimnaziyasi) kabi mutaxassislar imperiya markazidan kelib, lokal sharoitni hisobga olgan holda Yevropa uslublarini tatbiq etdilar.

Me‘moriy qonunlar, reglamentlar va davlat siyosati. Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyo shaharlarida qurilish ishlarini aniq me‘yorlar asosida tartibga solish uchun ko‘plab rasmiy hujjatlar va reglamentlar ishlab chiqdi. Bu reglamentlar nafaqat binolarning tashqi ko‘rinishi, balki ularning joylashuvi, funksional zonalanishi, sanitariya va yong‘in xavfsizligi kabi texnik jihatlarini ham qamrab olgan edi. Xususan, 1862 yildagi “Gradostroitelnoye polojeniye” (Shahar qurilishi to‘g‘risidagi reglament) bu borada asosiy huquqiy hujjat bo‘lib xizmat qilgan.

Mazkur reglamentga ko‘ra, yangi shahar qismlarida qurilishi rejalashtirilgan binolar faqat imperiya tomonidan tasdiqlangan loyihalar asosida amalga oshirilishi mumkin edi. Har bir loyiha sanitariya inspeksiyasi, yong‘in xavfsizligi komissiyasi va arxitektura kengashi tomonidan ko‘rib chiqilib, tasdiqlanishi lozim edi. Toshkent, Samarqand va Farg‘onada bu kengashlar general-gubernatorlik tasarrufida ishlagan bo‘lib, ular mahalliy aholining qurilish faoliyatini ham nazorat qilgan.

1881 yilda qabul qilingan “O postroyke domov v gorodakh imperii” (Imperiyadagi shahar uylarini qurish to‘g‘risidagi qonun) esa shaharlarning tashqi qiyofasini muvofiqlashtirishda muhim rol o‘ynadi. Unga binoan, har bir yangi bino ko‘cha chizig‘i bo‘yicha qat‘iy tartibda qurilishi, muayyan balandlik va oraliq me‘yorlariga amal qilishi shart edi. Bu qonunlar orqali mustamlaka shaharlarida yagona arxitektura konsepsiyasi yaratilib, Yevropadagi klassik tartibga moslashtirildi.

Shahar markazlari va urbanistik makonlarni qayta tashkil etish. Rossiya imperiyasi O‘zbekiston shaharlarida faqat alohida inshootlar emas, balki butun urbanistik muhitni o‘zgartirishni maqsad qilgan edi. Buning uchun shahar markazlari qayta belgilandi, yangi maydonlar, xiyobonlar, ko‘p yo‘nalishli ko‘chalar tashkil qilindi. Toshkentda Mustaqillik maydoni (eski ratusha maydoni), Samarqandda Rossiya armiyasi garnizon maydoni, Farg‘onada esa gubernatorlik saroyi atrofidagi xiyobonlar – barchasi Yevropa urbanistik an‘analariga asoslangan holda barpo etilgan edi.

10.8-rasm. Shahar markazlari va urbanistik makonlarni qayta tashkil etish.
<https://www.google.com/search?q=Shahar>.

Bu maydonlarning markazida odatda ma'muriy binolar joylashtirildi – ratusha, sud, bank, pochta idorasi, gimnaziya. Ularni o‘rab turgan hudud esa mahalliy rus aholisi, amaldorlar, harbiy zobitlar uchun turar-joy mahallalari edi. Maydon markazlarida odatda favvoralar, haykallar, gazonlar, klassik uslubdagi skameykalar va yoritish ustunlari mavjud edi. Bu elementlar shaharni tashqi ko‘rinishda “zamonaviy, Yevropacha, sivilizatsiyalashgan” makon sifatida namoyon qilishga xizmat qilgan.

Temir yo‘l vokzallari va transport infratuzilmasi. Samarqand, Toshkent va Farg‘onaning urbanistik taraqqiyotida temir yo‘l vokzallari alohida o‘rin tutadi. 1888 yilda Toshkentga temir yo‘l kelganidan keyin, shahar logistika markaziga aylana boshladi. Temir yo‘l stansiyalari atrofida yangi tumanlar vujudga keldi. Toshkent temir yo‘l vokzali XIX asr oxirida barpo etilib, 1901 yilda to‘liq ishga tushirilgan. Bu binoda markaziy gumbazli kutish zali, o‘tkazish zallari, kassalar, ofislar, xizmat xonalari mavjud bo‘lib, u zamonaviy Yevropa standartlariga mos tarzda jihozlangan edi.

Samarqand temir yo‘l vokzali esa 1896 yilda qurilgan bo‘lib, uning loyihasi imperiya muhandislari tomonidan ishlab chiqilgan. Fasadlar simmetrik, klassik portik va kolonnalar bilan bezatilgan, zal ichki qismi esa gumbazli va yarim gumbazli konstruksiyalarga ega edi. Farg‘ona temir yo‘l vokzali (Skobelev) ham yuqoridagi shakllanishlardan ilhomlangan bo‘lib, lokal qurilish materiallari bilan barpo etilgan va vohaning strategik ahamiyatini aks ettirgan.

Temir yo'l vokzallarining barpo etilishi nafaqat iqtisodiy infratuzilmani mustahkamladi, balki shaharning shaharsozlik rejasini tubdan o'zgartirdi. Transport tarmoqlari vokzal markazidan boshlab yoy shaklida boshqa tumanlarga bog'langan edi.

Ratushalar, banklar, gimnaziyalar va villalar. Yevropacha arxitektura yondashuvi asosan davlat va jamoat binolarida o'zining eng yaqqol ko'rinishini topgan. Ratushalar (shahar boshqaruvi binolari) shaharlar markazida qurilib, ularda ma'muriy idoralar, majlis zallari, arxivlar, kotibiyat xonalari joylashtirilgan edi. Toshkentdagi ratusha binosi 1880-yillarda barpo etilgan bo'lib, klassik simmetrik fasad, ravoqlar va portiklar bilan ajralib turgan. Samarqand ratushasi ham o'zining monumental ko'rinishi, baland darchalari, toq shaklidagi ustunli peshtoqi bilan Yevropa shaharlari bilan raqobat qila oladigan darajada barpo etilgan.

Bank binolari Rossiya Davlat bankinging mahalliy filiallari, yirik savdogarlar uyushmalarining kredit jamg'armalari zamonaviylik timsoli sifatida ko'rilgan. Ular odatda ikki qavatli bo'lib, ichki qismi metall kassa panjaralari, kassa oynalari, muzlatilgan devorlar va ichki mozaikalar bilan jihozlangan edi. Toshkent va Farg'onadagi bank binolari bugungi kunda ham faoliyat ko'rsatmoqda.

Gimnaziyalar esa imperiya ta'lim siyosatining muhim qismiga aylangan. Erkaklar va ayollar gimnaziyalari alohida binolarda joylashtirilib, ular keng darsxonalar, kutubxonalar, laboratoriyalari bilan ajralib turardi. Arxitektura jihatidan, bu binolarda klassitsizm, neorenessans va modern elementlari uyg'unlashtirilgan.

Villalar – general va gubernatorlar, harbiy zobitlar, rus elitasining istiqomat joylari bo'lib, ular odatda shaharning ekologik toza, baland va markazdan biroz chetda joylashgan qismlarida qurilgan. Samarqand va Farg'onadagi villalar bog'lar, ayvonli fasadlar, verandalar bilan ajralib turadi. Ba'zilarida yozgi minoralar, devoriy rozetkalar va oynavand teraslar mavjud edi.

Mustamlaka merosi va arxitektura yodgorliklarini o'rganish zarurati. Bugungi kunda Toshkent, Samarqand va Farg'ona shaharlarida saqlanib qolgan mustamlaka davriga oid binolar – bu o'z davrining urbanistik, siyosiy va madaniy tarixidan darak beruvchi muqaddas yodgorliklardir. Ularni o'rganish nafaqat arxitektura tarixchilari, balki ijtimoiy fanlar mutaxassislari uchun ham dolzarbdir. Bu binolar ichida turgan har bir element – gumbaz, ustun, darcha, kirish peshtoqi – o'z davrining me'moriy-falsafiy yondashuvi, siyosiy g'oyasi va estetik qarashlarini mujassam etgan.

Me'morlar va ularning shaharlardagi rollari. Mustamlaka davrida Rossiya imperiyasi tomonidan yuborilgan professional me'morlar va injenerlar yangi shaharlarning arxitektura qiyofasini belgilashda hal

qiluvchi rol o'ynagan. Ular asosan Peterburg, Moskva, Odessa va Kazan arxitektura maktablarining bitiruvchilari bo'lib, imperiya sharqiy chegara hududlaridagi shaharsozlik tajribalarini O'rta Osiyoga olib kirgan.

Toshkentda faoliyat yuritgan A. Benua, A. S. Geynts, V. G. Sokolov, M. I. Belyayev kabi me'morlar turli ijtimoiy inshootlar, banklar, temir yo'l vokzallari, mahkamalar va gimnaziyalar loyihalarida bevosita ishtirok etgan. Ular Yevropa arxitekturasining neoklassik, modern, neorenessans va eklektika uslublarini mustamlaka shaharlari sharoitiga moslashtirishga harakat qilishgan.

Samarqandda esa 1897–1917-yillar oralig'ida faoliyat yuritgan A. L. Benois va V. A. Shoch ismlari alohida tilga olinadi. Ular Registon atrofidagi yangi shahar qismlarining rejalashtirilishida qatnashgan, Samarqand temir yo'l vokzali, ratusha va boshqa davlat binolari loyihalariga boshchilik qilishgan.

Farg'onada ishlagan me'morlardan I. A. Kopp va P. I. Isidorov viloyatdagi villyalar, harbiy kasalxonalar va iqtisodiy binolarni loyihalagan. Bu me'morlarning arxitektura asarlari bugun ham saqlanib qolgan va O'zbekistonning arxitektura yodgorliklari ro'yxatiga kiritilgan.

Tarixiy me'moriy hujjatlar: loyiha chizmalar va ekspeditsiya jurnallari. Shaharlarning rejalashtirilishi, binolarning loyihalaniishi va qurilish ishlari jarayonida yuzlab rasmiy me'moriy hujjatlar yaratilgan. Bu hujjatlar orasida: *Arxitektura-loyiha chizmalar, Fasadka va ichki interyer tasvirlari, Ekspeditsiya jurnallari, Qurilish byudjetlari va smetalari, Me'moriy eskizlar, Sanitariya inspeksiya bayonnomalari mavjud.*

Masalan, 1904 yilda Toshkentdagi gimnaziya binosi qurilishi uchun tasdiqlangan loyiha Rossiya imperiyasining Arxitektura kengashi tomonidan rasmiy ko'rinishda muhrlangan bo'lib, unda darsxona o'lchamlari, devor qalinligi, eshik va deraza o'lchamlari, hatto isitish tizimi sxemasi ham aniq ko'rsatilgan.

Bu hujjatlar hozirda Rossiya davlat tarixiy arxivi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi va Toshkent arxitektura-qurilish instituti kutubxonasi fondlarida saqlanadi. Ularni o'rganish orqali nafaqat shaharsozlik siyosatini, balki zamonaviy me'morchilikdagi strukturaviy va texnik tafovutlarni aniqlash mumkin.

Mahalliy arxitektura an'analari bilan ziddiyat va uyg'unlik. Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan modernizatsiya siyosati o'zbek xalqining asriy shaharsozlik an'analari bilan murakkab munosabatda bo'lgan. Bir tomondan, Yevropa uslublarining joriy etilishi tarixiy markazlardan uzoqlashtirilib, "yangi shaharlar" deb ataluvchi zonalarda amalga oshirilgan. Bu esa eski shahar (shahriston) va yangi shahar (novyy gorod) o'rtasida urbanistik dualizmga olib kelgan.

Masalan, Samarqandda eski shahar Registon, Shohi Zinda, Bibixonim ansambllari o'z me'moriy qiyofasini asrab qolgan bo'lsa-da, ularning atrofida barpo etilgan yevropacha binolar ularning vizual qiyofasiga aralashib ketgan. Bu holat ko'p hollarda arxitektura disharmoniyasiga sabab bo'lgan.

Ammo boshqa tomondan, ayrim rus me'morlari lokal uslublarni o'z asarlarida uyg'unlashtirishga intilgan. Masalan, Toshkentda ayrim binolar fasadlarida sharqona gumbazlar, naqshlar yoki peshtoq uslublari modifikatsiya qilingan holda ko'rinadi. Farg'ona vodiysida esa mahalliy iqlimni inobatga olgan holda, binolarning o'zgartirilgan loyihalari yaratilgan: ayvonli kirishlar, ichki hovlilar, yozgi zalchalar.

Shunday qilib, bu davr arxitekturasi ko'p hollarda ziddiyatli uyg'unlik deb ta'riflanadi bir vaqtning o'zida modernizatsiyalash va lokalizatsiyalash harakati kechgan.

Arxitektura va imperiya siyosatining mafkuraviy jihati. Mustamlaka davridagi yevropacha binolar shunchaki funksional inshootlar emas, balki ideologik markerlar bo'lib xizmat qilgan. Ular orqali Rossiya imperiyasi o'zining modernlik, qudrat, markazlashuv va sivilizatsiya keltiruvchi kuch sifatida o'zini namoyish qilgan.

Masalan, ratushalar faqat ma'muriy boshqaruv emas, balki hukumatning rasmiy vakillik timsoli edi. Banklar imperiya iqtisodiy kuchining timsoli; gimnaziyalar g'arbcha bilim va tarbiya orqali "mahalliy elita"ni shakllantirish vositasi; vokzallar Rossiyaning jismoniy va siyosiy hududiy kengayishini ko'rsatuvchi belgilar.

Shahar markazlarining belgilanilishi, arxitektura dizaynining tanlanishi, hatto binolarning bo'yoqlari va bezaklari ham imperiya mafkurasi bilan uzviy bog'liq edi. Arxitektura bu yerda bir vaqtning o'zida ham qudrat ko'rsatkichi, ham madaniy-g'oyaviy qurol sifatida ishlatilgan.

Rossiya imperiyasi orqali O'rta Osiyoga kirib kelgan yevropacha arxitektura uslublari asosan quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) Neoklassitsizm. Bu uslubda barpo etilgan binolar simmetriya, monumentallik, korinf ustunlari, uchburchak frontonlar va boy ganch/gips bezaklari bilan ajralib turadi. Toshkentda sobiq Turkiston general-gubernatorligi binosi (hozirgi San'at muzeyi) aynan neoklassik uslubda barpo etilgan bo'lib, imperiya hukmronligining vizual timsoli hisoblangan.

b) Modern (Art Nouveau). Modern uslubi asosan 20-asr boshlarida keng tarqaldi. Uning asosiy belgisi o'ramalashgan chiziqlar, tabiatdan ilhomlangan dekorativ elementlar, asimmetrik shakllar va ilg'or texnologiyalar (masalan, temir va shisha kombinatsiyasi). Toshkentdagi Sobornaya maydonidagi ayrim villalar, Samarqanddagi "Evropa mehmonxonasi" binosi modern unsurlari bilan bezatilgan.

c) Eklektika. Eklektika turli uslublarni birlashtirish asosida ishlangan arxitektura yondashuvi. U Mustamlaka davrida keng qo'llangan bo'lib, ayrim hollarda Sharqona peshtoq bilan G'arbona deraza va ustun bir binoda jamlangan. Farg'ona vodiysidagi ko'plab harbiy va savdo inshootlari aynan eklektik uslubda barpo etilgan.

d) Neorenessans va neobarokk. Bu uslublar ratusha va bank binolarida keng qo'llanilgan. Ular imperatorlik qudratini estetik ko'rinishda ifoda etish uchun tanlangan. Toshkentdagi sobiq davlat banki (hozirgi Markaziy bank binosi) aynan neorenessans ruhida qurilgan.

10.3. Vokzal, maktab, bank binolari arxitekturasi.

Mustamlaka modernizatsiyasining infrastruktura manzaralari. Yevropacha shaharsozlik siyosatining kolonial kontekstdagi eng muhim ifodasi transport, moliya va ta'lim infratuzilmasini tashkil etuvchi vokzal, maktab va bank binolari arxitekturasi edi. Bu inshootlar nafaqat muhandislik va dizayn yutuqlarini, balki mustamlakachi imperiyaning siyosiy-estetik g'oyalari o'zida mujassam etgan. Ularning shakl, funksional tuzilma va joylashuvi orqali zamonaviylik, ierarxiya va nazorat g'oyalari vizual tarzda ifodalanadi.

Vokzallar: temir izlar ortidagi imperiya kuchi. a) Shakllanish bosqichi va kontekst. Temir yo'l vokzallari XIX asr oxiridan boshlab butun Turkistonda zamonaviylik belgisi sifatida qaraldi. Toshkent (1899), Samarqand (1896), Farg'ona (1905) vokzallari nafaqat logistik markazlar, balki Rossiya imperiyasining zamonaviy texnologiyalarni periferiyaga olib kirish siyosatining timsollaridir. Ular "modernlikning darvozasi" sifatida shaharlar ichki tuzilmasiga jiddiy ta'sir o'tkazgan.

b) Arxitektura tili va uslubi. Toshkent temir yo'l vokzali ilk holatda neoklassik ruhda barpo etilgan: simmetrik fasad, markaziy kirish qismi ustunlar bilan bezatilgan, tom qismlari nishabli, ichki makon esa keng kutish zallariga ega. 1950-yillarda u qayta qurilgan bo'lsa-da, dastlabki variantning arxitektura falsafasi mustamlakachilik davrining tipik ifodasi edi.

Samarqand vokzali esa ancha ixcham, ammo zamoniga moslashgan shaklda qurilgan bo'lib, u ham imperiya prototiplari asosida ishlangan. G'arbiy Yevropaning Lyon, Drezden, Varshava kabi vokzal arxitekturasi o'xshashliklar mavjud. c) Funksional simvolizm. Vokzal binolari ko'p funksiyali inshootlar sifatida ishlab chiqilgan: ular nafaqat yo'lovchilar oqimini boshqaruvchi makon, balki kuch tuzilmalari (kuzatuv minoralari, politsiya postlari) joylashgan hududlar, bojxona xonalari, VIP zal, sovuq ombor va pochtaxona sifatida ham xizmat qilgan.

d) Sotsiopolitik rol. Vokzal binolari atrofida yangi kvartallar shakllandi. Ular ko‘pincha “rus mahallasi” deb atalgan yangi shaharchalar bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu binolarning mavjudligi shahar ichida yangi markaziy zonani shakllantirib, eski mahallalardan ma’naviy jihatdan ajralgan “modern zonalar”ni vujudga keltirdi. Shunday qilib, vokzal texnologik transport vositasi emas, balki urbanistik va siyosiy makon bo‘lib xizmat qilgan.

Maktab binolari: imperiya g‘oyalarining tarbiyaviy inshootlari

a) Tarixiy zarurat va siyosiy maqsad. Gimnaziyalar, rus-tuzem maktablari va o‘rta ta’lim muassasalari Rossiya imperiyasining “madaniy assimilatsiya” strategiyasining markaziy bo‘g‘ini sifatida qaraldi. Maktab binolari orqali imperiya aholi ongini shakllantirish, “bo‘ysundirishdan avval o‘rgatish” siyosatini amalga oshirdi.

b) Arxitektura va ichki tuzilma. Maktab binolari odatda 2 yoki 3 qavatli bo‘lib, frontonli, ustunli neoklassik fasadlarga ega edi. Toshkentdagi erkaklar gimnaziyasi (hozirgi O‘zbekiston Milliy universitetining bir qismi) XIX asr oxirida barpo etilgan bo‘lib, simmetrik struktura, yuqori shiftli auditoriyalar, tabiiy yoritilgan dars xonalari bilan ajralib turardi.

Farg‘ona va Samarqanddagi gimnaziyalar esa ixchamroq shaklda qurilgan bo‘lib, ularning loyihalarida lokal iqlim sharoitlari inobatga olingan: ichki hovlilar, o‘ziga xos ayvonlar, shamollatish tizimlari. Shu bilan birga, binolarda sport zallari, kimyo va fizika laboratoriyalari, kutubxonalar ham mavjud edi.

c) Estetik va ijtimoiy vazifalar. Arxitektura orqali berilayotgan estetik taassurot ham imperiya siyosatining bir qismi edi. Har bir maktab binosi – rus imperiyasining ilmiy, madaniy ustunligining timsoli sifatida qabul qilinardi. Ayniqsa, yuqori pog‘onadagi mansabdorlar farzandlari o‘qigan elit maktablar bu jihatdan muhim edi.

d) Gender va ierarxiya. Ayrim maktablar faqat o‘g‘il bolalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, arxitektura ham aynan maskulinizm ruhida qurilgan: jiddiy, monumental, tartibli. Qizlar uchun mo‘ljallangan maktablar esa odatda ixchamroq, kamroq bezakli edi. Bu ham ijtimoiy stereotiplar arxitektura vositasida mustahkamlanganini ko‘rsatadi.

Bank binolari: kapital va hukmronlikning monolit belgilari

a) Moliyaviy tuzilmalarning jismoniy ko‘rinishi. Bank binolari imperiya iqtisodiy hayotining markaziy inshootlari sifatida xizmat qilgan. Toshkentdagi Davlat banki (hozirgi Markaziy bank) yirik hajmli, monumental, ko‘zni qamashtiruvchi bezaklar bilan ishlangan neoklassik inshootdir. Uning old fasadi ustunlar, karnizlar va korinf uslubidagi elementlar bilan bezatilgan.

b) Xavfsizlik va monumentalizm uyg'unligi. Bank arxitekturasi nafaqat estetik, balki funksional jihatdan ham xavfsizlikni ta'minlovchi elementlarga ega bo'lgan. Kuchli poydevorlar, metall eshiklar, mustahkam temir panjaralar, o'q o'tmas oynalar bular moliyaviy barqarorlik va ishonch timsoli sifatida qabul qilingan.

c) Ichki makon tashkiloti. Ichki rejalashtirishda alohida kassa xonalari, hisobchi xonalar, boshqaruv zalari, arxiv xonalari mavjud bo'lgan. Har bir xona o'zining ma'lum protokollar asosida ajratilgan makon edi. Bu ham imperiya byurokriyasining arxitektura orqali ifodasi sifatida ko'riladi.

d) Me'moriy massivlik va ijtimoiy tafovut. Bank binolarining o'ziga xos xususiyati ular "aholiga xizmat" qilishdan ko'ra, "davlat kuchining manbai" sifatida qaralgan. Odatda ular shaharning eng markaziy va gavjum joylarida qurilgan. Bu joylashuv ham ijtimoiy hierarxiyani vizual tarzda kuchaytirgan.

Vokzal, maktab va bank binolari turli sohalarga mansub bo'lishiga qaramasdan imperiya zamonaviyligi va hukmronligining uchlik timsoliga aylangan. Ular orqali transport nazorati (vokzal), ongni shakllantirish (maktab) va iqtisodiy kuch (bank) birgalikda mustamlaka siyosatini materiallashgan ko'rinishga aylantirgan.

Bu inshootlar shunchaki jismoniy binolar emas, balki urbanistik hokimiyat, siyosiy ierarxiya va madaniy tafovutlarning real aksidir. Shu bois, ular bugungi kunda ham tarixiy, sotsiologik va estetik tahlil uchun eng muhim ob'ektlar bo'lib qolmoqda.

10.4. Sharq va G'arb uslublari sintezi.

Kolonial modernlik va madaniy arxitektura shakllari. XIX-XX asrlar oralig'ida Markaziy Osiyo shaharlarining arxitektura makonida kuzatilgan eng murakkab, shu bilan birga eng jozibali hodisalardan biri bu Sharq va G'arb uslublarining sintezi bo'lib, u mustamlakachilik siyosati va mahalliy madaniy-estetik meros to'qnashuvi natijasida vujudga kelgan. Bunday sintez faqatgina arxitektura detallarida emas, balki g'oyaviy, mafkuraviy va estetik tushunchalarda ham aks etgan.

1. Sintezning ijtimoiy-shar'iy zaminlari

Mustamlaka jarayoni G'arb va Sharq qarashlarining o'ziga xos to'qnashuvi emas, balki ular orasidagi asimetriya asosida shakllangan munosabatlar tizimi edi. Rossiya imperiyasi nafaqat siyosiy va iqtisodiy hukmronlikni o'rnatdi, balki shaharsozlik, me'moriy dizayn orqali madaniy ustunlikni ham tasdiqlashga urinardi. Shu bilan birga, imperiya amaldorlari mahalliy an'analarga to'liq zid bormasdan, ularni ma'lum darajada inklyuziv qabul qilishga harakat qildi.

Bu esa Sharqona ornamentika, an’anaviy ichki hovlilil uylar, devor naqshlari, ayvonlar bilan Yevropa arxitekturasiining monumental, simmetrik va tartibli qurilish tamoyillarining birlashuviga olib keldi.

2. Neo-Islomiy me’morchilik va Yevropa modernizmi o’rtasidagi “estetik dialog”

Turkiston general-gubernatorligi davrida ko’plab yangi binolar “modernlashtirilgan sharqona” uslubda qurila boshladi. Misol uchun, Toshkentdagi ilk zamonaviy bank binolaridan biri (1904) ichki zal va oynavand kirish qismida

10.9-rasm. Toshkentdagi ilk zamonaviy bank.

<https://www.google.com/search?q=Toshkentdagi+ilk+zamonaviy+bank>

Yevropa modernizmiga xos bezaklarga ega bo’lsa-da, tashqi fasadlarida sharqona islomiy naqshlar, ravoqchalar bilan bezatilgan edi.

Bu shakl G’arbning texnologik ustunligini Sharqning madaniy identiteti bilan muvozanatlashtirishga urinish bo’lib, arxitektura vositasida amalga oshirilgan siyosiy-ijtimoiy kompromiss edi.

3. “Russko-vostochnyy stil”: Rossiya-Sharq sintezining imperiyaviy konsepsiyasi. Rossiya imperiyasi o’zining sharqiy viloyatlarida, xususan, Turkiston hududida "Russko-vostochnyy stil" (ya’ni “rus-sharqona uslub”) deb nomlangan me’moriy eksperimentlarni olib bordi. Bu uslub Rossiya ichki guberniyalarida ishlatilgan klassik me’moriy shakllar bilan Sharq arxitekturasi estetik elementlarining birikmasidan iborat edi.

Masalan, Farg‘ona shahridagi 1910-yillarda qurilgan harbiy gimnaziya binosida sharqona koshinlar va geometrik naqshlar bilan Yevropacha simmetrik rejalashtirish uyg‘unlashtirilgan. Bu orqali imperiya o‘zining “sivilizatsion” yondashuvini estetiklashtirishga harakat qilgan.

10.10-rasm. Farg‘ona.

[https://www.google.com/search?q=Farg‘ona+shahridagi+1910-yillarda+qurilgan+harbiy+gimnaziya](https://www.google.com/search?q=Farg%27ona+shahridagi+1910-yillarda+qurilgan+harbiy+gimnaziya)

4. Sharqona arxitektura elementlarining funksional transformatsiyasi. Arxitektura elementlari doimo o‘z kontekstida ma‘no kasb etadi. Mustamlaka davrida esa bu elementlar semantik transformatsiyaga uchradi. Misol uchun: Ravoqchalar islomiy ibodatxonalarda ma‘naviy ramz bo‘lsa, mustamlaka arxitekturasi bu elementni estetik bezak sifatida ishlatdi. Ayvonlar mahalliy hayotda iqlimga mos yashash shakli bo‘lsa, imperiya binolarida u ko‘proq “ekzotik detallar” sifatida talqin qilindi. Koshinlar Samarqand va Buxoro madrasalarida muqaddaslik timsoli bo‘lib xizmat qilgan bu elementlar Toshkentdagi kasalxonalar va pochtaxonalar fasadlarida “sharqona dekor” sifatida ishlatilgan.

Bu holatlar orientalizatsiya jarayonining jismoniy arxitektura vositalarida qanday namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi.

5. Me‘morlarning pozitsiyasi: sintezni yaratgan shaxslar. Bu uslublarning birikishi faqat siyosiy yoki madaniy strategiyalar bilan emas, balki individual me‘morlarning dunyoqarashi orqali ham yuzaga kelgan. Masalan: A.L. Benois, A.P. Zelenko, N.I. Ivanov kabi Rossiyadan yuborilgan

me'morlar Sharqiy estetikani o'rganib, o'z loyihalarida lokal bezaklardan faol foydalanishga urinishgan. Mahalliy usta-me'morlar masalan, Usto Shirin Murodov yoki Usto Ziyovuddin kabi hunarmandlar esa rus me'morlari bilan hamkorlikda ishlagan, natijada original sintez shakllari vujudga kelgan.

Bu madaniyatlararo hamkorlik hokimiyatlar o'rtasidagi tengsizlikka qaramay, ijodiy jihatdan muvozanatli va murakkab natijalarni keltirib chiqargan.

6. Madaniy psixogeografiya va "gibrid makonlar". Sharq va G'arb uslublari sintezi natijasida yuzaga kelgan binolar bu faqat fiziki makonlar emas, balki gibrid identitetlar, madaniy ko'p qirralilik, ijtimoiy sinflar orasidagi farqlarni vizual tarzda aks ettiruvchi murakkab tuzilmalar edi. Masalan, Toshkentdagi Yangi shahar (Novyy gorod) hududidagi ma'muriy binolar (masalan, yer boshqarmasi, statistika byurosi, harbiy gubernator uyi) tashqi bezaklarda sharqona elementlarni saqlagan bo'lsa-da, ichki tuzilishda G'arbcha funksional zonalashtirishga to'liq amal qilgan.

Shu sababli, bunday binolar "ikki olam oralig'ida" turgan, ularning vizual identiteti esa imperiya va mahalliy an'ana o'rtasidagi kuchli estetik dialog natijasidir.

7. Xalq qabul qilishi va madaniy inklyuziya. Yevropacha me'morchilikda sharqona elementlar ishlatilishi ba'zi hollarda mahalliy aholi tomonidan "begonalik hissi"ni yumshatdi. Sharqona bezaklar, tanish naqshlar, ravoqchali fasadlar bu binolarni ma'lum darajada "qabul qilinadigan" qilishga xizmat qildi.

Ammo bu sintez bir tomonlama bo'lib qoldi imperiya "sharq elementlarini" faqat estetika uchun inklyuziya qildi, ammo mahalliy aholining arxitektura ustuvorliklariga chuqur e'tibor bermadi. Natijada, bu binolar doim ham ijtimoiy rezonansga ega bo'lmadi.

8. Uslubiy sintezdan post-mustamlaka estetikaga o'tish. 1917-yildan keyingi Sovet arxitektura siyosati ostida bu sintez shakllari o'z izlarini qoldirdi. Ko'plab sobiq imperiya binolari sovetlashtirildi ammo ularning estetik strukturasi o'zgarmay qoldi.

Mustaqillik davrida esa, bu sintezga yangicha baho berila boshlandi. Ayrim hollarda ular "meros" sifatida qayta ta'mirlanmoqda, ayrimlar esa zamonaviy dizayn bilan almashtirilmoqda. Biroq, bu binolar hanuzgacha arxitektura tarixida sintezning noyob namunalari sifatida o'z o'rnini saqlab qolmoqda.

Arxitekturadagi sintez siyosat va estetikaning kesishgan nuqtasi. Sharq va G'arb uslublarining mustamlaka sharoitidagi sintezi bu oddiy "stil aralashuvi" emas. Bu kuch, madaniyat, identitet va hokimiyat o'rtasidagi murakkab, ko'p qatlamli munosabatlarning vizual va jismoniy ifodasidir. Arxitektura vositasida imperiya o'z mavjudligini mahalliy madaniyat fonida

legitimlashtirishga urindi. Mahalliy uslublar esa qarshilik yoki muvofiqlashuv orqali o'z ta'sir doirasini saqlab qoldi.

Bu holat tarix, san'atshunoslik, sotsiologiya, va postkolonial tadqiqotlar uchun hamon dolzarb ilmiy mavzu bo'lib qolmoqda.

Dars mavzularini o'zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Mustamlakachilik davrida Rossiya imperiyasining shaharsozlik siyosatining asosiy maqsadlari nimalardan iborat edi?

2. "Yevropacha shaharsozlik" deganda nimani tushunasiz?

3. "Russko-vostochnyy stil" (rus-sharqona uslub) deganda qanday arxitektura yechimlari nazarda tutilgan?

4. Mahalliy me'morlar va ustalarning kolonial arxitektura jarayonidagi o'rni qanday bo'lgan?

5. "Sharq va G'arb uslublari sintezi" deganda qanday estetik yoki texnik birliklar tushuniladi?

6. Nima uchun Toshkent mustamlaka davrida Rossiya imperiyasining eng muhim ma'muriy markaziga aylandi?

7. Toshkent, Farg'ona va Samarqandda qurilgan bank, gimnaziya, vokzal binolarining umumiy va farqli arxitektura xususiyatlarini solishtiring.

8. Rossiya imperiyasi tomonidan joriy qilingan texnik-modernizatsiya choralari (elektr, temir yo'l, sanitariya tizimi) qanday urbanistik o'zgarishlarga olib keldi?

9. Sharqona estetik elementlar mustamlaka me'morchiligida qanday funksional yoki dekorativ rol o'ynagan?

10. Gibrid arxitektura namunalari hozirgi kunda madaniy meros sifatida qanday baholash mumkin.

11. Mustamlaka davrida qabul qilingan qanday qonunlar, reglamentlar yoki farmonlar shaharsozlik siyosatini belgilab bergan?

12. Arxitektura loyihalarini tasdiqlashda Rossiya imperiyasining qaysi idoralari ishtirok etgan?

13. Tarixiy me'moriy hujjatlar orqali Farg'ona vodiysida qurilgan harbiy gimnaziya binosining loyihaviy tuzilishini tahlil qiling.

14. Toshkentda qurilgan ratusha (shahar hokimiyati) binosi haqidagi arxiv materiallarini qanday topish mumkin?

15. Mustamlaka arxitekturasi – bu zo'ravonlik merosimi yoki madaniy sintez namunasimi?

16. Yevropacha me'morchilik elementlarining mahalliy urban madaniyatiga ta'siri ijobiy yoki salbiy?

17. Bugungi arxitektura siyosatida tarixiy kolonial binolarning saqlanishi qanday ahamiyatga ega?

18. Sharq va G'arb uslublarining hozirgi O'zbekiston me'morchiligida qanday ko'rinishlari saqlanib qolgan?

19. Agar siz me'mor bo'lsangiz, mustamlaka davridagi gibriddagi binoni qanday tarzda restavratsiya qilgan bo'lardingiz?

20. Mustamlaka me'morchiligi bizning o'zligimizni anglashimizga yordam beradimi yoki to'siqmi?

XI BOB.

O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI XX ASR BSHI – XXI ASRLAR

Dars reja:

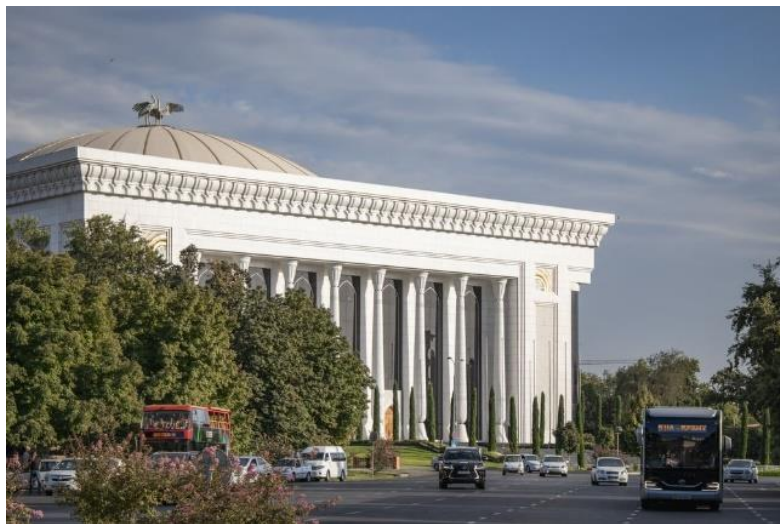
11.1. Milliy uyg'onish: tarixiy merosga murojaat

11.2. Zamonaviy arxitektura: Islom madaniy markazi, minoralar, bog'lar

11.3. Toshkent-City va yirik loyihalar

11.4. Hozirgi arxitektura maktablari va mualliflik yondashuvlari

XX asr boshi XXI asrlar oralig'i O'zbekiston arxitektura tarixida tub burilishlar davri sifatida ajralib turadi. Bu asrda mamlakat arxitekturasi mustamlakachilik siyosati, sovet modernizmi, mustaqillik davridagi milliy uyg'onish, va nihoyat XXI asr global transformatsiyalari ta'sirida shakllandi. Aynan shu davr mobaynida O'zbekiston shaharlari zamonaviylashtirilib, tarixiy merosni saqlash, zamonaviy arxitektura maktablarini shakllantirish, diniy-ma'naviy markazlar, jamoat binolari va infratuzilma obyektlarini barpo etish yo'lida yirik ishlar amalga oshirildi.

11.1-rasm. XX asr boshi XXI asrlar oralig‘i O‘zbekiston arxitekturasi.
<https://www.google.com/search?q=O‘zbekiston+arxitekturasi>.

Arxitektura faqatgina bino va inshootlar majmuasi emas, balki jamiyatning tarixiy-madaniy evolyutsiyasi, siyosiy irodasi, estetik qarashlari va ijtimoiy idealari ifodasidir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, XX asr boshidan to XXI asrning birinchi choragigacha bo‘lgan davr mobaynida O‘zbekiston arxitekturasi bosib o‘tgan yo‘lni o‘rganish milliy o‘zlikni, tarixiy xotirani va zamonaviylikni uyg‘unlashtirish jarayonini anglash uchun muhim manba hisoblanadi.

XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi ta’siri ostidagi Turkiston general-gubernatorligi shaharsozlikda Yevropa uslubidagi rejalashtirishni joriy qildi. Toshkent, Samarqand, Farg‘ona kabi shaharlarda chor Rossiyasi siyosiy-iqtisodiy manfaatlari asosida “yangi shahar”lar qurildi. Mazkur jarayonlar “mustamlakachilik urbanizmi” deb ataluvchi konsepsiyaning asosiy misollaridir. Bu davrda klassitsizm, barokko va rus eklektikasi kabi uslublar asosida ratushalar, banklar, temir yo‘l vokzallari, maktablar va shifoxonalar qurildi. Ammo ayni vaqtda, mahalliy me’moriy an’analar inkor qilinib, tarixiy me’morchilik obidalari ko‘plab talofatlarga uchradi.

1917 yilgi Oktyabr inqilobi va sovet hokimiyatining barpo etilishi bilan arxitektura siyosati tubdan o‘zgardi. Sovet davlati arxitektura va shaharsozlikni ijtimoiy muhitni o‘zgartirish vositasi sifatida ko‘rdi. Bosh rejalar asosida yangi sanoat shaharlari, turar-joy massivlari, madaniyat saroylari, maktablar va uy-joy kommunal xizmatlari obyektlari barpo etildi.

1930–1950 yillarda “sotsrealizm” deb nomlangan rasmiy san’at va arxitektura uslubi hukmron bo‘lib, monumentalizm, ideallashtirilgan obrazlar va mafkuraviy mazmun asosiy belgilarga aylandi. 1960 yillardan boshlab esa zamonaviylik (modernizm) va funksionalizm yo‘nalishidagi yengil konstruksiyali, seriyali uy-joylar va ijtimoiy binolar keng tarqaldi. Bu jarayonlar fonida, mahalliy me’moriy-estetik qadriyatlar asta-sekin yo‘qolib bordi.

O‘zbekiston 1991 yilda mustaqillikka erishgach, milliy identitetni tiklash, tarixiy-madaniy merosni qayta qadrlash va zamonaviy arxitektura yondashuvlarini milliy an’analar bilan uyg‘unlashtirishga intildi. Bu davrda islomiy madaniyat obidalari – masjidlar, maqbaralar, madrasa va ziyoratgohlar rekonstruksiya qilindi yoki yangidan bunyod etildi. Islom madaniy markazi, Hazrati Imom majmuasi, Registon ansambli va boshqa muhim obidalar tiklanib, zamonaviy shahar muhitiga uyg‘unlashtirildi. Shu bilan birga, yangi asr infratuzilmaviy talablari asosida Toshkent-City kabi yirik loyiha amalga oshirilib, O‘zbekistonni zamonaviy arxitektura maktablarining markaziga aylantirishga intilish sezildi.

11.2-rasm. Toshkent shahridagi zamonaviy binolarning arxitekturaviy-badiiy obrazi.

<https://www.google.com/search?q=O'zbekistonni+zamonaviy+arxitektura>

XXI asr arxitekturasi endi faqat bino qurish emas, balki ekologik barqarorlik, zamonaviy texnologiyalar, mahalliy madaniyat, global estetik me’yorlar va funksional talablarga moslashish masalalarini qamrab oladi. Bu davrda mualliflik yondashuvlari, shaxsiy me’morlik uslublari, yangi maktablar, ekologik dizayn va shaharlandshaft arxitekturasi keng rivoj topdi.

11.1. Milliy uyg‘onish: tarixiy merosga murojaat

Mustaqillik va yangi arxitektura mafkurasi. 1991 yil 1-sentabr kuni O‘zbekiston Respublikasi o‘z mustaqilligini e’lon qilishi bilan mamlakat siyosiy, ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy hayotida tub burilishlar boshlangan bo‘lsa, arxitektura sohasida ham yangicha milliy uyg‘onish bosqichi boshlanadi. Ushbu davrni “arxitektura uyg‘onishi” deb atash mumkin, chunki bu jarayonda sovet arxitektura merosiga tanqidiy yondashuv shakllanib, tarixiy me’moriy yodgorliklarga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgardi.

11.3-rasm. “O‘zbekiston milliy akademik drama teatri” binosining qayta ta’mirilanishi 2001 yil 30 avgustda bitdi.

<https://shosh.uz/toshkent-shahridagi-zamonaviy-binolarning-arxitekturaviy-badiiy-obrazi/>

Milliy uyg‘onish jarayoni me’morlikda ikki asosiy yo‘nalishda ko‘zga tashlanadi: **Tarixiy merosni asrash va rekonstruksiya qilish**, ya’ni eski me’moriy yodgorliklarni ta’mirlash, saqlash va zamonaviy shahar

hayotiga qayta uyg‘unlashtirish; **Milliy an’analar asosida yangi inshootlar qurilishi**, ya’ni yangi masjidlar, maqbaralar, madrasa va jamoat binolari loyihalanişida tarixiy shakl va bezak uslublariga murojaat qilish.

Bu ikki yo‘nalish O‘zbekiston arxitektura siyosatining asosiy falsafasini tashkil etadi: **“Modernizatsiya va milliylik sintezi”**.

Tarixiy yodgorliklarni asrash siyosati: Davlat strategiyasi. Mustaqillikdan so‘ng Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va Madaniyat vazirligi ko‘rsatmalari asosida tarixiy obidalarni saqlash, restavratsiya va rekonstruksiya qilishga alohida e‘tibor berila boshlandi. Ayniqsa quyidagi muhim qonuniy-huquqiy hujjatlar arxitektura merosini asrashda asosiy poydevor bo‘lib xizmat qildi: “Madaniy meros ob’ektlarini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi qonun (1992); “Tarixiy-madaniy meros ob’ektlarini restavratsiya qilish tartibi” (1998); “O‘zbekiston Respublikasining tarixiy obidalarini asrash dasturi” (2001); 2021 yilda Prezident farmoni bilan qabul qilingan “Madaniy meros obyektlarini kompleks muhofaza qilish va boshqarish” milliy strategiyasi.

Bu hujjatlar asosida Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz, Toshkent, Qo‘qon, Shahrisabz kabi tarixiy shaharlar markazlari UNESCO tavsiyalariga muvofiq restavratsiya qilindi. Misol uchun, Buxorodagi Po‘yi Kalon majmuasi, Lyabi Hovuz ansambli, Xivadagi Ichan-Qal‘a, Samarqanddagi Shohi Zinda va Registon majmualari ta‘mirdan chiqarildi.

Milliy g‘urur manbai sifatida tarixiy obidalar. Tarixiy yodgorliklar faqatgina me‘moriy obyekt sifatida emas, balki milliy g‘urur, tarixiy xotira va madaniy identitetni saqlab turuvchi omil sifatida qadrlana boshladi. Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2022 yilda e‘lon qilingan “Yangi O‘zbekiston” g‘oyasi ham bu yondashuvni mustahkamladi. Unda tarixni qayta kashf qilish, uni zamonaviy urbanistik makon bilan uyg‘unlashtirish zarurligi qayd etildi.

Bu doirada quyidagilar amalga oshirildi: Qadimiy me‘moriy ansambllar atrofidagi sohalar yangilandi; Obidalarini o‘rab turgan infratuzilma (yo‘llar, chiroqlar, yo‘lovchi yo‘laklari) modernizatsiya qilindi; Turistik va ziyoratbop hududlarga aylantirildi; Restavratsiya ishlari faqat “asliga sodiqlik” tamoyili asosida olib borildi.

Masalan, Shohi Zinda nekropolining barcha qadamjolari XX asr boshidagi holatga keltirilib, jahon me‘morchilik merosi kontekstida yana porladi.

Tarixiy shakllarning zamonaviy talqini: Milliy uslubdagi yangi binolar. Milliy uyg‘onish davrida faqat mavjud obidalarini tiklash bilangina cheklanilmay, balki yangi arxitektura inshootlarini qadimiy shakl, naqsh va bezaklardan ilhomlangan holda barpo etish tendensiyasi shakllandi. Bu jarayonni “neotraditsionalizm” deb atash mumkin. Unda quyidagi

xususiyatlar ko'zga tashlanadi: Qubba masjidlar, muzeylar, kutubxonalar va saroylarda ishlatiladigan markaziy elementga aylandi; Ravok va ravoqlar fasadlarda nafaqat estetik, balki funksional element bo'lib xizmat qiladi; G'ishtli va koshinkorlik bezaklari – ichki va tashqi devorlarda keng qo'llaniladi; Hovli tuzilmasi o'zbek me'morchiligining an'anaviy iqlimga moslashuvchan yondashuvi sifatida qadrlanadi. Misollar: Hazrati Imom majmuasi (Toshkent) tarixiy islomiy me'morchilik ruhida tiklangan va zamonaviy shahar markazida joylashgan. Imom Buxoriy xalqaro markazi (Samarqand) zamonaviy dizayn va qadimiy me'morchilik elementlarining uyg'unligi. Imom Termiziy markazi (Surxondaryo) regional me'moriy identitet asosida qurilgan diniy-ma'naviy markaz.

Me'morlikda milliylikni anglash va talqin qilish. Milliy uyg'unish davrida o'zbek me'morlarining ijodida ham milliy o'zlikni izlash, tarixiy va mahalliy me'morlik uslublariga murojaat qilish intilishi kuzatildi. O'zbekiston me'morchilik akademiyasi, Toshkent Arxitektura-qurilish instituti, Ikuo Hirayama xalqaro madaniy meros markazi kabi tashkilotlar ushbu yondashuvni ilmiy, amaliy va ta'limiy jihatdan tasdiqlab, shu bilan birga, O'zbekiston me'morchiligi milliylik bilan chegaralanib qolmay, global arxitektura oqimlari bilan muloqotga kirishdi. O'zbek me'morlarining ishlanmalari Osiyo, Yevropa va Arab dunyosi arxitektura forumlarida taqdim etildi.

Milliy uyg'unishning arxitekturadagi roli. XX asr oxiri – XXI asr boshlaridagi milliy uyg'unish davri O'zbekiston arxitekturasida quyidagilarni ta'minladi: Tarixiy me'moriy merosni asrash madaniyati shakllandi; Arxitektura orqali milliy identitet va estetik qarashlar mustahkamlandi; Zamonaviy qurilishda milliy shakl va g'oyalarni uyg'unlashtirishga erishildi; Urbanistik muhitda tarix va zamonaviylik uyg'unligiga intilish paydo bo'ldi; Arxitekturaga ideologik emas, estetik va ilmiy yondashuv shakllandi.

11.2. Zamonaviy arxitektura: Islom madaniy markazi, minoralar, bog'lar.

Zamonaviy davrda ma'naviy arxitektura shakllanishi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatida diniy-ma'naviy merosni asrash, uni zamonaviy hayotga tatbiq qilish masalalari markaziy o'rin egalladi. Shu bilan birga, bu jarayon arxitektura sohasiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Islomiy tamaddun va o'zbek me'morchiligi tarixidagi yuksak namunalar yangi inshootlar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qildi. Shu tariqa, 1990-yillardan boshlab yurtimizda **zamonaviy diniy arxitektura** shakllanishining yangi bosqichi boshlandi. Ushbu bosqich quyidagi jihatlar

bilan tavsiflanadi: Islomiy merosni yangicha talqin etish; *Qadimiy me'moriy elementlardan zamonaviy texnologiyalar bilan foydalanish; Minoralar, bog'lar, madrasa va masjidlar, madaniyat markazlarini jamoat makonlariga aylantirish; Aholining ma'naviy ehtiyojlariga xizmat qiladigan arxitektura muhitini yaratish.* Bunda qadimiy asrlar davomida shakllangan Timuriylar davri, Qoraxoniylar davri, va Buxoro-Samarqand maktablari me'moriy estetikasi asosiy ilhom manbai bo'lib xizmat qildi.

Islom madaniy markazlari: Hazrati Imom majmuasi (Toshkent). Mustaqillikdan so'ng O'zbekiston poytaxti Toshkentda islom madaniy merosini markazlashtiruvchi yirik loyihalar amalga oshirildi. Ulardan eng muhimlaridan biri Hazrati Imom majmuasi bo'lib, bu obyekt Toshkentning diniy va madaniy markaziga aylandi.

11.4-rasm. Hazrati Imom majmuasi.
<https://meros.uz/object/hazrati-imom-majmuasi>

Baroqxon madrasasi (XVI asr, restavratsiya); Muiy Muborak madrasasi (qadimiy Qur'on nusxasi Usmon Mushafi saqlanadi); Tilla Shayx masjidi; Imom Islom ibn To'g'on maqbarasi; Zamonaviy kutubxona va ilmiy markaz binosi. Ushbu majmua yurtimizda tarixiy obidalar asosida **kompleks diniy-ma'naviy markaz** yaratish yondashuvining mukammal namunasi bo'ldi. Shu bilan birga, unda zamonaviy arxitektura elementlari oraliq makonlar, yo'laklar, infraqaror elementlar, ekologik yoritish tizimlari asosida funksional jamoat hududi shakllantirildi.

Imom Buxoriy xalqaro markazi (Samarqand viloyati). 2020-yilda yakunlangan ushbu markaz O'zbekiston zamonaviy arxitekturasi uchun eng yirik diniy-ma'naviy loyihalaridan biridir. Markazning umumiy maydoni 10 gektardan ortiq bo'lib, quyidagi qismlardan iborat:

11.5-rasm. Imom Buxoriy xalqaro markazi.
<https://www.silkroad-samarkand.com/uz/resort/al-bukhari/>

- Muhtasham masjid (12 mingdan ortiq namozxon uchun mo‘ljallangan);
- Xalqaro konferensiya zali;
- Ilmiy-tadqiqot markazi;
- Kitobxona;
- Bog‘ va sayilgoh hududi.

Me‘moriy jihatdan, ushbu markazda Timuriylar davrining monumental shakllari, Sharqiy islomiy me‘morchilikning elementlari, ayniqsa, ravoklar, gumbazlar, minora fasadlari va naqqoshlik bezaklari zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirilgan.

Imom Termiziy va Imom Moturidiy markazlari. Surxondaryo viloyatidagi Imom Termiziy markazi va Toshkentdagi Imom Moturidiy xalqaro ilmiy markazi ham diniy-ma‘naviy merosning zamonaviy shakldagi timsollari sifatida arxitektura tarixiga kirdi. Ushbu majmualarda:

11.6-rasm. Imom Termiziy va Imom Moturidiy markazi.
<https://kun.uz/84490000>

Yevrostandartlarga mos konfrensiyalar zali; Mahalliy g‘ishtli bezaklar; Moviy rangdagi gumbazlar; To‘qimalangan panjaralar; Yashil hududlar va masjid atrofi bog‘lari mavjud.

Minoralar: Ma‘naviy belgi va arxitektura vertikalizmi. Minora – o‘zbek va islom me‘morchiligida faqatgina ezan uchun emas, balki muqaddaslik, ramziy balandlik va makoniy orientir sifatida qadrlanadi. Zamonaviy davrda minoralar yana arxitektura landshaftining ajralmas elementi sifatida tiklandi.

Toshkent Islom sivilizatsiyasi markazi minoralari. Bu markaz 2022-yilda qurilishi boshlangan zamonaviy yirik loyiha bo‘lib, unga 70 metrlik minoralar o‘rnatilishi rejalashtirilgan. Ularning shakllari qadimiy Buxoro, Katta Langar, Kalon minorasidan ilhomlanib, zamonaviy chiroqlar, shamolga chidamli metall konstruksiyalar va LED tizimlar bilan uyg‘unlashtirilgan.

Regional minoralar. Viloyatlardagi yangi masjidlarda qad rostlagan minoralar (Navoiy, Andijon, Namangan, Urganch va boshqalarda) estetik hamda diniy arxitektura belgisi sifatida yangidan yangilandi. Ayniqsa, Orolbo‘yi hududida Qur‘oni Karimdan ilhomlangan geometrik naqshli minora loyihalari amalga oshirildi.

Bog‘lar va sayilgohlar: Ma‘naviy makon va ekologik dizayn. Zamonaviy arxitektura atrof-muhit bilan uyg‘unlikda shakllanmoqda. Shu bois, diniy-ma‘naviy markazlar atrofida tashkil etilgan bog‘lar va sayilgohlar ham me‘moriy loyihalarning ajralmas qismiga aylandi. Bu bog‘lar shunchaki

bezak emas, balki ekologik muvozanat, jamiyatning estetik va ijtimoiy dam olish ehtiyojlariga moslashtirilgan fazoviy tizimdir.

Bog‘lar strukturasi. Axborot taxtachalari, hadislar yozilgan toshlar; Estetik sayr yo‘laklari va favvoralar; Ravokli soyabonlar va zamonaviy o‘rindiqlar; Dastlabki islomiy bog‘sozlik uslubidan ilhomlangan suv havzalari; Ekologik yoritish va suv tejoychi tizimlar.

Diniy-pedagogik kontseptsiya. Islom madaniy markazi, Imom Buxoriy bog‘i va Termizdagi Imom Termiziy xiyoboni bu faqat bog‘ emas, balki tarbiyaviy va pedagogik kontseptsiya asosida qurilgan madaniy maydonlardir. Bu yerda yoshlar, sayyohlar va ziyoratchilar tarix, din, madaniyat bilan tanishadilar.

Estetik yondashuvlar: Milliy identitetni zamonaviy talqin qilish. Diniy-ma‘naviy markazlar va bog‘lar qurilishida ishlatilayotgan arxitektura estetikasi asosan quyidagi usullarda o‘z ifodasini topadi: *Yengil arkadalar va gumbazli sahnalar; Ko‘k, oq va qum ranglarining uyg‘unligi; Koshinkorlik va gilam naqshlaridan ilhomlangan bezaklar; Mahalliy uslubdagi ayvon va ustunlar; Zamonaviy landshaft arxitekturasi yondashuvi.* Ushbu elementlar diniy estetikani ortiqcha monumentalizmga emas, balki nafislik va zamonaviy ijtimoiy kontekstga moslashtirishga intiladi.

Zamonaviy diniy-ma‘naviy arxitektura yo‘nalishlari. O‘zbekiston zamonaviy arxitekturasi doirasida diniy-ma‘naviy binolar, minoralar va bog‘lar quyidagi asosiy xususiyatlarga ega: Tarixiylik va zamonaviylik uyg‘unligi; Diniy shakllarni jamoat makonlariga aylantirish; Arxitektura orqali ma‘naviy-tarbiyaviy g‘oyalarni targ‘ib qilish; Ekologik va fazoviy uyg‘unlikka intilish; Milliy identitetni global me‘yorlar bilan bog‘lash.

11.3. Toshkent-City va boshqa yirik loyihalar

Toshkent-City: zamonaviy urbanistik konsepsiya va shahar imijining qayta shakllanishi XXI asr boshlarida O‘zbekiston arxitekturasi zamonaviy globalizatsiya tendensiyalariga javoban keng ko‘lamli yirik loyihalarning hayotga tadbiiq etilishi kuzatildi. Bu jarayonda “Toshkent-City” xalqaro ishbilarmonlik markazi – nafaqat arxitektura va shaharsozlik nuqtai nazaridan, balki iqtisodiy va madaniy jihatdan ham eng diqqatga sazovor loyihalardan biri bo‘ldi. Mazkur loyiha poytaxt Toshkent shahrining markaziy qismida, avvalgi sanoat va ma‘muriy hududni qayta tashkil qilish orqali shakllandi.

11.7-rasm. Toshkent-City.

<https://daryo.uz/2018/06/14/x>.

Toshkent-City loyihasi 2017-yilda prezident qaroriga asosan yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasining zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotiga mos yangi urbanistik modelni shakllantirishni nazarda tutdi. Bu loyiha doirasida 80 gektardan ortiq maydonda ofislar, mehmonxonalar, savdo markazlari, ko‘p qavatli turar-joylar, madaniy maskanlar va jamoat bog‘lari rejalashtirildi. Loyihaning asosiy maqsadi – poytaxt shahar markazini jahon darajasidagi biznes markazga aylantirish, investorlar uchun qulay sharoitlar yaratish va ilg‘or me‘moriy texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish edi.

Toshkent-City loyihasi o‘zida yuqori darajadagi texnologik yechimlar, ekologik standartlar va xalqaro arxitektura kompaniyalarining tajribasini mujassamlashtirgan. Unda “shahar ichidagi shahar” g‘oyasi asosida funksional zonalashuv, avtomobil va piyodalar harakatining aniq tashkil etilishi, yashil maydonlar va suzish havzalari bilan uyg‘unlashgan arxitektura tizimi ishlangan.

Iqtisodiy va siyosiy kontekstda Toshkent-Cityning o‘rni. Toshkent-Cityning shakllanishi O‘zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o‘tishdagi muhim bosqich sifatida qaraladi. Loyiha respublika iqtisodiyotida xizmat ko‘rsatish sektorining, ayniqsa bank, turizm, marketing va IT texnologiyalarning jadal rivojlanishini rag‘batlantirishga xizmat qildi. Bundan tashqari, loyiha doirasida xorijiy sarmoya oqimini jalb etish, xalqaro moliyaviy institutlar va kompaniyalarni mamlakatga jalb etish maqsad qilingan edi.

Shuni ta’kidlash kerakki, Toshkent-City loyihasining amalga oshirilishi bilan birga shahar ijtimoiy-iqtisodiy makonining qayta

shakllanishi yuz berdi. Ilgari bu hududda joylashgan sanoat va ombor zonaları, ichki yo‘llar va yaroqsiz infratuzilma qismlari buzilib, o‘rniga jahon darajasidagi zamonaviy ofis va yashash hududlari tashkil etildi. Bu esa Toshkent shahrining tashqi arxitekturaviy imijini tubdan o‘zgartirdi.

Arxitektura va dizayn yondashuvlari. Toshkent-City doirasidagi binolar, ayniqsa “Nest One” minorasi, Hilton mehmonxonasi, Tashkent Mall, konferensiya markazlari va boshqa infratuzilma obyektlari, zamonaviy ekologik qurilish tamoyillariga muvofiq, energiya tejoychi materiallar, ekologik toza resurslardan foydalangan holda qurilmoqda. Ularning dizayn konsepsiyasi xalqaro tanlovlar asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, ko‘plab xorijiy arxitektura kompaniyalari ishtirok etgan. Bu obyektlarda parametrik arxitektura, yuqori texnologik fasad konstruksiyalari, ko‘p qavatli turar joylarning modulli qurilishi kuzatiladi.

Bog‘lar va jamoat joylari dizayni ham xalqaro standartlar asosida, jamoatchilik uchun ochiqlik, inklyuzivlik, barqarorlik, “yashil landshaft” konsepsiyasini aks ettirgan holda amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, Toshkent-City park zonasi va uning zamonaviy landshaft yechimlari – sun‘iy kanallar, ko‘priklar, piyodalar yo‘lakchalari orqali Toshkentning tarixiy bog‘dorchilik merosi bilan zamonaviy ekologik dizayn uyg‘unlashtirilgan. Toshkent-City nafaqat iqtisodiy markaz, balki ijtimoiy sinflar orasidagi tafovutning vizual ifodasi sifatida ham tahlil qilinadi. Undagi turar-joylar narxining nisbatan yuqoriligi, ayrim hollarda past qatlam aholisining bu hududdan ko‘chirilishi yoki ijtimoiy xizmatlarning har doim ham keng qatlamlar uchun ochiq bo‘lmasligi, zamonaviy shaharsozlikning global muammolaridan biri sifatida ko‘rilmogda. Bu holat urban sotsiologiya va arxitektura etikasining dolzarb masalaridan hisoblanadi.

Shunga qaramay, Toshkent-City loyihasi orqali ijobiy urbanistik modellar yaratilmogda: ko‘chalar ochiqligi, jamoat bog‘lari, piyodalar uchun qulay muhit, ochiq amfiteatrlar, savdo galereyalari va kafe-maydonlar. Bu esa zamonaviy shahar hayot tarzining shakllanishiga xizmat qilmoqda. Yangi Toshkent shahri (New Tashkent). 2023-yildan e‘tiboran O‘zbekiston hukumati tomonidan ilgari surilgan eng yirik urbanistik tashabbuslardan biri bu “Yangi Toshkent” loyihasidir. U Toshkent shahrining sharqiy yo‘nalishida 20 000 gektarga yaqin maydonni o‘z ichiga olgan holda yangi ma‘muriy, ijtimoiy, ilmiy va madaniy markazga aylanishi kutilmoqda. “Yangi Toshkent” loyihasining asosiy kontseptsiyasi raqamli shahar (smart city), ekologik tozalik, transport integratsiyasi, urban ekologiya va ijtimoiy barqarorlik prinsiplari asosida qurilishlarni tashkil qilishdir. Yangi shahar ichida prezident administratsiyasi, parlament binolari, oliy o‘quv yurtlari, ilmiy institutlar, jamoat xizmatlari va parklar joylashadi. Bu loyiha Toshkentning ortiqcha yuklama ostida qolgan transport va infratuzilma

tizimini engillashtirishga qaratilgan, 2021-yilda barpo etilgan “Yangi O‘zbekiston” bog‘i va unga tutashgan monumental arxitektura obyektlari ham mustaqillik davri arxitekturasining muhim namunasi hisoblanadi. Bu bog‘ “Milliy uyg‘onish” g‘oyasini amalda aks ettirgan, tarixiy xotira, zamonaviy identitet va jamoaviy ongni birlashtirgan hudud sifatida yaratilgan.

Bog‘ ichida joylashgan Mustaqillik arkasi, madaniy-marifiy pavilonlar, amfiteatrlar, jamoat bog‘lari, sport inshootlari va boshqa ob‘ektlar arxitektura nuqtai nazaridan milliy uslub bilan zamonaviy texnologiyalar sintezini ko‘rsatadi.

Nukus, Samarqand va Andijondagi yirik majmualar. So‘nggi yillarda Nukusdagi Akademik Savitskiy nomidagi muzey rekonstruksiyasi, Samarqanddagi Congress Hall majmuasi va Registon markaziy xiyoboni atrofidagi rekonstruksiya ishlari, Andijon va Farg‘onada zamonaviy turar-joy massivlari qurilishi mamlakat miqyosida zamonaviy yondashuvlarning keng tarqalganligini ko‘rsatadi. Ushbu loyihalar mahalliy me‘morlar va xalqaro hamkorlar ishtirokida amalga oshirilmoqda.

11.4. Hozirgi arxitektura maktablari va mualliflik yondashuvlari

XXI asr boshlaridan boshlab O‘zbekiston arxitekturasida yangi bosqich boshlandi. Bu davr – milliylik, zamonaviylik va global arxitektura oqimlari o‘rtasidagi murakkab uyg‘unliklar bilan xarakterlanadi. Iqtisodiy-ijtimoiy islohotlarning chuqurlashuvi, davlatning urbanizatsiya jarayonlariga bo‘lgan e‘tiborining oshishi, shuningdek, zamonaviy shaharsozlikda ekologik, ijtimoiy va madaniy omillarni hisobga olgan yondashuvlar shakllanishi arxitekturaviy fikrning yangilanishiga olib keldi. Bu jarayonda mustaqil ijodiy maktablar, mualliflik konsepsiyalari, shaharsozlik laboratoriyalari va texnologik innovatsiyalar bir butun ekotizimni tashkil etdi.

Hozirgi arxitektura maktablari: milliy asoslar va ilmiy platformalar. O‘zbekistonda hozirgi arxitektura maktablari asosan yetakchi oliy ta‘lim muassasalari (Toshkent Arxitektura-qurilish instituti, Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti, Farg‘ona politexnika instituti va boshqalar) negizida shakllanmoqda. Ushbu maktablar zamonaviy arxitekturaning kontseptual asoslari, materialshunoslik, ekologik dizayn, tarixiy muhit bilan ishlash usullari, shahar infratuzilmasi modellashtirish, GIS texnologiyalari asosida loyihalash kabi yo‘nalishlarda faol ilmiy va amaliy ish olib bormoqda.

11.8-rasm. Hozirgi arxitektura maktablari.
<https://uz.kursiv.media/uz/2>.

Bu maktablar tomonidan olib borilayotgan ilmiy izlanishlar arxitektura tarixiga murojaat qilgan holda, milliy qadriyatlarni zamonaviy shakllarda ifodalashni maqsad qiladi. Masalan, Samarqand maktabi Sharq arxitekturasi merosi va mahalliy muhitga asoslangan regionalizm g‘oyalarini ishlab chiqsa, Toshkent maktabi ko‘proq texnologik yangiliklar va global tarmoqlanish konsepsiyasiga e‘tibor qaratadi.

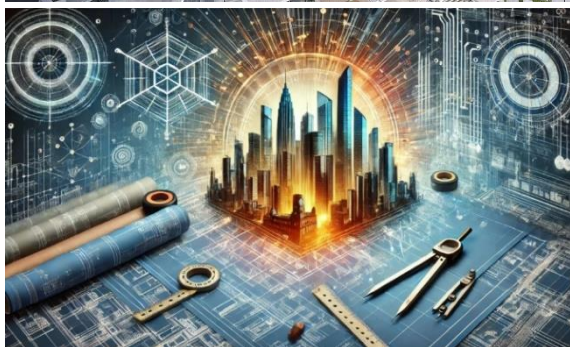
Mualliflik yondashuvlari: ijodiy individualizm va kontekstual dizayn. Zamonaviy O‘zbekiston arxitekturasida individual mualliflik yondashuvlari tobora kuchaymoqda. Bu holat bir necha sabablar bilan bog‘liq: arxitektura tanlovlarining o‘ssishi, yirik loyihalar uchun ochiq tanlovlar va xorijiy tajribaning keng kirib kelishi. Shuningdek, mustaqil arxitektorlik byurolarining faoliyati (masalan, LCM, StudioArchi, KNAUF Arxitektura, Turon Design va boshqalar) orqali muayyan konseptual yondashuvlar shakllanmoqda.

Bugungi mualliflik yondashuvlarining muhim belgilaridan biri **kontekstual dizayn**dir. Ya‘ni arxitektor joyning tabiiy, tarixiy, madaniy va ijtimoiy sharoitini chuqur o‘rganib, loyihani moslashtirilgan va integratsiyalashgan shaklda ishlab chiqadi. Masalan, Toshkentdagi Islom Sivilizatsiyasi markazi yoki «Yangi O‘zbekiston» bog‘idagi loyihalarda mahalliy identitet va zamonaviy texnologiyalar sintezi yaqqol ko‘rinadi.

Yosh arxitektorlar va raqamli arxitektura. Raqamli texnologiyalar bilan ishlovchi yangi avlod arxitektorlarining paydo bo‘lishi O‘zbekiston arxitekturasi uchun muhim burilish yasadi. Ular 3D modellashtirish, parametrik dizayn, BIM (Building Information Modeling) va VR/AR texnologiyalarini loyihalash jarayonida faol qo‘llamoqdalar. Bu esa qurilish

sifati, byudjet aniqligi, energiya samaradorlik kabi omillarni oldindan nazorat qilish imkonini beradi.

Shuningdek, yosh arxitektorlar ko‘proq **interdisipliner yondashuv**lardan foydalanishmoqda: arxitektura ekologiya, arxitektura sotsiologiya, arxitektura texnologiya birligi asosida loyiha ishlab chiqiladi. Masalan, zamonaviy maktab, tibbiyot markazi yoki mahalla markazlari dizaynida sotsiokulturniy omillar muhim o‘rin egallaydi.

11.10-rasm. Yosh arxitektorlar va raqamli arxitektura loyhalari.

<https://www.unite.ai/uz/generative-ai>.

Mualliflik arxitekturasi misollarida yangi tendensiyalar. O‘zbekiston arxitektura landshaftida bir qancha mualliflik binolar mavjud bo‘lib, ular o‘z uslubiy xususiyatlari, material tanlovi, makon tuzilishi bilan ajralib turadi: Islom Sivilizatsiyasi markazi mualliflik estetikasi va milliy ramzlarning zamonaviy talqini orqali ishlangan. Toshkent-City dagi biznes markazlar stiklanuvchi fasadlar, vertikal landshaftlar va urbanistik muhitga moslashtirilgan shakllar orqali global dizayn tendensiyalarini ifodalaydi.

“Yangi O‘zbekiston” bog‘i markaziy pavilyoni ekologik materiallar va biomorfik shakllardan foydalanilgan holda tabiat bilan integratsiyalashgan makon yaratishga urinish sifatida talqin qilinadi.

Arxitektura g‘oyaviy va texnologik izlanishlar maydoni. Bugungi O‘zbekiston arxitekturasi mualliflik va maktab yondashuvlari nuqtai nazaridan turli makonlarda rang-baranglikka ega. Bu holat milliy va global identitet o‘rtasida muvozanatni saqlash, arxitektura orqali tarixiy xotira va zamonaviy ehtiyojlarni birlashtirish, hamda ijtimoiy ehtiyojlarni makon orqali ifoda etish tamoyillariga asoslangan. Hozirgi arxitektorlar – faqatgina quruvchilar emas, balki ijtimoiy muammolarni echishga qaratilgan mutafakkir dizaynerlardir. Shu sababli, XXI asr arxitektura maktablari va mualliflari o‘zlarining har bir loyihasida zamon ruhini aks ettiruvchi konseptual qatlarni yaratishga intilmoqda.

Dars mavzularini o‘zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Milliy uyg‘onish davri me‘morchiligida tarixiy obidalarga murojaat qanday ko‘rinishda ifodalandi?
2. Bu davrda qaysi tarixiy maktablar va me‘moriy yodgorliklar tahlil qilindi va yangidan qadrlana boshlandi?
3. Milliy uyg‘onish davrining shaharsozlik siyosatiga ta‘siri qanday bo‘lgan?
4. Islom madaniy markazi arxitekturasida qaysi an‘anaviy va zamonaviy elementlar uyg‘unlashtirildi?
5. Zamonaviy minoralarning dizaynida qanday me‘moriy va ramziy ma‘nolar mujassam?
6. Yirik shahar bog‘lari me‘moriy va ekologik jihatdan qanday ahamiyat kasb etadi?
7. Toshkent-City loyihasi qanday arxitektura va urbanistik tamoyillar asosida barpo etilgan?
8. Yirik loyihalarda xalqaro me‘moriy byurolarning ishtiroki qanday bo‘lgan?
9. Zamonaviy qurilishlarda “aqli shahar” (smart city) texnologiyalari qanday qo‘llanilmoqda?
10. Hozirgi O‘zbekiston arxitektura maktablarining asosiy uslublari qanday?
11. Mahalliy va xalqaro arxitektorlarning mualliflik yondashuvlarida qanday farqlar mavjud?
12. O‘zbekistonda zamonaviy arxitekturani rivojlantirishda qanday davlat dasturlari va qonunlar qo‘llanilmoqda?

XII BOB. MUSTAQILLIK DAVRIDAGI O'ZBEKISTON ARXITEKTURASI

Dars reja:

- 12.1. Mustaqillik va arxitektura rivojlanishining yangi bosqichi**
- 12.2. Milliy me'moriy an'analarning qayta tiklanishi**
- 12.3. Yangi poytaxt manzarasi va zamonaviy shaharsozlik**
- 12.4. Mintaqaviy arxitekturaning yuksalishi**
- 12.5. Mustaqillik timsoli sifatidagi yodgorliklar**

1991-yil 31-avgust kuni O'zbekiston Respublikasining mustaqilligini e'lon qilishi nafaqat siyosiy va ijtimoiy-huquqiy tizimda, balki madaniy va me'moriy-estetik hayotda ham tub burilish yasadi. Mustaqillik yillarida mamlakatda kechgan o'zgarishlar jamiyatning barcha jabhalariga, xususan, arxitektura va shaharsozlik jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Ushbu davrda milliy o'zlikni qayta anglash, tarixiy merosga qaytish, zamonaviylik bilan an'anaviylikni uyg'unlashtirish, global arxitektura oqimlariga moslashish va ayni paytda o'zbekona shaklni saqlab qolish kabi masalalar markaziy o'ringa chiqdi.

Sovet ittifoqi davrida ideologik me'yorlar asosida shakllangan arxitektura jamiyatda yagona markaziy lashtirilgan tizim, tipik loyihalar va me'yorlar asosida amalga oshirilgan edi. Mustaqillikdan so'ng esa arxitektura erkin fikr, milliy ifoda va iqtisodiy rivojlanishning ramziga aylana boshladi.

Shu bois, mustaqillik yillarida arxitektura nafaqat fizik muhitning shakllanish vositasi, balki davlat mustaqilligining timsoli, xalqning tarixiy xotirasi va orzularining modellashtirilgan ifodasi sifatida qaraldi.

12.1-rasm. Mustaqillik timsoli sifatidagi yodgorliklar.

<https://uzbekistan.travel/uz/o/mustaqillik-maydoni/>

Arxitektura orqali milliy uyg‘onish. Arxitektura har qanday jamiyatning madaniy taraqqiyot darajasini, estetik qarashlarini, qadriyat tizimini aks ettiradi. Mustaqil O‘zbekistonda arxitektura jamiyatning o‘zligini anglashga, tarixiy ildizlarga murojaat qilishga, yangi davr ruhini yuksak ifodalashga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo‘ldi. Milliy uyg‘onish jarayonida tarixiy obidalarni tiklash, yangi binolarda milliy naqshlar, bezaklar va kompozitsion shakllardan foydalanish tendensiyalari kuchaydi. Shu bilan birga, zamonaviylik ruhida qurilgan osmono‘par binolar, xalqaro an‘analarga mos me‘moriy yechimlar ham arxitektura landshaftining ajralmas qismiga aylandi. Milliy g‘urur va davlat timsollarini ifoda etuvchi yodgorliklar, masalan, Mustaqillik maydoni, Amir Temur haykali, “Yangi O‘zbekiston” bog‘i, Islom sivilizatsiyasi markazi va boshqa ko‘plab inshootlar zamonaviy o‘zbek me‘morchiligining muhim bosqichlarini ifodalaydi. Ushbu binolar orqali arxitektura davlatning tarixiy xotirasi, bugungi siyosiy barqarorligi va istiqbolga bo‘lgan qarashlarini birlashtiruvchi kuch sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shaharsozlik siyosatidagi paradigmatic o‘zgarishlar. Mustaqillik davri arxitekturasini tahlil qilishda shaharsozlik siyosatida yuz bergan o‘zgarishlar alohida ahamiyatga ega. Yangi siyosiy-ijtimoiy kontekstda Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qarshi, Andijon, Farg‘ona kabi shaharlarda shahar markazlari yangitdan shakllantirildi, tarixiy markazlar restavratsiya qilindi, yangi tumanlar, ijtimoiy va infratuzilma obyektlari qurildi.

12.2-rasm. Shaharsozlik siyosatidagi paradigmatik o‘zgarishlar.

<https://mc.uz/oz/views/>.

Toshkent shahrida barpo etilgan “Tashkent City”, “Yangi O‘zbekiston” bog‘i, xalqaro savdo markazlari, zamonaviy aeroport va metro liniyalari shahar me‘morchiligida sifat jihatdan yangi bosqichni boshlab berdi. Aholi sonining o‘sishi, iqtisodiy faollikning oshishi va ijtimoiy infratuzilma ehtiyojlarining ortishi yangi turar joy massivlari, ko‘p qavatli uylar, maktablar, kasalxonalar, madaniyat markazlari qurilishini jadallashtirdi. Ushbu jarayonda xususiy sektor, xorijiy investorlar, xalqaro tashkilotlar ishtiroki bilan amalga oshirilgan loyihalar arxitekturani yanada xilma-xil, murakkab va global kontekstda shakllantirdi.

Arxitekturaning huquqiy va institutsional asosi. Mustaqillikdan so‘ng O‘zbekistonda arxitektura sohasining institutsional asoslari shakllana boshladi. Arxitektura va qurilish sohasini tartibga soluvchi qonunlar, hukumat qarorlari, Prezident farmonlari asosida yangi tashkilotlar, loyihalash institutlari, nazorat organlari vujudga keldi. Jumladan, “Me‘morchilik faoliyati to‘g‘risida”gi qonun (2000-yil), “Shaharsozlik kodeksi”, “Tarixiy merosni muhofaza qilish” bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlar zamonaviy arxitekturaviy siyosatning huquqiy asoslarini belgilab berdi. Shuningdek, O‘zbekiston Me‘morlar uyushmasi, Davlat arxitektura va qurilish qo‘mitasi, “ToshkentboshplanLITI”, “O‘zshaharsozlikLITI” kabi muassasalar soha

bo‘yicha ilmiy-uslubiy, loyihaviy va normativ faoliyatni amalga oshiruvchi asosiy institutlarga aylandi. Me‘morchilik ta‘limi sohasida esa Toshkent arxitektura-qurilish instituti (bugungi TDAQI) yetakchi o‘quv dargoh sifatida faoliyatini davom ettirib, yangi avlod mutaxassislarini tayyorlashda muhim o‘rin tutmoqda.

Madaniy identitet va me‘moriy ifoda. Milliy arxitektura – bu shunchaki tarixiy uslubiy yondashuv emas, balki xalqning madaniy identitetini, tarixiy xotirasini, estetik qarashlarini ifoda etuvchi kuchdir. Mustaqillikdan so‘ng bu tushuncha me‘moriy amaliyotda ham keng ifodasini topdi. Ayniqsa, tarixiy shahar markazlarining rekonstruksiyasi va restavratsiyasi orqali o‘zbek arxitekturasining qadimiy yodgorliklari qayta jonlantirildi. Xususan, Samarqanddagi Registon majmuasi, Buxorodagi Labi-Hovuz ansambli, Xivadagi Ichan-Qal‘a va boshqa o‘nlab obidalar butun dunyo e‘tiborini tortgan yodgorliklarga aylantirildi. Zamonaviy binolarda esa an‘anaviy bezaklar, sharqona gumbazlar, koshinlar, to‘qilar, minoralar va boshqa milliy detallar muhim ifoda vositasi bo‘ldi. Shu bilan birga, texnologik jihatdan ilg‘or qurilish materiallari va yechimlar, ekologik yondashuvlar, “aqli shahar” konsepsiyalari ham joriy etila boshlandi. Bu ikki qutb – milliylik va zamonaviylikning uyg‘unlashuvi O‘zbekiston arxitekturasining o‘ziga xos ko‘rinishiga sabab bo‘ldi.

Regional diversifikatsiya va mintaqaviy arxitektura. Mustaqillikdan so‘ng arxitektura faqat poytaxt yoki yirik shaharlarda emas, balki barcha mintaqalarda jadal rivojlandi. Har bir viloyat, tuman, hatto qishloqlarda ham o‘ziga xos arxitektura maktablari shakllana boshladi. Bu holat mintaqaviy o‘zlikni arxitektura orqali ifodalashga olib keldi. Masalan, Xorazmda an‘anaviy xom g‘ishtli arxitektura zamonaviy dizaynda qayta ishlanib, yangi binolarda qo‘llanila boshlandi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida milliy naqshlar, marmar bezaklar va sharqona ayvonlar bilan boyitilgan zamonaviy binolar qad ko‘tardi. Farg‘ona vodiysida esa zamonaviy sanoat zonalarini, yirik ishlab chiqarish majmualari va turar joylar arxitekturaning industriallashtirish bosqichini ifodalab berdi.

Arxitektura madaniyat, iqtisodiyot va siyosat kesishmasida. Zamonaviy arxitektura faqat me‘moriy muhitni emas, balki iqtisodiy rivojlanishni ham aks ettiradi. Savdo markazlari, biznes ofislari, mehmonxonalar, xalqaro ko‘rgazmalar uchun binolar, logistika markazlari qurilishi mamlakatning investitsiyaviy jozibasini ta‘minlaydi. Shu bilan birga, madaniyat saroylari, teatrlar, kutubxonalar, sport komplekslari, diniy markazlar esa jamiyatning madaniy-ma‘naviy taraqqiyotini yoritadi.

12.1. Mustaqillik va arxitektura rivojlanishining yangi bosqichi

1991-yilda O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach, mamlakatda siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida keng qamrovli islohotlar boshlangan bo'lsa, arxitektura sohasi ham bu tub o'zgarishlardan chetda qolmadi. Mustaqillik yillarida mamlakatning arxitektura siyosati yangi milliy g'oyalar asosida shakllanib, o'zbek xalqining boy madaniy merosini tiklash, zamonaviylik va an'anaviylikni uyg'unlashtirishga qaratilgan muhim yo'nalishlarga ega bo'ldi.

Avvalo, arxitekturaning mustaqillikdan keyingi rivojlanish bosqichi, uni mustamlaka davridan ajratib turuvchi asosiy belgilar bilan xarakterlanadi. Mustamlaka davrida arxitektura asosan Rossiya imperiyasi va keyinchalik Sovet me'morchilik maktabining andozalariga asoslangan bo'lsa, mustaqillikdan so'ng, bu yondashuv o'zgarib, milliy qadriyatlar, tarixiy meros va zamonaviy texnologiyalar sintezi yo'lga qo'yildi.

Yangi siyosiy holat arxitekturani davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylantirdi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov boshchiligida amalga oshirilgan strategik islohotlar doirasida arxitektura nafaqat moddiy madaniyat timsoli, balki milliy g'urur va mustaqillik ramzi sifatida qaraldi. Prezident farmonlari, qarorlari va hukumat dasturlari asosida yurtimizning barcha hududlarida keng ko'lamli qurilish va rekonstruksiya ishlari boshlab yuborildi.

Mustaqillik yillarida me'morchilik va shaharsozlikda tarixiy an'analar va zamonaviylikni uyg'unlashtirish, shuningdek, hududiy xususiyatlarni inobatga olgan holda mintaqaviy rivojlanishga e'tibor kuchaydi. Bu yondashuv nafaqat yirik shaharlarda, balki kichik shaharlar va qishloqlarda ham arxitektura rivojiga zamin yaratdi. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Farg'ona, Andijon, Nukus va boshqa shaharlar arxitekturasi milliy uslubda qayta shakllantirildi.

Shu bilan birga, arxitektura sohasida yangi texnologiyalar, ekologik yondashuvlar, energiya samaradorligi, yer resurslaridan oqilona foydalanish kabi mezonlar asosiy e'tiborga tushdi. Qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoatining rivojlanishi, yangi zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi va xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishi arxitekturaviy loyihalarning sifati va ko'lamini keskin oshirdi.

Me'morlar faoliyatining huquqiy asoslari mustaqillikdan so'ng sezilarli darajada rivojlandi. "Me'morchilik faoliyati to'g'risida"gi Qonun, shaharsozlik kodeksi, "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun singari normativ-huquqiy hujjatlar asosida me'morchilik va shaharsozlikning huquqiy tartibi belgilandi. Bu huquqiy

baza me'morlarning ijodiy erkinligi bilan birga, ularning mas'uliyatini ham oshirdi.

Alohida ta'kidlash joizki, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, me'morlik bilim yurtlari va ilmiy tadqiqot institutlari faoliyati kuchaytirildi. Toshkent arxitektura-qurilish instituti, O'zbekiston Fanlar akademiyasining Arxitektura va qurilish instituti, mahalliy dizayn byurolari, ijodiy uyushmalar arxitektura sohasida yangi g'oya va yechimlar taklif etishda faol ishtirok etdilar. Ilm-fan bilan ishlab chiqarish, loyihalash tashkilotlari o'rtasidagi uzviy aloqalar ta'minlandi.

Mustaqillik yillarida qurilgan muhim obidalar va binolar, shuningdek, ularning arxitektura tili ham milliy g'oyaning in'ikosi sifatida namoyon bo'ldi. Masalan, "Mustaqillik maydoni", "Xotira va Qadrlash majmuasi", "Temuriylar tarixi muzeyi", "Hazrati Imom majmuasi", "Qur'on muzeyi", "Senat binosi", "Xalqaro forumlar saroyi", "Islom sivilizatsiyasi markazi" kabi yodgorliklar va binolar yangi bosqichdagi arxitektura taraqqiyotining timsoliga aylandi. Bu binolarning loyihalashida me'moriy an'anaviy bezak elementlari, gumbazlar, ravoqlar, naqsh va muqarnaslar bilan bir qatorda, zamonaviy inshoot texnologiyalari uyg'un tarzda qo'llanildi.

Yangi bosqichda shaharsozlik siyosatining yo'nalishlari ham o'zgardi. Markazlashtirilgan rejalashtirishdan bosqichma-bosqich voz kechilib, hududiy rivojlanishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan yondashuv kuchaydi. Bu esa nafaqat ma'muriy markazlar, balki chekka hududlar, qishloqlar va aholi yashash punktlarining ham kompleks rivojiga zamin yaratdi. Ijtimoiy infratuzilma, sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va sport obyektlarining arxitekturaviy yechimlari aholining hayot sifatini oshirishga xizmat qildi.

Xorijiy arxitektura maktablari va me'moriy tajribaning o'rganilishi, xalqaro hamkorlikning kengayishi O'zbekiston arxitektura maktabining global sahnaga chiqishiga imkon yaratdi. Yirik xalqaro arxitektura forumlarida O'zbekiston me'morchiligi taqdim etila boshlandi, xorijiy mutaxassislar bilan tajriba almashinuvi yo'lga qo'yildi.

Shu tariqa, mustaqillik yillaridagi arxitektura taraqqiyoti o'zining mazmun-mohiyati, maqsadi va g'oyaviy yo'nalishlari bilan yangi tarixiy bosqichga qadam qo'ydi. U milliylikni asrash, tarixiy merosga hurmat, zamonaviylikni o'zlashtirish, ekologik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mintaqaviy xususiyatlarni aks ettirish kabi qator tamoyillar asosida rivojlandi.

12.2. Zamonaviy arxitektura va milliy an'analarning uyg'unlashuvi.

Mustaqillik davridagi O'zbekiston arxitekturasi milliy merosga asoslanib, shu bilan birga, zamonaviylik ruhini ham o'zida mujassam etgan. Bu davrda yuz bergan ijtimoiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar arxitektura sohasiga ham chuqur ta'sir ko'rsatdi.

12.7-rasm. Zamonaviy arxitektura va milliy an'analarning uyg'unlashuvi.
<https://yuz.uz/uz/news/arxi>.

Ayniqsa, milliy o'zlikni qayta anglash, tarixiy qadriyatlarni yangicha talqin etish, me'moriy til va ifoda vositalarida yangi izlanishlarni olib keldi. Arxitektura faqatgina inshootlar yaratish emas, balki jamiyatning estetik, madaniy va ruhiy ehtiyojlariga javob beradigan ifoda shakliga aylandi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng me'morchilikda ikki asosiy yo'nalish shakllandi. Birinchisi tarixiy-milliy uslubga tayanish va uni zamonaviy talablarga moslashtirish; ikkinchisi jahon arxitektura tendensiyalarini o'rganish asosida innovatsion g'oyalarni joriy etish. Bu ikki yo'nalish ba'zan mustaqil, ba'zan esa bir-birini to'ldiruvchi tarzda amal qildi. Masalan, poytaxt Toshkentdagi yangi qurilgan Islom madaniyati markazi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti kutubxonasi, Konstitutsiya muzeyi singari obyektlar milliy ruhni saqlagan holda zamonaviy texnologiyalar asosida qurilgan.

Milliylik va zamonaviylikning uyg'unlashuvi, eng avvalo, shakl, material va bezaklarda namoyon bo'ladi. An'anaviy peshtoq, ravoq, gumbaz kabi elementlar yangi qurilmalarda yangicha ko'rinishda, zamonaviy konstruksiyalar bilan uyg'unlashgan. Shuningdek, terakota, koshin, ganch, yog'och o'ymakorligi kabi milliy bezak san'ati elementlari zamonaviy ichki makon dizaynida faol qo'llanildi. Bu jarayonda yosh me'morlarning ijodiy yondashuvlari, yirik me'morlik tashkilotlari va oliy o'quv yurtlaridagi ilmiy-tadqiqot ishlari muhim o'rin egalladi.

O'zbekiston me'morchiligi nafaqat yirik shaharlarda, balki hududiy markazlar va chekka tumanlarda ham yangi bosqichga ko'tarildi. Har bir hududning o'ziga xos tabiiy-iqlimiy sharoitlari, tarixiy va madaniy konteksti inobatga olinib, individual loyihalar yaratildi. Misol uchun, Buxoro, Samarqand, Xiva kabi qadimiy shaharlarda olib borilgan rekonstruksiya va restavratsiya ishlari tarixiy merosni saqlab qolgan holda yangi turistik infratuzilmalar bilan boyitildi. Bu jarayonda an'anaviy mahalla arxitekturasini tiklash va uni zamonaviy urbanistik yechimlar bilan birlashtirishga alohida e'tibor qaratildi.

Milliy arxitektura uslublari nafaqat monumental binolarda, balki fuqarolik inshootlarida maktab, bog'cha, kutubxona, sport majmualari, madaniyat markazlarida ham o'z aksini topdi. Masalan, viloyatlardagi yangi qurilgan bolalar maktablari yoki musiqa maktablarida milliy naqshlar, bezaklar bilan boyitilgan fasadlar, ko'rkam interyerlar orqali estetik tarbiya maqsadlari ham ko'zda tutilgan. Bu esa me'morchilikni jamiyatning ma'naviy rivoji bilan bevosita bog'liq holga keltirdi.

Milliy arxitektura va zamonaviylik uyg'unligini shakllantirishda O'zbekiston me'morlar uyushmasi, Qurilish va arxitektura agentligi, Madaniyat va san'at ilmiy-tadqiqot institutlari muhim rol o'ynadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va hukumat qarorlarida me'moriy merosni asrash, uni yangi qurilishlarga integratsiyalash muhim vazifa sifatida ilgari surildi. Bu orqali loyiha tashkilotlari, ilmiy doiralari va ijodiy uyushmalar o'rtasida hamkorlik mustahkamlandi.

Zamonaviy arxitektura nafaqat tashqi shakl, balki ichki funksional tuzilmasida ham yangiliklar olib keldi. Ochiq joylardan samarali foydalanish, energiya tejamkor texnologiyalar, ekologik yechimlar, yoritish tizimlarining zamonaviylashuvi bularning barchasi milliy ruh bilan uyg'unlashtirildi. Bu jihatlari ayniqsa yangi qurilayotgan universitet binolari, kutubxonalar, madaniyat markazlarida yaqqol seziladi. Masalan, Toshkentdagi Alisher Navoiy nomidagi kutubxona binosining rekonstruksiyasi jarayonida bu mezonlar inobatga olingan.

Toshkent, Samarqand, Buxoro, Andijon, Namangan kabi yirik shaharlarda yangi me'moriy landshaft shakllandi. Bu landshaftda milliy timsollar, tarixiy obrazlar va zamonaviy materiallar uyg'unlikda ishlatilgan. Masalan, mustaqillik yillarida qurilgan "Mustaqillik maydoni", "Do'stlik uyi", "Yoshlar markazi", "Islom sivilizatsiyasi markazi" binolari o'zida ushbu uyg'unlikni mujassamlashtirgan. Bu binolarning barchasida milliy ornamentlar, muqarnaslar, mozaikalar bilan ishlangan bezaklar zamonaviy yoritish, havolantirish va kommunikatsiya tizimlari bilan boyitilgan.

12.8-rasm. Zamonaviy arxitektura.

<https://www.facebook.com/>.

Milliy va zamonaviy arxitektura uyg‘unlashuvining ijtimoiy-madaniy jihatlari ham muhim ahamiyatga ega. Bu inshootlar xalqda milliy g‘urur, tarixiy xotira, estetik zavqni kuchaytiradi. Ayniqsa, yosh avlod uchun bu binolar ma’naviy tarbiya vositasiga aylanadi. Me’morchilik bu davrda o‘tmish va kelajakni bog‘lovchi ko‘prikka, xalqning ruhiy-ijtimoiy holatini ifodalovchi timsolga aylandi.

Shu tariqa, zamonaviy arxitektura va milliy an‘analarning uyg‘unlashuvi mustaqillik davri me’morchiligining eng yorqin belgilaridan biri bo‘lib, O‘zbekiston arxitektura tarixida yangi bosqichni boshlab berdi.

12.3. Yangi poytaxt manzarasi va zamonaviy shaharsozlik

XXI asr boshlarida O‘zbekiston urbanistik muhitining tubdan o‘zgarishi, poytaxt Toshkent shahrining ko‘rinishi va funksional tuzilmasida yangi bosqichni boshlab berdi. Yangi shahar manzarasining shakllanishi, zamonaviy arxitektura yechimlarining tatbiq qilinishi, investitsion infratuzilma bilan bog‘liq strategik yondashuvlar mamlakatning modernizatsiya siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Bu holat o‘z aksini, eng avvalo, Toshkent shahridagi "Toshkent City" xalqaro ishbilarmonlik markazi, "Yangi Toshkent" megaproekti va boshqa yirik urbanistik loyihalarda topdi.

Zamonaviy poytaxt manzarasini yaratishda asosiy maqsad poytaxtni nafaqat siyosiy va madaniy markaz sifatida, balki xalqaro darajadagi iqtisodiy, moliyaviy va biznes tugun sifatida rivojlantirishdan iboratdir.

Shu nuqtai nazardan, shaharsozlik jarayonlari faqatgina arxitektura yutuqlari bilan emas, balki iqtisodiy barqarorlik, ekologik xavfsizlik, axborot kommunikatsiyalari, transport tizimlari va ijtimoiy xizmatlarning integratsiyalashuvi bilan birgalikda baholanadi.

Toshkent City: Yangi urbanistik paradigma. Toshkent City xalqaro ishbilarmonlik markazi O‘zbekiston poytaxtining global shaharlar qatoriga qo‘shilish yo‘lidagi eng muhim qadamlaridan biridir.

Ushbu loyiha doirasida 80 gektardan ortiq maydonda zamonaviy biznes markazlari, ofis binolari, mehmonxonalar, turar joy majmualari, madaniy markazlar va yirik jamoat joylari barpo etilishi ko‘zda tutilgan.

Toshkent City urbanistik kontseptsiyasi asosan barqaror rivojlanish, "aqli shahar" texnologiyalari va xalqaro standartlarga asoslangan dizayn yondashuvlarini o‘z ichiga oladi.

12.9-rasm. Toshkent City urbanistik kontseptsiyasi.

<https://www.gazeta.uz/ru/2>.

Loyihaning me‘moriy va funksional tuzilmasida vertikal rivojlanishga alohida e‘tibor berilgan bo‘lib, bu esa Toshkent shahrining odatdagi gorizontaal rivojlanishidan keskin farq qiladi. Innovatsion arxitektura shakllari, shaffof fasadlar, ekologik modullar va energiya samarador qurilish materiallari keng qo‘llaniladi. Shu bilan birga, Toshkent City ichki rejalashtirishida jamoat joylari, piyoda yo‘laklari, ko‘p funksiyali ko‘ngilochar zonalar va barqaror transport tizimlari muhim o‘rin egallaydi.

"Yangi Toshkent": poytaxtning kengayish konsepsiyasi. Prezident qarori asosida hayotga tatbiq etilayotgan "Yangi Toshkent" konsepsiyasi mamlakat tarixidagi eng yirik urbanistik loyihalardan biridir. Bu loyiha poytaxtning janubi-sharqiy qismida, 19 ming gektardan ortiq hududda

butunlay yangi shaharning barpo etilishini nazarda tutadi. "Yangi Toshkent" nafaqat aholi zichligini pasaytirish, balki mavjud Toshkent shahrining transport, ekologik va kommunal yuklamasini kamaytirish maqsadida rejalashtirilgan.

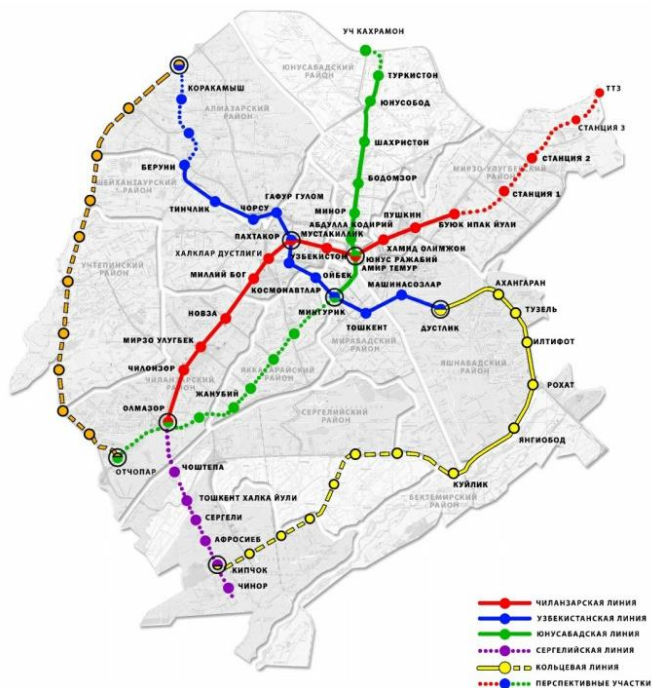
Shaharning tuzilishi quyidagi asosiy bloklarga ajratiladi: ma'muriy markaz, universitetlar shaharchasi, moliyaviy va texnopark zonalari, turar joy massivlari, savdo va madaniy markazlar, sport komplekslari hamda ekologik bog'lar. Shaharsozlikda zamonaviy texnologiyalar, ekologik balans, smart-infrastruktura va iqlimiy moslik prinsiplari asosiy o'rin tutadi. "Yangi Toshkent" uchun maxsus arxitektura kodeksi ishlab chiqilib, unda balandlik cheklavlari, ko'kalamzorlashtirish foizi, jamoat joylarining ulushi va fasad estetikasiga oid talablar belgilangan.

Barqaror shaharsozlik va ekologik landshaftlar. Zamonaviy shahar qurilishi jarayonida ekologik aspektlar asosiy mezonlardan biriga aylanmoqda. Toshkent City va Yangi Toshkent loyihalarida yashil hududlar ulushining 30-40 foiz atrofida bo'lishi ko'zda tutilgan. Landshaft dizaynida esa, mahalliy iqlimga mos turlar, suvni tejovchi sug'orish tizimlari, biofiltratsiya bog'lari, yomg'ir suvlari kollektor tizimlari keng tatbiq qilinmoqda. Bu yondashuvlar barqaror rivojlanish maqsadlariga xizmat qilib, zamonaviy urbanizatsiyaning salbiy ekologik oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan.

Shu bilan birga, shahar landshaftini shakllantirishda madaniy-estetik elementlarga ham e'tibor qaratilmoqda. Misol uchun, yangi shaharlarda tarixiy motivlar asosida bezatilgan arxitektura ob'ektlari, milliy naqshlar bilan ishlangan favvoralar, tematik skameykalar, topiariy kompozitsiyalar va san'at installatsiyalari o'rnatilishi rejalashtirilgan.

Transport va mobil infratuzilmaning zamonaviylashuvi. Yangi poytaxt makonlarini shakllantirishda transport infratuzilmasi asosiy funksional skelet sifatida qaralmoqda. Toshkent City va Yangi Toshkentda metro liniyalari, LRT (yengil relsli transport), BRT (avtobus transporti), elektroavtobuslar, velosiped yo'laklari va piyodalar uchun maxsus marshrutlar integratsiyasi ko'zda tutilgan. Shuningdek, avtoulovlardan foydalanishni kamaytirish va ekologik transportga o'tishni rag'batlantirish bo'yicha davlat dasturlari amalga oshirilmoqda.

Transport tizimida raqamli boshqaruv elementlari, jumladan, aqlli svetoforlar, trafikni boshqarish platformalari, real vaqt monitoring tizimlari, iqlimga mos yo'l qoplamalari va energiya tejamkor yoritish tizimlari joriy qilinmoqda. Bu esa shahar aholisi uchun yuqori darajadagi harakat erkinligi, xavfsizlik va zamonaviylikni ta'minlashga xizmat qiladi.

12.10-rasm. Yangi Toshkentda metro liniyalari.

<https://kun.uz/news/2020/10/14/toshkent-shahrida-metropolitenni-rivojlantirishi>.

Ijtimoiy arxitektura va inson markazidagi dizayn. Yangi shaharsozlik yondashuvlarida inson markazida turgan arxitektura konsepsiyasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Uy-joy qurilishida ijtimoiy turar joylar, ko‘p funksiyali majmualar, arzon kvadratli uylar bilan birga, yuqori darajadagi komfortli apartamentlar ham yaratilmoqda. Bunda oilaviy hayot, madaniy faoliyat, sog‘lom turmush tarzi va jamoat faolligini rag‘batlantirishga alohida e‘tibor qaratiladi.

Me‘moriy jihatdan kvartal tipidagi yondashuvlar, jamoat joylariga oson kirish imkoniyati, bolalar maydonchalari, ochiq sport maydonlari, zamonaviy kutubxonalar, startap markazlari va ko‘ngilochar hududlar keng rejalashtirilmoqda. Bu holat yangi urban muhitda ijtimoiy barqarorlik, jamoaviylik va madaniy o‘zlikni mustahkamlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Huquqiy me‘yorlar va shaharsozlik siyosati. O‘zbekiston urbanistik rivojlanishini tartibga soluvchi bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda. "Shaharsozlik kodeksi", "Aholi punktlarining rejalashtirilishi to‘g‘risida"gi qonunlar, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari zamonaviy shaharlarni barpo etishda asosiy huquqiy zamin bo‘lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, Toshkent City va Yangi Toshkent loyihalari uchun alohida reglament va standartlar ishlab chiqilgan.

Bular orasida arxitektura rejalari bo‘yicha ochiq tanlovlar o‘tkazish, xorijiy va mahalliy mutaxassislar ishtirokini kengaytirish, barqaror qurilish texnologiyalarini tatbiq etish, tarixiy muhitga moslikni saqlab qolish kabi talablar mavjud. Huquqiy me‘yorlar shaharsozlikda raqobatbardoshlikni ta‘minlash, korrupsiyani oldini olish va zamonaviy talablar bilan uyg‘unlikda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Madaniy transformatsiya va urban estetika. Zamonaviy shaharsozlik jarayonida madaniy kodlarning yangilanishi ham kuzatilmoqda. Toshkentning yangi manzarasida nafaqat texnologik va iqtisodiy motivlar, balki estetik va identitetga oid maqsadlar ham aks ettirilmoqda. Bu holat yangi monumental me‘moriy obidalar – masalan, O‘zbekiston ekologik partiyasi binosi, O‘zbekiston san’atlar akademiyasi yangi binosi, Islom sivilizatsiyasi markazi, Milliy kutubxona kabi obyektlarda yaqqol ko‘rinadi.

Urban dizaynda milliy naqshlar, geometrik kompozitsiyalar, timsollar va tarixiy arxitektura formalari bilan zamonaviy texnologiyalar uyg‘unlashmoqda. Misol uchun, zamonaviy minoralar zaminda timsollashtirilgan gumbazlar yoki peshtoqlar bilan uyg‘unlashtirilmoqda. Bu esa poytaxt manzarasiga o‘ziga xoslik va mintaqaviylik ruhi bag‘ishlaydi.

Xalqaro tajriba va arxitektura muallifchiligi. Toshkent City va Yangi Toshkent loyihalari doirasida xalqaro arxitektura byurolari bilan hamkorlik kuchaymoqda. Jumladan, Yaponiyaning Nikken Sekkei, Turkiyaning Tabanlıoğlu Architects, Angliyaning Chapman Taylor, Italiya va Fransiyadagi urbanistika institutlari bilan hamkorlikda loyiha konsepsiyalari ishlab chiqildi. Bu yondashuv mahalliy mutaxassislar malakasining oshishiga ham xizmat qilmoqda.

Mualliflik arxitekturasi, zamonaviy materiallar va global dizayn yondashuvlari orqali O‘zbekiston urbanistik makoni jahon standartlariga mos ravishda shakllanmoqda. Mahalliy arxitektorlar, xususan, yangi avlod dizaynerlari tomonidan yaratilgan konsepsiyalar esa o‘z navbatida milliy arxitektura maktabini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

12.4. Mintaqaviy arxitekturaning yuksalishi

XXI asrda O‘zbekistonning arxitektura sohasi faqat poytaxt Toshkent bilan chegaralanmay, balki barcha mintaqalarda shakllanayotgan yangi arxitektura maktablari, dizayn yondashuvlari va rejalashtirish amaliyotlari orqali kengayib bormoqda. Mintaqaviy arxitektura nafaqat hududiy farqlanishni, balki ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy xususiyatlarga moslashgan, muayyan tarixiy-madaniy kodlar asosida yaratilgan me‘moriy ifodaning yangi bosqichini bildiradi. Bu jarayon o‘z-o‘zidan emas, balki davlat siyosati, arxitektura ta‘limining rivojlanishi, hududiy investitsiya dasturlari va ijodiy muhitning kengayishi natijasida shakllanmoqda.

Mintaqaviy identitet va me‘moriy konsepsiyalarning uyg‘unlashuvi. Mintaqaviy arxitektura rivojlanishining negizida joyning madaniy o‘zligi va tarixiy merosga bo‘lgan e‘tibor yotadi. Har bir hudud Buxoro, Xiva, Qarshi, Namangan, Andijon, Farg‘ona, Termiz yoki Nukus o‘ziga xos tarixiy, iqlimiy va demografik sharoitga ega bo‘lib, bu arxitektura ifodasida o‘z aksini topadi. Masalan, Buxorodagi yangi turar joy majmualari va xizmat binolari mahalliy bezak an‘analari, peshtoq shakllari va gumbaz elementlari bilan uyg‘unlashgan zamonaviy konstruksiyalarda ifodalanmoqda. Bu orqali arxitektura identiteti saqlanib qoladi, biroq yangi materiallar va texnologiyalar bilan boyitiladi.

Hududiy me‘moriy maktablarning shakllanishi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston viloyatlarida me‘morchilik faoliyatining faollashuvi kuzatilib, bu yerda alohida me‘moriy maktablarning shakllanishiga sabab bo‘lmoqda. Qarshi va Termizda yerli arxitektorlar tomonidan yaratilgan diniy-ma‘rifiy binolar, kutubxonalar, bolalar bog‘chalari va madaniyat markazlarida mahalliy materiallardan foydalanish, mikroiqlimga mos konstruktiv echimlar, tejankor energiya tizimlari tatbiq etilmoqda. Andijon va Namangandagi zamonaviy uy-joy majmualari, bozorlardagi yangi ko‘rinishlar, tibbiy komplekslarning arxitektura yondashuvi mintaqaviy ijtimoiy talablarni aks ettiradi.

Mahalliy ijodiy uyushmalar, arxitektura fakultetlari va amaliy studiyalar tomonidan ishlab chiqilgan loyiha takliflari asosida yangi loyihalar hayotga tatbiq qilinmoqda. Bu holat o‘z navbatida, mintaqaviy me‘morchilik tafakkurining shakllanishini ta‘minlab, Toshkent markaziga bog‘liq bo‘lmagan, mustaqil dizayn maktablarining yuzaga chiqishiga imkon yaratmoqda.

Iqlimiy va ekologik moslashuvlar. Mintaqaviy arxitektura ko‘p hollarda mahalliy iqlim sharoitlariga to‘g‘ri moslashtirilgan yechimlarni izlashga majbur qiladi. Jumladan, Qoraqalpog‘iston Respublikasining Nukus shahri yoki Mo‘ynoq tumanidagi qurilishlarda issiq va qurg‘oqchil iqlimga

mos ravishda soyabonli konstruksiyalar, shamollatish uchun ochiq galeriyalar, quyoshdan himoyalangan peshtoq va gumbazli panjarali derazalar keng qo'llaniladi. Bu elementlar an'anaviy arxitektura shakllaridan ilhomlangan bo'lib, zamonaviy arxitektura funksiyasiga moslashtirilgan, Surxondaryo viloyatidagi zamonaviy bino va inshootlar, xususan Termiz shahri atrofida barpo etilayotgan turar joylar va madaniyat ob'ektlari energetik tejamkorlikni birlamchi omil sifatida qaraydi. Ko'p hollarda binolarning joylashuvi shamol yo'nalishlariga va quyosh radiatsiyasiga nisbatan aniqlanadi, bu esa sovutish va isitish tizimlariga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi. Bu kabi yondashuvlar ekologik shaharsozlik prinsiplari bilan bog'liq bo'lib, barqaror rivojlanish strategiyasi bilan uyg'unlashadi.

Madaniy-estetik qadriyatlarining integratsiyasi. Zamonaviy mintaqaviy arxitektura faqat texnik echimlar bilan emas, balki madaniy-estetik jihatlar bilan ham boyitilmoqda. Har bir hudud o'zining etnografik, bezak san'ati, naqsh, yog'och o'ymakorligi, koshinkorlik yoki ganchkorlik an'alarini zamonaviy loyihalarda aks ettirishga intilmoqda. Buxorodagi kutubxona binolarida xalqona naqshlar bilan bezatilgan tashqi fasadlar, Namangandagi me'moriy ansamblalarda gulli bezaklar bilan ishlangan peshtoqlar, Farg'onadagi ijtimoiy xizmat binolarida yog'och shiftli ayvonlar buni yaqqol namoyon qiladi.

Ko'plab mintaqaviy me'morlar yangi binolarda milliy madaniyat ramzlarini saqlagan holda modernist yondashuvlar, zamonaviy formalar va materiallarni uyg'unlashtirishga harakat qilmoqda. Shu tariqa, arxitektura milliy g'urur va madaniy merosni zamonaviylik bilan sintezlaydigan vositaga aylanmoqda.

Raqamli texnologiyalar va innovatsion uslublar. Yangi mintaqaviy arxitektura yondashuvlarida raqamli texnologiyalarning o'rni tobora ortib bormoqda. Hududiy me'morchilikda Building Information Modeling (BIM), GIS tizimlari, 3D modellashtirish, fotogrammetriya va dronlar orqali monitoring qilish, raqamli yoritish tizimlari kabi texnologiyalar keng joriy etilmoqda. Bu metodlar binolarning texnik xususiyatlarini aniq belgilash, qurilish samaradorligini oshirish, resurslardan tejab foydalanish imkonini yaratmoqda.

Masalan, Farg'ona vodiysidagi yirik sanoat parklarida raqamli masterplan asosida muhandislik infratuzilmasi yaratilmoqda. Buxoro viloyatida esa tarixiy markazni raqamlashtirish asosida, hududda barpo etilayotgan yangi xizmat binolari tarixiy landshaftga monelik qilmasdan joylashtirilmoqda. Bu yondashuvlar mintaqaviy arxitektura amaliyotini texnologik jihatdan zamonaviylashtirib, uni global standartlarga yaqinlashtiradi.

Sifatli arxitektura ta'limining mintaqalarda kengayishi. Mintaqaviy arxitektura yuksalishining yana bir muhim omili arxitektura

ta’limining respublika miqyosida kengayishidir. Hozirda Termiz, Qarshi, Namangan, Nukus, Farg‘ona, Andijon va Samarqandda joylashgan oliy ta’lim muassasalarida arxitektura va qurilish fakultetlari faoliyat olib bormoqda. Ushbu institutlarda nafaqat klassik bilimlar, balki zamonaviy dizayn metodologiyasi, ekologik muvofiqlik, tarixiy muhitda arxitektura, shaharsozlik nazariyasi kabi kurslar taklif etilmoqda, mintaqalarda ta’lim sifatining oshishi bilan birga, amaliy ustaxonalar, loyiha-studiyalar, yozgi ekspeditsiyalar, maketlashtirish bo‘yicha laboratoriyalar ochilmoqda. Bu orqali talabalar real sharoitlarda, o‘z hududlarining arxitektura muammolari ustida ishlash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Natijada, yosh me’morlar mintaqaning ehtiyojlariga mos innovatsion echimlarni taklif qilishga qodir bo‘lib yetishmoqda.

Ijtimoiy buyurtmalar va hududiy rivojlanish dasturlari. Davlat tomonidan tasdiqlangan "Har bir hudud o‘z loyihasi bilan" tamoyili asosida joylardagi infratuzilmani rivojlantirish, turar joy fondini yangilash, ijtimoiy ob’ektlar qurilishini kengaytirish bo‘yicha keng ko‘lamli dasturlar qabul qilinmoqda. Shu asosda viloyat markazlari va tumanlarda sog‘liqni saqlash muassasalari, maktab va bog‘chalar, sport majmualari, kutubxonalar va istirohat bog‘lari arxitekturasi takomillashmoqda. Bu ob’ektlarning loyihalanihida mahalliy me’morlar, dizaynerlar va quruvchilar ishtirok etib, arzon, funktsional va zamonaviy binolarni barpo etishadi. Ayniqsa, har bir hududda ijtimoiy sohalarga oid buyurtmalar mahalliy imkoniyatlarni inobatga olgan holda, iqtisodiylik va estetikani uyg‘unlashtirishga qaratilgan.

Turizm salohiyatining o‘sishi va arxitektura ko‘rinishi. Mintaqaviy arxitektura ko‘rinishlariga turizmning jadal rivojlanishi ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Samarqand, Buxoro, Xiva kabi shaharlarda mavjud tarixiy yodgorliklar fondiga zamonaviy xizmat ko‘rsatish inshootlari, mehmonxonalar, sayyohlik markazlari va tematik majmualar qo‘shilmoqda. Bu binolar tarixiy makonlar bilan uyg‘unlikda yaratilgan bo‘lib, ularning arxitektura shakllari ko‘plab xorijiy me’morlar tomonidan yuqori baholanmoqda.

Farg‘ona vodiysida esa ekoturizm va etnoturizm asosida yangi mehmon uylari, ochiq havo muzeylari, sayyohlik hududlari uchun mo‘ljallangan bino va inshootlar barpo etilmoqda. Bu loyihalarda an’anaviy elementlar bilan zamonaviylik uyg‘unlashtirilmoqda. Mahalliy materiallar – xom g‘isht, o‘tin, koshin, ganch – keng qo‘llanib, turizmni rivojlantirish orqali arxitektura ko‘rinishlari ham boyib bormoqda.

Mintaqaviy arxitektura O‘zbekistonda zamonaviy me’morchilikning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Hududlardagi arxitektura taraqqiyoti nafaqat yangi binolar qurilishi, balki mahalliy ijtimoiy, madaniy, ekologik va iqtisodiy sharoitlarga moslashuvchanlik,

tarixiy meros va zamonaviylik uyg'unligida ifodalanmoqda. Mahalliy me'morlar tomonidan ishlab chiqilayotgan loyiha takliflari, yosh mutaxassislar tayyorlanayotgan arxitektura maktablari, ekologik hamda texnologik muvofiqlik tamoyillari asosida yaratilayotgan urbanistik makonlar mamlakat arxitekturasi tarixida yangi sahifani ochmoqda.

12.5. Mustaqillik timsoli sifatidagi yodgorliklar

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishgan davridan boshlab me'moriy yodgorliklar yangi tarixiy, siyosiy va mafkuraviy mazmunga ega bo'ldi. Mustaqillik g'oyasini ifodalovchi, xalqning milliy o'zlik va o'zini anglash darajasini aks ettiruvchi yodgorliklar barpo etish orqali jamiyat ruhiyatiga, tarixiy xotiraga va estetik ongga bevosita ta'sir ko'rsatilmoqda. Ushbu yodgorliklar o'tmish, hozirgi va kelajak orasidagi ma'naviy ko'priklarni bo'lib xizmat qilmoqda.

Mustaqillik yodgorliklari nafaqat arxitektura ob'ekti, balki millat ruhining timsoli, tarixiy saboqlarning estetik talqini va zamonaviy shart-sharoitlarga moslashgan yod xotira muassasalari sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yodgorliklar orqali xalq o'z tarixiga, milliy qadriyatlariga va suveren davlatchilik g'oyasiga hurmat bilan yondashadi.

Mustaqillik yodgorliklarining shakllanish bosqichlari. Mustaqillikning dastlabki yillarida boshlangan yangi arxitektura yondashuvlari avvalo ramziy va mafkuraviy mazmunni ifodalashga qaratilgan edi. Shu davrda poytaxt va viloyat markazlarida qator yirik yodgorliklar, haykaltaroshlik kompozitsiyalari va monumental inshootlar barpo etildi. Bu jarayon mustaqillik g'oyasini xalq ongiga singdirish va milliy g'ururni, shahridagi Mustaqillik maydonida qad rostlagan "Mustaqillik va ezgulik monumenti" bu boradagi ilk va eng yirik yodgorliklardan biri bo'ldi. Ushbu yodgorlik O'zbekistonning davlat suvereniteti, tinchlikparvarlik siyosati va milliy birdamlikni ifodalovchi ramz sifatida qabul qilinadi. Monument markazida joylashgan globusda O'zbekiston xaritasi tasvirlangan bo'lib, bu mamlakatning jahondagi mustaqil o'rni va strategik ahamiyatini belgilovchi obrazdir, keyingi bosqichda viloyatlar, tuman va shaharlar miqyosida ham Mustaqillik bog'lari, xotira maskanlari, favvoralar majmuasi, xalq qahramonlariga bag'ishlangan haykallar paydo bo'ldi. Bular orqali mustaqillik nafaqat markaziy darajada, balki har bir hududda milliy xotiraning bir qismi sifatida qamrab olindi.

Mustaqillik ramzi sifatidagi arxitektura timsollari. Yodgorliklarning badiiy-ramziy tuzilishi asosan barqarorlik, mustahkamlik, rivojlanish, umid va taraqqiyot kabi g'oyalarni o'zida mujassam etadi.

Arxitekturadagi vertikal va simmetrik shakllar, ustunli kompozitsiyalar, monumental ko'rinishlar ushbu yondashuvni ko'rsatadi.

Ko'pgina yodgorliklarda zamonaviy texnologiyalar bilan an'anaviy naqshlar uyg'unlashgan. Masalan, mustaqillik yodgorliklarining asosiy qismida ko'pincha gumbazlar, peshtoq shakllari yoki minoraga o'xshash vertikal elementlar bo'ladi. Bu arxitektura tilida rivojlanish va yuksalish ramzi hisoblanadi. Shuningdek, zamin bilan bog'liq elementlar (sahnalar, platformalar) orqali tarixiy ildizlarga bo'lgan ishora amalga oshiriladi.

Toshkentdagi "Xotira va qadrlash maskani", "Shahidlar xotirasi yodgorlik majmuasi", "O'zbekiston bayrog'i monumenti" kabi yodgorliklar o'ziga xos ideologik va estetik konsepsiyaga ega. Bu yodgorliklar orqali xalqning o'tmishdagi fojialar, ozodlik yo'lidagi kurashlar va bugungi tinch hayoti o'rtasidagi tarixiy-madaniy uzviylik aks ettiriladi.

Yodgorliklar orqali tarixiy xotira va davlatchilik g'oyasini mustahkamlash. Yodgorliklar orqali xalq xotirasida muhim tarixiy voqealar, davlat suverenitetining qadr-qimmatini, vatanparvarlik ruhiyatini muhrlanadi. Shu boisdan, mustaqillik yillarida barpo etilgan yodgorliklar didaktik (ta'limiy) va ideologik rol o'ynaydi.

Masalan, Jizzax viloyatidagi "Mustaqillik yodgorligi" majmuasi, Namangan shahrida barpo etilgan "Yangi hayot" monumenti, Andijondagi "Istiqlol nurafshoni" majmuasi bu hududlarning mustaqillik tarixidagi o'rni aks ettiradi. Har bir bunday yodgorlik xalqni tarixiy o'zlikni anglashga, tinchlikni qadrlashga va milliy birlikni mustahkamlashga da'vat etadi, bundan tashqari, Samarqanddagi "Buyuk ipak yo'li" markazidagi arxitektura inshootlari orqali O'zbekistonning tarixiy savdo-sotiq, madaniyat va diplomatiya yo'lidagi o'rni yana bir bor ta'kidlanmoqda. Bu yodgorliklar orqaligina emas, balki ularning atrofidagi urbanistik makon orqali ham mustaqillikning mazmuni kengaymoqda.

Hududiy yodgorliklar va ularning milliy ongdagi o'rni. Hududlarda barpo etilgan yodgorliklar, xususan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Surxondaryo, Xorazm, Farg'ona vodiysi viloyatlaridagi yodgorliklar har bir regionning o'ziga xos tarixiy kechinmalari va mustaqillik davridagi yutuqlarini ifodalaydi.

Masalan, Nukus shahridagi "Kelajak sari" nomli yodgorlik zamonaviy va futuristik arxitektura yechimlari bilan ajralib turadi. Ushbu yodgorlikda Qoraqalpog'istonning ekologik, ijtimoiy va madaniy yo'nalishlarda amalga oshirayotgan islohotlar ramziy ifodasini topgan, Andijon viloyatidagi "Vatanparvarlar majmuasi" esa fojiali tarixiy xotiralarni yodda saqlash bilan birga, kelajak avlodni fidoyilik, mehnatsevarlik va halollik ruhida tarbiyalashga qaratilgan yodgorlik sifatida ko'riladi.

Zamonaviy yondashuvlar va raqamli arxitektura elementlari.

So'nggi yillarda yodgorliklar yaratishda raqamli texnologiyalar, multimedia uskunalari, interaktiv panellar, yoritish effektlari keng qo'llanmoqda. Bu esa ularning estetik jozibadorligini oshirish bilan birga, axborot yetkazish vositasi sifatidagi rolini kuchaytirmoqda, Toshkentdagi "Mustaqillik bog'i" hududida tashkil etilgan raqamli axborot maydonchalari, mehmonlar uchun mo'ljallangan virtual gid xizmatlari orqali mustaqillik tarixining asosiy bosqichlari, muhim shaxslar va voqealar haqida keng qamrovli ma'lumotlar taqdim etiladi.

Yodgorliklar dizaynida milliy san'at an'analari aks etishi.

Mustaqillik yodgorliklarining ko'pchiligi milliy naqshlar, tarixiy bezak san'ati, an'anaviy uslublardan ilhomlangan. Bunda, xususan, ganchkorlik, koshinkorlik, yog'och o'ymakorligi elementlari dekorativ bezak sifatida qo'llaniladi. Naqshlar orqali yodgorliklar g'oyaviy-estetik mazmun bilan, ko'plab yodgorliklarda xalq og'zaki ijodi, maqollar, tarixiy hikmatlar tosh lavhalar orqali aks ettirilgan. Bu yodgorliklarni nafaqat vizual obyekt, balki ma'naviy-tarixiy darslik sifatida ko'rishga imkon beradi.

Mustaqillik yodgorliklarining xalqaro miqyosdagi ahamiyati.

O'zbekistonda yaratilgan mustaqillik yodgorliklari xalqaro mehmonlar, diplomatlar, sayyohlar uchun mamlakatning siyosiy barqarorligi, madaniy boyligi va tarixiy chuqurligini aks ettiruvchi muhim nuqtalardan biri bo'lib xizmat qiladi. Shu bois, yodgorliklar atrofidagi landshaft dizayni, axborot panellari, turistik infratuzilma komponentlariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Masalan, Toshkentdagi "Bayroq maydoni"dagi yodgorliklar kompleksi xorijiy mehmonlar uchun davlat ramzlari tarixi, ularning shakllanishi, mustaqillik yo'lidagi tarixiy bosqichlar haqida ma'lumot beruvchi interaktiv elementlar bilan boyitilgan.

Mustaqillik timsoli sifatidagi yodgorliklar – bu faqatgina haykal yoki inshoot emas, balki xalq ruhiyatining, tarixiy o'zlik va kelajakka ishonch ramzidir. Ular orqaligina emas, balki ularning atrofida shakllanayotgan madaniy va urbanistik muhit orqali ham mustaqillik g'oyasi xalq ongida yanada chuqurlashadi.

Bu yodgorliklar yurtimizda amalga oshirilayotgan yuksak bunyodkorlik, madaniy taraqqiyot va tarixiy merosga hurmatning yorqin namunasi bo'lib, ularning har biri Vatan ravnaqi yo'lidagi ulkan qadamlardan dalolat beradi. Har bir yodgorlikda xalqimizning irodasi, ezgu orzulari va ornomusi mujassam.

Dars mavzularini o'zlashtirish va olgan bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Mustaqillik yodgorliklarining yaratilishidagi asosiy maqsad nima?
2. Mustaqillik yillarida qurilgan eng mashhur yodgorlik qaysi?
3. "Mustaqillik va ezgulik monumenti" nimani ifodalaydi?
4. Yodgorliklar orqali tarixiy xotira qanday tarzda mustahkamlanadi?
5. Qaysi yodgorlikda O'zbekistonning globusdagi tasviri mavjud?
6. Arxitektura orqali mustaqillik g'oyasi qanday ifodalanadi?
7. Mustaqillik yodgorliklarida qanday milliy naqshlar ishlatilgan?
8. Qaysi yodgorliklar raqamli texnologiyalar bilan jihozlangan?
9. "Xotira va qadrlash maskani" ning ideologik ahamiyati nimada?
10. Hududiy yodgorliklar qanday xususiyatlari bilan ajralib turadi?
11. Toshkent shahrida joylashgan eng muhim mustaqillik yodgorliklarini sanab bering.
12. Yodgorliklar dizaynida an'anaviy san'at elementlari qanday aks etgan?
13. Mustaqillik yodgorliklari xalqning qanday qadriyatlarini aks ettiradi?
14. Yodgorliklarning joylashuvi qanday strategik omillarga asoslanadi?
15. Qaysi viloyatda "Kelajak sari" yodgorligi joylashgan va uning g'oyaviy mazmuni qanday?
16. "Bayroq maydoni" qanday ma'lumot beruvchi elementlar bilan boyitilgan?
17. Yodgorliklar qanday qilib yosh avlodni vatanparvarlikka undaydi?
18. Arxitektura tilida gumbaz va ustunlar qanday ramziy ma'noga ega?
19. Mustaqillik yodgorliklarining xalqaro ahamiyati nimada?
20. O'zbekistonning qaysi shahri yodgorliklari bilan turistik jihatdan ahamiyatli?
21. Mustaqillik yodgorliklarida qanday tarixiy hikmatlar aks ettirilgan?
22. Mustaqillik timsoli bo'lgan yodgorliklar va haykallar qanday jihatlari bilan esda qolarli?
23. Bunday yodgorliklarni loyihalashda qanday dizayn yondashuvlari qo'llaniladi?

24. Mustaqillik yodgorliklari orqali kelajak avlodda qanday qadriyatlar shakllantiriladi?

25. Sizingcha, o'z hududingizda qanday yangi mustaqillik yodgorligi barpo etilishi kerak va nima uchun?

XULOSA

O‘zbekiston arxitektura tarixi yodgorliklar va inshootlar majmuasining o‘rganilishi, millatning madaniy xotirasi, ijtimoiy taraqqiyotining vizual aksidir. Ushbu fan doirasida arxitektura nafaqat estetik va konstruktiv jihatdan, balki siyosiy, iqtisodiy va diniy omillar bilan chambarchas bog‘liq holda talqin qilinadi. Tarixiy jarayonlarning har bir bosqichi ishlab chiqarish kuchlari rivoji, shaharsozlik siyosati, hududiy boshqaruv tizimi va xalqning hayot tarzi bilan uzviy aloqada shakllangan.

Metodologik yondashuvda bir nechta asosiy prinsiplar ko‘zda tutiladi. Birinchidan, arxitektura obidalarini konkret tarixiy kontekstda o‘rganish zarur. Masalan, miloddan avvalgi davr inshootlari tahlil qilinarkan, o‘sha paytdagi iqlim, tabiiy resurslar, hunarmandchilik darajasi va me‘moriy bilimlarning rivojlanish bosqichlari inobatga olinadi. Ikkinchidan, tipologik taqqoslash turli davr va hududlar inshootlari o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash tarixiy jarayonlarni yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Uchinchidan, arxeologik va yozma manbalarni integratsiyalash qazilma materiallar, qadimiy bitiklar va xalq og‘zaki ijodi ma‘lumotlarini birgalikda tahlil qilish orqali yanada aniqroq tarixiy manzara hosil bo‘ladi.

Fan o‘z predmeti jihatidan uchta asosiy yo‘nalishni qamrab oladi: **shaharsozlik, diniy me‘morchilik, fuqarolik** va **mudofaa inshootlari**. Bu yo‘nalishlarning har biri davrlar kesimida o‘ziga xos rivojlanish qonuniyatlariga ega bo‘lgan. Shu bois, tadqiqotlarda har bir inshootning funksional vazifasi, konstruktiv yechimlari, bezak tizimi va hududiy joylashuvi alohida ko‘rib chiqiladi.

Zamonaviy texnologiyalar 3D rekonstruksiya, lazerli skanerlash, georadar tadqiqotlari keng qo‘llanilmoqda. Bu usullar yodgorliklarni saqlash va ularni ilmiy jamoatchilikka aniq ko‘rinishda taqdim etish imkonini beradi. Shunday qilib, metodologiya faqat klassik tarixiy tadqiqot bilan cheklanmay, innovatsion texnik yondashuvlarni ham o‘z ichiga oladi.

Qadimgi davr (Eneolit – ilk temir davri). O‘zbekiston hududida arxitektura tarixining dastlabki izlari eneolit davriga to‘g‘ri keladi. Bu davrda aholi yarim ko‘chmanchi turmush tarzidan barqaror dehqonchilik va hunarmandchilik asosidagi yashash tarziga o‘ta boshladi. Eneolit va bronza davrida uy-joy qurilishi ko‘proq tabiiy materiallar loy, yog‘och, qamish va toshdan foydalanish bilan ajralib turadi. O‘troq qishloqlar shakllanib, ularning markazida jamoaviy yig‘inlar uchun maydonlar paydo bo‘ldi.

Arxeologik topilmalar, masalan, Sarazm (mil. avv. IV–III ming yilliklar) yodgorligi, dastlabki rejalashtirilgan turar-joy majmualari va ustaxonalar mavjudligini ko‘rsatadi. Sarazmda me‘moriy rejalashtirishda

qo‘llanilgan qator tizimlari va umumiy markazga yo‘naltirilgan ko‘chalar qadimiy shaharsozlikning ilk namunalari sifatida talqin qilinadi.

Bronza davrida (mil. avv. II ming yillik) mudofaa inshootlari ham shakllandi. Qal‘a devorlari, minoralar va darvozalar ijtimoiy tuzilmaning murakkablashganidan dalolat beradi. Bu davr arxitekturasi funksional va iqtisodiy jihatdan o‘z davrining talablariga mos bo‘lgan, ammo estetik jihatdan ham shakl izlanishlari kuzatilgan – devorlar bezakli g‘isht terish, rangli loy bilan qoplash, naqshli yog‘och ustunlardan foydalanish.

Ilk temir davri esa ancha rivojlangan monumental qurilish bosqichi bilan ajralib turadi. Qadimgi Xorazm va So‘g‘d hududlarida yirik qal‘alar, qishloq markazlari va ibodatxonalar qad ko‘tardi. Masalan, Ko‘zaliqir, Qal‘aliqir, Topraqqal‘a kabi obidalar nafaqat mudofaa tizimi, balki ichki saroy-me‘moriy rejalashtirish bilan ham diqqatga sazovor. Bu davrda me‘moriy kompozitsiyada simmetriya, ichki hovli va markaziy zallar muhim o‘rin tutgan.

Antik davr (Miloddan avvalgi IV asr – milodiy IV asr). Antik davr O‘zbekiston hududi uchun buyuk urbanizatsiya bosqichi bo‘ldi. Aleksandr Makedonskiy yurishlaridan so‘ng, ellinistik madaniyat elementlari mahalliy me‘moriy an‘analari bilan qo‘shilib, yangi tipdagi shaharsozlik modellarini keltirib chiqardi. Qadimgi Baqtriya va So‘g‘diyona hududlarida ellinistik polislari va mahalliy qal‘a-shaharlar parallel ravishda rivojlandi.

Baqtriya hududida joylashgan Ai-Xanum shahri o‘zining geometrik rejalashtirilgan ko‘chalari, markaziy maydonlari, ustunli portiklari va teatr binolari bilan ajralib turadi. Bu inshootlar yunon me‘morchiligi an‘analari asosida, ammo mahalliy iqlim va materiallarga moslashtirilgan holda qurilgan. Ellinistik me‘morchilik elementlari ion va dor ustun tartiblari, frontonlar, arkadalar O‘zbekiston hududida aynan shu davrda keng tarqalgan.

So‘g‘d hududida esa shaharsozlik ko‘proq mahalliy an‘analarga asoslangan bo‘lib, baland devorli, burchaklarda minorali qal‘a-tipidagi markazlar rivojlandi. Afrasiob shahri (Samarqandning qadimiy yadrosi) murakkab ichki reja, hunarmandchilik hududlari, savdo rastalari va diniy majmualar bilan ajralib turadi. Antik davrda zardushtiy ibodatxonalar atashkadalarning qurilishi ham keng tarqaldi, ular ichki hovli va altar bilan ajralib turardi.

Antik davr arxitekturasi O‘zbekiston hududida nafaqat monumental obidalar, balki muhandislik inshootlari suv ta‘minoti tizimlari, ko‘priklar, yo‘llar rivojlanishi bilan ham ahamiyatlidir. Ayniqsa, Amudaryo va Zarafshon havzalarida qadimiy irrigatsiya tizimlari qurilishi shahar va qishloqlarni barqaror rivojlanishiga xizmat qilgan.

Ilk o‘rta asrlar (V–X asrlar). Ilk o‘rta asrlar davri O‘zbekiston hududida siyosiy tarqoqlik, lekin madaniy almashuvning kuchli bo‘lgan davri

sifatida namoyon bo'ldi. Bu davrning me'morchiligi ko'p jihatdan Kushonlar, So'g'diylar, Baqtriya va Xorazmning qadimiy me'moriy an'alariga tayangan holda rivojlandi. Islom dini kirib kelishi bilan arxitektura konsepsiyasida tub o'zgarishlar yuz berdi: masjidlar, madrasa, maqbara va minora kabi diniy majmualar paydo bo'ldi, ularning shakl va bezaklari sharqona nafislik va mahalliy uslubning uyg'unlashgan namunasi bo'ldi.

Ilk o'rta asrlar arxitekturasi nafaqat diniy obidalar bilan, balki mustahkam qal'alar, karvonsaroylar, savdo rastalari va hunarmandlar mahallalari bilan ham ajralib turadi. Xususan, Varaxsha, Afrosiyob, Poykent, Tuproqqal'a kabi yodgorliklar shaharsozlikning yuqori bosqichga ko'tarilganini isbotlaydi. Qurilish materiallari sifatida xom g'isht va pishiq g'ishtning uyg'un ishlatilishi, devoriy rasmlar, ganch o'ymakorligi, koshinkor bezaklarning ilk namunalarini aynan shu davrda uchratamiz.

Bu davrning ilmiy ahamiyati shundaki, u islomiy va islomgacha bo'lgan me'moriy merosning bir-biriga singib ketgan bosqichini ko'rsatadi. Bu uyg'unlashuv keyingi davrlarda O'rta asrlar yuksalishida ulkan badiiy maktabning shakllanishiga zamin yaratdi.

O'rta asrlar yuksalishi (XI-XV asrlar). XI-XV asrlar O'zbekiston arxitekturasi "oltin davri" bo'lib, bu davr Temuriylar va ularning avlodlari hukmronligi davrida yuzaga kelgan me'moriy yuksalish bilan bevosita bog'liqdir. Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Termiz kabi shaharlarda barpo etilgan yodgorliklar nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun islom olamida me'moriy san'atning cho'qqisi sifatida tan olingan.

Temur va temuriyzodalar siyosiy qudratini namoyon etish, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish maqsadida ulkan majmualar, masjidlar, madrasalar, maqbaralar va saroylar qurdirgan. Masalan, Bibixonim masjidi, Shohi Zinda majmuasi, Go'ri Amir maqbarasi, Ulug'bek madrasalari – bular nafaqat badiiy yuksaklik, balki muhandislik mahoratining ham namunasi hisoblanadi.

Bu davr me'morchiligida ko'k rangli koshinlar, mozaika, mayolika, garih naqshlar, muqarnas kabi bezak uslublari mukammal darajada rivoj topdi. Arxitektura shakllari aniq geometrik mutanosiblikka, monumental miqyos va nafis detallar uyg'unligiga asoslangan. Shuningdek, suv ta'minoti tizimlari, bog'-rog'lar, xiyobonlar kabi landshaft elementlari ham me'moriy ansamblning ajralmas qismi bo'lib xizmat qilgan.

O'rta asrlar yuksalish davri ilmiy jihatdan me'morchilikning xalqaro darajaga chiqqan davri sifatida qadrlanadi.

Mustamlaka davri (XIX asr oxiri XX asr boshlarida). XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida O'zbekiston hududi Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilishi bilan shaharsozlik va me'morchilikda yangi bosqich

boshlandi. Bu davr o‘zining ikki qutbli xarakteri bilan ajralib turadi: bir tomondan, an’anaviy mahalliy me’moriy uslublar davom etgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, Yevropa me’moriy maktabi va texnologiyalari keng kirib keldi.

Toshkent, Samarqand, Farg‘ona, Qo‘qon kabi yirik shaharlarda yangi ma’muriy binolar – ratushalar, gimnaziyalar, banklar, temir yo‘l vokzallari, teatrlar barpo etildi. Bu inshootlarda neoklassitsizm, neorenessans, eklektika, modern kabi Yevropa uslublari ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, g‘isht terish texnologiyasi, temir-beton konstruksiyalar, shahar kommunikatsiya tizimlari (ko‘chalar rejalashtirish, yoritish, suv va kanalizatsiya) joriy qilindi.

Shu bilan birga, mustamlaka davri me’morchiligida ikki qatlamli shahar tuzilmasi yuzaga keldi: “eski shahar” – mahalliy an’anaviy me’morchilik asosida qurilgan hudud va “yangi shahar” – Yevropa tipidagi kvartallar va keng ko‘chalar. Bu ikki tizim o‘zaro ta’sirda bo‘lib, bir-birining texnologik va estetik elementlarini ma’lum darajada singirdi.

Mustamlaka davrining ilmiy ahamiyati shundaki, u O‘zbekiston arxitekturasiga texnik yangiliklar, zamonaviy qurilish materiallari va yevropacha shaharsozlik rejalashtirishini olib keldi. Shu bilan birga, milliy me’moriy merosning o‘zligini saqlashga bo‘lgan intilish bu davrda yanada kuchaydi, chunki yangi sharoitlarda milliy identitetni arxitektura orqali ifodalash zarurati yuzaga keldi

**TALABALAR MA'RUZA MAVZULARNI MUSTAQIL
O'ZLASHTIRISH VA OLGAN BILIMLARINI
MUSTAHKAMLASHI UCHUN TEST SAVOLLARI**

Test topshiriqlari

1. Quyidagi yodgorliklardan qaysi biri Kushonlar davriga mansub?

- A) Afrosiyob
- B) Kampirtepa
- C) Topraqqala
- D) Sarazm

2. Sarazm yodgorligi qaysi davrga tegishli?

- A) Temuriylar davri
- B) Arab xalifaligi davri
- C) Eneolit – mil.avv. IV ming yillik
- D) Kushonlar davri

3. Amudaryo havzasidagi Buddaviy madaniyat markazi bo'lgan yodgorlik qaysi?

- A) Qoyqirilganqala
- B) Dalvarzintepa
- C) Afrosiyob
- D) Paykend

4. Afrosiyob qaysi shaharning qadimgi nomi?

- A) Buxoro
- B) Urganch
- C) Samarqand
- D) Termiz

5. Topraqqala qanday vazifani bajargan?

- A) Buddha monastiri
- B) Savdo markazi
- C) Xorazmshohlar saroyi
- D) Mustahkam minorali qal'a

6. Qaysi yodgorlikdan buddaviy ibodatxona topilgan?

- A) Jarkutan
- B) Fayoztepa
- C) Kaltaminor

D) Qoratepa

7. Topraqqala qal'asi qaysi qadimgi davlat markazi bo'lgan?

- A) Baqtriya
- B) Marg'iyona
- C) Xorazm
- D) Sug'd

8. Qadimgi ibodatxonalarda qanday asosiy qismlar mavjud bo'lgan?

- A) Kutubxona, hammom
- B) O'choq, ayvon, ritual xonalar
- C) Savdo rastasi
- D) Qishloq xo'jaligi omborlari

9. Jarkutan yodgorligi qanday materialdan qurilgan?

- A) Loy va tosh
- B) Pishiq g'isht
- C) Xom g'isht
- D) Marmar

10. Fayoztepa qayerda joylashgan?

- A) Navoiy viloyati
- B) Buxoro viloyati
- C) Farg'ona vodiysi
- D) Surxondaryo viloyati

11. Qadimgi ibodatxonalar ko'pincha nima shaklida bo'lgan?

- A) Spiral
- B) Dumaloq
- C) To'rtburchak
- D) Gumbazsimon

12. Zikkuratlar qaysi hududda shakllangan?

- A) Hind vodiysi
- B) Mesopotamiya
- C) Xitoy
- D) Yunoniston

13. Kampirtepa yodgorligi nima bilan mashhur?

- A) Zardushtiy ibodatxonasi bilan
- B) Harbiy qal'a va port bilan

- C) Me'moriy masjid bilan
- D) Qazilma qabrlar bilan

14. Qaysi yodgorlikda devoriy freskalar aniqlangan?

- A) Topraqqala
- B) Fayoztepa
- C) Jarkutan
- D) Kaltaminor

15. Qadimgi qal'alar qanday vazifani bajargan?

- A) Faqat ibodatxona sifatida ishlatilgan
- B) Savdo markazi bo'lgan
- C) Himoya va siyosiy markaz bo'lgan
- D) Sug'orish tarmog'ini boshqargan

16. Qaysi yodgorlikdan xom g'ishtli devorlar topilgan?

- A) Dalvarzintepa
- B) Jarkutan
- C) Fayoztepa
- D) Kampirtepa

17. Termiz atrofidagi Qoratepa yodgorligi nima bilan mashhur?

- A) Sho'rli tuproqlari bilan
- B) Baland minoralari bilan
- C) Buddaviy monastirlar bilan
- D) Sug'orish tizimi bilan

18. Afrosiyob devorlari qaysi shaharga tegishli?

- A) Termiz
- B) Urganch
- C) Samarqand
- D) Buxoro

19. Dalvarzintepa yodgorligi qanday arxitektura bilan mashhur?

- A) Er osti ibodatxonalari bilan
- B) Minorali saroylar bilan
- C) Buddaviy monumental ibodatxona bilan
- D) Himoya devorlari bilan

20. Devorlar va qal'alar qadimda yana qanday vazifani bajargan?

- A) Fayzli joy bo'lish

- B) Ijtimoiy chegarani belgilash
- C) Faqat ko'rk uchun
- D) Suv to'plash

21. Miloddan avvalgi IV–I asrlarda O'zbekistonda eng keng tarqalgan qurilish materiali nima edi?

- A) Beton
 - B) Qurumli tosh
 - C) Xom g'isht
 - D) Ganchli plita
- To'g'ri javob: C

22. Qaysi yodgorlikda ibodatxona, omborxonona va ustaxona majmuasi aniqlangan?

- A) Varaxsha
 - B) Jarkutan
 - C) Ko'ktepa
 - D) Kampirtepa
- To'g'ri javob: B

23. Qadimgi g'ishtlar odatda qanday shaklda quyilgan?

- A) Dumaloq
- B) To'g'ri to'rtburchak
- C) Yulduzcha
- D) Oval

24. Qadimgi qurilish mavsumi asosan qaysi fasllarga to'g'ri kelgan?

- A) Bahor va yoz
- B) Yoz va kuz
- C) Qish va bahor
- D) Kuz va qish

25. G'isht quyish qoliplari asosan nima materialdan tayyorlangan?

- A) Temir
- B) Ganch
- C) Yog'och
- D) Shisha

26. Loyga mustahkamlik berish uchun ko'pincha nima aralashtirilgan?

- A) Gips
- B) Ohak

- C) Pichan va qum
- D) Soch va suv

27. Qurilish ustachiligi qanday uzatilgan?

- A) Diniy yo'nalishda
- B) Merosiy usulda
- C) Savdo orqali
- D) Harbiy bilim orqali

28. Ganchdan qadimgi davrda qanday maqsadlarda foydalanilgan?

- A) Yaltiroq bezaklar uchun
 - B) Ichki bezak va yelimlash uchun
 - C) Metall o'rniga ishlatish uchun
 - D) Qamish o'rnida
- To'g'ri javob: B

29. Qadimgi mehnat bo'linishida ommaviy ishtirokchilar nima ish bajargan?

- A) Loyiha tayyorlash
- B) Qurilish materiali tayyorlash va tashish
- C) Yog'och ishlov berish
- D) Din bilan shug'ullanish

30. Qadimgi ustaxona joylari ko'pincha qaerda bo'lgan?

- A) Daryo bo'yida
- B) Qal'a ichida yoki atrofiga yaqin
- C) Qishloq markazida
- D) Qabr atroflarida

31. Qaysi yodgorlikda ibodatxona qurilishida ijtimoiy mehnat taqsimoti aniqlangan?

- A) Afrosiyob
- B) Sopollitepa
- C) Jarkutan
- D) Qoratepa

32. G'ishtlar qanday usulda quritilgan?

- A) Suvda ho'llash
- B) Quyoshda quritish
- C) Tandirda pishirish
- D) Muzlatish

33. Miloddan avvalgi davrlarda tom yopish uchun asosan nima ishlatilgan?

- A) G'isht va ohak
- B) Qamish va yog'och
- C) Shifer va tsement
- D) Tosh va ganch

34. Arxeologik topilmalarda g'isht ustida ko'pincha nimalar kuzatilgan?

- A) Belgilar yoki muhrlar
- B) Harbiy yozuvlar
- C) Rangli rasmlar
- D) Qur'on oyatlari

35. Qurilishda ishtirokchilar o'rtasida mehnat bo'linishi asosan nimaga qarab bo'lingan?

- A) Yoshga qarab
- B) Hunar va ixtisosga qarab
- C) Dinga qarab
- D) Harbiy lavozimga qarab

36. Qang' davlati mavjud bo'lgan davr qaysi yillarga to'g'ri keladi?

- A) miloddan avvalgi 5–3 asrlar
- B) miloddan avvalgi II – milodiy IV asrlar
- C) milodiy V–VIII asrlar
- D) miloddan avvalgi VII – milodiy II asrlar

37. Qang' davlati hududi asosan qaysi daryolar havzasida joylashgan edi?

- A) Amudaryo va Zarafshon
- B) Ili va Chu
- C) Sirdaryo
- D) Jayhun va Oxus

38. Qang' me'morchiligida eng ko'p uchraydigan qurilish materiali bu

-
- A) marmar
- B) tosh
- C) pishiq g'isht
- D) taxta

39. Qang' davlati arxitekturasi qanday xususiyat bilan ajralib turadi?

- A) faqat diniy me'morchilik bilan cheklangan
- B) ko'p qavatli binolar qurilgan
- C) harbiy-mudofaa inshootlariga urg'u berilgan
- D) yog'ochdan iborat yirik ibodatxonalar qurilgan

40. Qaysi yodgorlik Qang' davriga oid emas?

- A) Qarakamar
- B) Sho'rtangaztepa
- C) Afrosiyob
- D) Uzunqir

41. Qang' davlatining diniy arxitekturasi asosan qanday e'tiqod bilan bog'liq bo'lgan?

- A) Buddizm
- B) Zardushtiylilik
- C) Xristianlik
- D) Tengrichilik

42. Qang' davri turar-joy binolari qanday xususiyatga ega edi?

- A) ko'p qavatli binolar
- B) markaziy hovliga ega xonalar
- C) yong'inga chidamli betonli
- D) to'liq yog'ochdan qurilgan

43. Qang' arxitekturasi qaysi madaniy zonalarga ta'sir ko'rsatgan?

- A) Hindiston va Yunoniston
- B) Xitoy va Yevropa
- C) Kushoniyalar, Choch, O'rxun-Yenisey
- D) Vizantiya va Rim

44. Qang' arxitekturasiidagi bezak san'atiga qaysi elementlar kiradi?

- A) beton panellar
- B) sopol haykalchalar, ganch o'ymakorligi
- C) shisha mozaikalar
- D) marmar mozaika

45. Qang' davridagi qal'alar asosan qanday joyda qurilgan?

- A) cho'llarda
- B) vodiylarning o'rtasida
- C) tog'li hududlar yaqinida

D) strategik balandliklarda

46. Aleksandriya Eskhata shahrini kim asos solgan?

- A) Doro I
- B) Iskandar Zulqarnayn
- C) Bess
- D) Selevk

47. Aleksandriya Eskhata hozirgi qaysi hududda joylashgan?

- A) Termiz yaqinida
- B) Qozog'iston janubi
- C) Xo'jand shahri atrofida
- D) Farg'ona vodiysida

48. "Eskhata" so'zi qadimgi yunon tilida qanday ma'noni anglatadi?

- A) Tashqi chegara
- B) So'nggi
- C) Buyuk
- D) Urushchi

49. Aleksandriya Eskhatadagi arxitektura asosan qanday uslubda qurilgan?

- A) Parfiya uslubi
- B) Forscha uslub
- C) Yunoncha klassik uslub
- D) Mahalliy zardushtiy uslub

50. Yunon-Baqtriya shaharsozligida qanday reja tizimi keng tarqalgan edi?

- A) Radiatsion
- B) Tabiiy-geomorfik
- C) Panhara shaklidagi (grid)
- D) Konsentrik

51. Yunon-Baqtriya ibodatxonalarining asosiy xususiyati nimada edi?

- A) Ziggurat shaklida
- B) Hayvon haykallari bilan to'ldirilgan
- C) Pronaos, naos va opisthodomos qismlariga ega
- D) Gumbazli struktura

52. Yunon-Baqtriya arxitekturasida qaysi material eng ko'p ishlatilgan?

- A) Temir
- B) Loy va xom g'isht
- C) Yog'och
- D) Qorishma beton

53. Aleksandriya Eskhata nechanchi asrda asos solingan?

- A) mil. avv. VI asr
- B) mil. avv. IV asr
- C) mil. avv. II asr
- D) milodiy I asr

54. Yunon-Baqtriya shaharlarida ko'plab binolar qanday tuzilishga ega bo'lgan?

- A) Ko'p qavatli minoralar
- B) Hovli markazida joylashgan uylar
- C) Yagona ayvonli struktura
- D) Yashil tepaliklarda qurilgan

55. Qaysi arxitektura unsuri Aleksandriya Eskhatada ko'p uchraydi?

- A) Minora
- B) Portik ustunlar
- C) Gumbaz
- D) Ravoklar

56. Yunon-Baqtriya arxitekturasi nimasi bilan ajralib turadi?

- A) Faqat zardushtiylik me'morchiligi
- B) Yunon va mahalliy madaniyat sintezi
- C) Faol gumbaz qurilishi
- D) Ko'p darajali minoralar

57. Yunon-Baqtriya arxitekturasida qanday diniy ta'sirlar birlashgan?

- A) Buddaviylik va xristianlik
- B) Zardushtiylik, yunon politeizmi, mahalliy kultlar
- C) Islom va xristianlik
- D) Mahalliy animizm va konfutsiylik

58. Aleksandriya Eskhata shahri necha gektar maydonni egallagan deb taxmin qilinadi?

- A) 1–2 gektar
- B) 5–7 gektar

- C) 15–20 gektar
- D) 30–40 gektar

59. Aleksandriya Eskhatada suv ta'minoti qanday yo'lga qo'yilgan edi?

- A) Suv minoralari orqali
- B) Artezian quduqlar
- C) Daryo bo'yidagi drenaj tizimlari
- D) Tabiiy buloklar

60. Yunon-Baqtriya arxitekturasining o'rganilishi zamonaviy ilm-fan uchun qanday ahamiyatga ega?

- A) Faqat tarixiy faktlar uchun
- B) Faqat diniy manbalarni ko'paytiradi
- C) Arxitektura, tarix va madaniyat sohalariga nazariy va amaliy yondashuv beradi
- D) Hozirgi zamonaviy texnologiyalarga oid

61. Dalvarzintepa yodgorligi qaysi davrga oid?

- A) Eramizdan avvalgi VI–IV asrlar
- B) Eramizning I–III asrlari
- C) Eramizdan avvalgi III–I asrlar

62. Kampirtepa yodgorligi qaysi daryo bo'yida joylashgan?

- A) Zarafshon
- B) Amudaryo
- C) Sirdaryo

63. Dalvarzintepa qazilmalarida qanday diniy binolar topilgan?

- A) Zardushtiy ibodatxonalar
- B) Buddaviy monastirlar
- C) Masjidlar

64. Kampirtepa shahrining asosiy arxitektura elementi nima bo'lgan?

- A) Arkali ko'priki
- B) Tsitadellar va mudofaa devorlari
- C) Minora va gumbazlar

65. Termezdagi mashhur arxeologik yodgorliklardan biri qaysi?

- A) Fayoztepa
- B) Qoratepa
- C) Har ikkisi

66. Dalvarzintepadan topilgan oltin zargarlik buyumlari kimga oid deb taxmin qilinadi?

- A) Kushon hukmdorlariga
- B) Yunon generallariga
- C) Xitoy elchilariga

67. Termezda topilgan buddaviy g'or ibodatxonalari qaysi joyda joylashgan?

- A) Kampirtepa
- B) Qoratepa
- C) Fayoztepa

68. Kampirtepa yodgorligi qanday shahar modeliga asoslangan?

- A) Yunon-Rim
- B) Sharqona-Islomiy
- C) Buddaviy-Xitoy

69. Dalvarzintepa yodgorligidan nechta zinalarli diniy bino topilgan?

- A) 1 ta
- B) 2 ta
- C) 3 ta

70. Kampirtepa yodgorligida qanday yozuvlar aniqlangan?

- A) So'g'd yozuvi
- B) Brahmi yozuvi
- C) Kopt yozuvi

71. Termez shahri qaysi davlatlar davrida muhim markaz bo'lgan?

- A) Kushonlar va Arab xalifaligi
- B) Skiflar va SSSR
- C) Xorazm va Chig'atoy ulusi

72. Qoratepadan topilgan haykallar qanday san'atga oid?

- A) Yunon san'ati
- B) Buddaviy san'at
- C) Renessans san'ati

73. Fayoztepa yodgorligida topilgan buddaviy haykal nimadan yasalgan?

- A) Terrakota
- B) Ganch va ohak

C) Bronzadan

74. Kampirtepa yodgorligi qachon ochilgan?

- A) 1929-yil
- B) 1972-yil
- C) 1940-yil

75. Termez atrofida nechta buddaviy markaz ma'lum?

- A) 1–2 ta
- B) 5–6 ta
- C) 10 dan ortiq

76. Parfenon ibodatxonasi qaysi shaharda joylashgan?

- A) Rim
- B) Afina
- C) Aleksandriya
- D) Knossos

77. Antik Yunon ibodatxonalarining ustunli qatori qanday nomlanadi?

- A) Stylobat
- B) Pronaos
- C) Peripter
- D) Megaron

78. Rimdagi ommaviy hammomlar qanday nomlangan?

- A) Thermae
- B) Naos
- C) Oikos
- D) Agora

79. Qaysi inshootda frigidarium, tepidarium va caldarium mavjud bo'lgan?

- A) Ibodatxona
- B) Hammom
- C) Saroy
- D) Amfiteatr

80. Vitruviy kim bo'lgan?

- A) Yunon podshohi
- B) Rim imperatori
- C) Me'mor va muhandis

D) Hammom quruvchisi

81. Knossos saroyi qaysi sivilizatsiyaga mansub?

- A) Rim
- B) Miken
- C) Kreta (minoiy)
- D) Vizantiya

82. Antik hammomlarda isitish tizimi qanday atalgan?

- A) Stylobat
- B) Hypocaustum
- C) Cella
- D) Stylos

83. Naos (cella) qanday vazifani bajargan?

- A) Oshxona
- B) Isitish joyi
- C) Ma'bud haykali turgan xona
- D) Harbiy xona

84. Qaysi inshoot markazlashgan reja asosida qurilgan?

- A) Antik ibodatxona
- B) Termalar
- C) Saroy
- D) Stoa

85. Qaysi me'moriy element yunon ibodatxonalarida tom osti bo'lib, rasm bilan bezatilgan?

- A) Metopa
- B) Frigidarium
- C) Caldarium
- D) Atrium

86. Qaysi shaharda imperator Avgustning saroyi joylashgan?

- A) Pompeya
- B) Rim
- C) Efes
- D) Pergamon

87. Gipokaustum tizimi nima uchun ishlatilgan?

- A) Suvni sovitish uchun

- B) Hammomlarni isitish uchun
- C) Ma'bud haykalini yoritish uchun
- D) Tomni qo'llab-quvvatlash uchun

88. Qaysi ibodatxona Zevsga bag'ishlangan?

- A) Parfenon
- B) Olimpiya ibodatxonasi
- C) Artemis ibodatxonasi
- D) Hera ibodatxonasi

89. Antik saroylardagi markaziy asosiy xona nima deb atalgan?

- A) Pronaos
- B) Stylos
- C) Megaron
- D) Exedra

90. Antik hammomlarda caldarium nima edi?

- A) Issiq suvli xona
- B) Sovuq suvli xona
- C) Suv ombori
- D) Xizmatkorlar xonasi

91. Ilk o'rta asrlar O'zbekiston hududidagi me'morchilik rivojiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?

- A) Yevropa san'at maktablari
- B) Mahalliy tabiat va iqlim sharoiti
- C) Yaponiyadan kirib kelgan uslublar
- D) Faqat diniy ta'sir

92. Quyidagi qaysi yodgorlik ilk o'rta asrlar davriga oid emas?

- A) Varaxsha saroyi
- B) Poykent shahri
- C) Samanidlar maqbarasi
- D) Registon majmuasi

93. Ilk o'rta asr me'morchiligida g'ishtlardan foydalanishning asosiy sababi nima edi?

- A) Faqat bezak uchun
- B) Tez qurish imkoniyati
- C) Iqlim sharoitiga mosligi
- D) Tashqi ko'rinish uchun

94. Zoroastrizmga oid arxitektura yodgorligi sifatida qaysi inshoot tan olinadi?

- A) Chor-Bakr
- B) Qal' ai Do'stlik
- C) Kafir qal'a
- D) Bog'iston minorasi

95. Samanidlar maqbarasi qayerda joylashgan?

- A) Buxoro
- B) Termiz
- C) Xiva
- D) Qorako'l

96. Ilk o'rta asr qal'alari qanday asosiy funktsiyani bajargan?

- A) Suv ta'minoti uchun
- B) Savdo markazi sifatida
- C) Mudofaa va siyosiy markaz
- D) Faqat omborxonasi sifatida

97. Quyidagi qaysi arxitektura unsuri mudofaa inshootlarida qo'llaniladi?

- A) Gumbaz
- B) Ayvon
- C) Minoralar
- D) Mehrab

98. Ilk o'rta asrlarda qaysi shaharda arxeologik qazilmalar natijasida saroy binolari topilgan?

- A) Xiva
- B) Toshkent
- C) Varaxsha
- D) Shahrisabz

99. Ilk islomiy masjidlar O'zbekiston hududida qachon paydo bo'lgan?

- A) IV asrda
- B) VI asrda
- C) VIII asrda
- D) X asrda

100. Poykent yodgorligi qaysi hududda joylashgan?

- A) Qashqadaryo

- B) Surxondaryo
- C) Buxoro
- D) Toshkent

101. Afrosiyob shahri hozirgi qaysi shaharga to'g'ri keladi?

- A) Buxoro
- B) Samarqand
- C) Andijon
- D) Qarshi

102. Ilk o'rta asrlarda ibodatxonalar qanday shaklda qurilgan?

- A) Faqat gumbazli
- B) Ustunli va mehrabli
- C) Yog'ochli binolar
- D) Yog'ochli va to'qilgan devorli

103. Ilk o'rta asr arxitekturasi qanday bezak uslublariga asoslangan?

- A) Minimalizm
- B) Ko'p qavatli g'isht terish, naqshinkor sopol
- C) Shisha devorlar
- D) Faqat oq rangdan foydalanish

104. Qaysi yodgorlikda ilk islomiy maqbarachilik namunasi ko'rinadi?

- A) Sulton Saodat majmuasi
- B) Baland masjid
- C) Minorai Kalon
- D) Oq saroy

105. Qal'a va arklar joylashuvi ko'proq qanday joylarda bo'lgan?

- A) Daryo bo'yida
- B) Tog' etaklarida
- C) Qishloqlarda
- D) Strategik va baland hududlarda

106. IX–X asrlarda O'rta Osiyo arxitekturasiga qanday din asosida yangi uslublar kirib keldi?

- A) Buddizm
- B) Zardushtiylik
- C) Islom
- D) Xristianlik

107. Buxoro shahrining IX–X asrlardagi asosiy arxitektura markazi qaysi bino atrofida shakllangan?

- A) Saroy
- B) Bozor
- C) Masjid
- D) Karvonsaroy

108. Quyidagi qaysi texnologiya ilk bor IX–X asrlarda keng qo'llanilgan?

- A) Temirbeton
- B) Marmar bloklar
- C) G'isht terish tizimi (pishiq g'isht)
- D) Shisha konstruksiya

109. Samarqand va Buxorodagi shahar devorlari asosan nima maqsadda qurilgan?

- A) Suv ta'minoti uchun
- B) Himoya va mudofaa uchun
- C) Bezash uchun
- D) Savdo-sotiq uchun

110. Gumbazli me'moriy inshootlarning asosiy afzalligi nimada edi?

- A) Yozuvlarni joylashtirish qulayligi
- B) Tez qurilishi
- C) Markazlashtirilgan va monumental ko'rinish
- D) Iqlimga bardoshliligi

111. IX–X asrlardagi masjid me'morchiligining asosiy o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'lgan?

- A) Yog'ochli tomlarda
- B) Ichki hovli (sahn) va toqli gumbazlarda
- C) Kamonli derazalarda
- D) Mozaikali ravoqlarda

112. Bezak san'atida geometrik naqshlar qaysi sabablarga ko'ra keng tarqalgan?

- A) Diniy taqiqlar va simmetriya estetikasi
- B) Islomda tirik mavjudot tasvirining man qilinishi
- C) Qurilish qulayligi uchun
- D) Shahar hokimlari buyrug'i asosida

113. IX–X asrlarda bezaklarda ishlatilgan asosiy materiallar qaysilar edi?

- A) Marmar va loy
- B) G'isht va sopol
- C) G'anch va koshin
- D) Temir va yog'och

114. Buxoro va Samarqanddagi bozorlar qanday joylashgan edi?

- A) Shahar tashqarisida
- B) Ibodatxonalar yaqinida
- C) Himoya minoralarida
- D) Shahar markazida, chorrahalarda

115. Quyidagi binolardan qaysi biri jamoat binosi hisoblanadi?

- A) Minoralar
- B) Qal'alar
- C) Karvonsaroylar
- D) Chiltonxona

116. Qoraxoniylar davrida qurilgan Sitorai Mokhi Khosa maqbarasi qaysi shaharga yaqin joylashgan?

- A) Toshkent
- B) Samarqand
- C) Buxoro
- D) Termiz

117. Vobkent minorasi qaysi asrda qurilgan?

- A) X asr
- B) XI asr
- C) XII asr
- D) XIII asr

118. Quyidagilardan qaysi biri Qoraxoniylar davrining maqbara me'morchiligi xususiyatiga xos emas?

- A) Gumbazli tuzilma
- B) Zamin osti galereyalari
- C) Kufiy yozuvli bezaklar
- D) G'ishtli o'ymakorlik

119. Burana minorasi bugungi kunda qaysi davlat hududida joylashgan?

- A) O'zbekiston

- B) Qozog'iston
- C) Turkmaniston
- D) Qirg'iziston

120. XI–XII asrlar arxitekturasida ark inshootlarining asosiy vazifasi nima bo'lgan?

- A) Bozorlarni boshqarish
- B) Din xizmatlarini tashkil etish
- C) Hokimiyat qarorgohi va mudofaa markazi
- D) Hammom sifatida ishlatish

121. Shoh Islom maqbarasi qaysi tarixiy majmua tarkibiga kiradi?

- A) Go'ri Amir majmuasi
- B) Bibi Xonim masjid
- C) Shohi Zinda ansambli
- D) Registon majmuasi

122. Shoh Islom maqbarasi qachon barpo etilgan?

- A) XI asrda
- B) XIV asr oxirida
- C) XV asr o'rtalarida
- D) XIII asrda

123. Shoh Islom maqbarasining asosiy arxitektura elementi nima?

- A) Minorali masjid
- B) Yassi tomli xonaqoh
- C) Gumbazli to'rtburchak xona
- D) Ko'p gumbazli madrasa

124. Shoh Islom maqbarasi peshtoqida ishlatilgan yozuvlar asosan qanday xat turlarida yozilgan?

- A) Rumi va nasta'liq
- B) Nasxiy va kufiy
- C) Lotin va kirill
- D) Sanskrit va forsy

125. Shoh Islom maqbarasining Temuriylar davridagi boshqa qaysi yodgorlikka bevosita ta'siri bo'lgan?

- A) Registon madrasalari
- B) Buxoro arkidagi devorlar
- C) Go'ri Amir maqbarasi

D) Kalon minorasi

126. Shoh Islom maqbarasi bezaklarida eng ko'p uchraydigan rang qanday?

- A) Qizil
- B) Ko'k
- C) Yashil
- D) Oltin

127. Temuriylar davrida maqbara qurilishining asosiy maqsadi nimalardan iborat edi?

- A) Harbiy qarorgoh sifatida ishlatish
- B) Bozor va madaniy markazlar qurish
- C) Avliyolar va sulola a'zolarini dafn etish, ehtirom bildirish
- D) Suv inshootlari qurish

128. Shoh Islom maqbarasi me'moriy jixatdan qanday obidalar guruhiga kiradi?

- A) Fuqarolik inshootlari
- B) Harbiy arxitektura
- C) Diniy-memorial yodgorliklar
- D) Savdo va bozor komplekslari

129. Amir Temur arxitektura siyosatida qanday asosiy maqsadni ko'zlagan?

- A) Ijtimoiy tenglikni ta'minlash
- B) Me'morchilik orqali kuch va qudratni namoyish etish
- C) Yevropa me'morchiligi ta'sirini oshirish
- D) Qurilish ishlarini kamaytirish

130. Shohrux davrida me'morchilik faoliyatining markazi qaysi shahar bo'lgan?

- A) Buxoro
- B) Samarqand
- C) Hirot
- D) Shahrisabz

131. Go'ri Amir maqbarasi kimning dafn joyi sifatida qurilgan?

- A) Shohrux Mirzo
- B) Ulug'bek
- C) Amir Temur

D) Bibixonim

132. Shohi Zinda majmuasining asosiy me'moriy xususiyati nima?

- A) Minoralar tizimi
- B) Ziyoratgohli maqbaralar ketma-ketligi
- C) Toshdan ishlangan saroy
- D) Yevropa uslubidagi fasadlar

133. Bibixonim masjidini kim tomonidan qurdirilgan?

- A) Ulug'bek
- B) Bibixonim
- C) Amir Temur
- D) Shohrux

134. Hirot shahridagi Temuriylar davri me'morchilik asarlari qaysi san'at turi bilan mashhur?

- A) Rassomlik
- B) Naqqoshlik
- C) Ilmiy ilmiyot
- D) Yog'och o'yakorligi

135. Quyidagilardan qaysi biri Temuriylar davrining me'moriy bezak uslubi hisoblanadi?

- A) Barokko
- B) Mozaika va muqarnas
- C) Renessans
- D) Gotika

136. Temuriylar davrida Samarqandda faoliyat ko'rsatgan mashhur me'mor kim edi?

- A) Bahouddin Naqshband
- B) Qavomiddin Sherozi
- C) Umar Xayyom
- D) Ibn Sino

137. Temuriylar davrida shakllangan me'moriy maktablar asosan qanday farqlangan?

- A) Ranglar tanlovi bilan
- B) Geografik joylashuvi va bezak texnikasi bilan
- C) Qurilish muddatlari bilan
- D) Qurilish materiallari bilan

138. Shayboniylar davrida Buxoro qaysi maqomga ega bo'ldi?

- A) Harbiy baza
- B) Savdo markazi
- C) Poytaxt va ilm-fan markazi
- D) Qishloq xo'jaligi markazi

139. Kalon majmuasi qachon barpo etilgan?

- A) IX asr
- B) XI asr
- C) XVI asr
- D) XVII asr

140. Kalon minorasining me'moriy ahamiyati nimada?

- A) U eng baland minora hisoblanadi
- B) Shahar markazidagi ibodatga chaqiriq minorasi va ramziy timsol sifatida xizmat qilgan
- C) U harbiy mudofaa maqsadida qurilgan
- D) U faqat kuzatuv minorasi bo'lgan

141. Mir Arab madrasasida qanday faoliyat yuritilgan?

- A) Faqatgina tijorat
- B) Harbiy tayyorgarlik
- C) Diniy va ilmiy ta'lim berilgan
- D) Faqat qur'on o'qish joyi bo'lgan

142. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida karvonsaroylarning asosiy vazifasi nima edi?

- A) Harbiylar uchun dam olish joyi
- B) Savdogarlar uchun turar joy va mol saqlash ombori
- C) Yer egalari uchun ombor
- D) Faqat ot saqlash uchun joy

143. Ashtarxoniylar davrida qanday yangi me'moriy uslub kuchaydi?

- A) Minimalizm
- B) G'arbiy klassitsizm
- C) Mahalliylikka asoslangan bezaklar va g'ishtkorlik
- D) Helenistik uslub

144. Mir Arab madrasasi kim tomonidan qurilgan?

- A) Ulug'bek
- B) Mirzo Bobur

- C) Abdullaxon II
- D) Nodirshoh

145. Kalon majmuasiga qaysi inshootlar kiradi?

- A) Masjid, madrasa, hammom
- B) Minora, masjid, madrasa
- C) Karvonsaroy, minora, maqbara
- D) Minor, bozor, qasr

146. Yangi me'moriy uslublar asosan nimaga asoslangan edi?

- A) Yevropa me'morchiligiga
- B) Eron uslublariga
- C) Mahalliy bezak va geometrik naqshlarga
- D) Antikcha ustun tizimiga

147. Kalon minorasining balandligi taxminan qancha?

- A) 40 metr
- B) 50 metr
- C) 70 metr
- D) 90 metr

148. Ichan-Qal'a majmuasi qayerda joylashgan?

- A) Buxoroda
- B) Qo'qonda
- C) Xivada
- D) Termizda

149. Tosh Hovli saroyi qaysi xon davrida qurilgan?

- A) Abdulazizxon
- B) Allaxon
- C) Muhammad Rahimxon II
- D) Xudoyorxon

150. Kalta Minor minorasi nima uchun qurilishi tugallanmagan?

- A) Yer silkinishi sababli
- B) Quruvchi vafoti sababli
- C) Xonning vafoti sababli
- D) Mablaga yetishmasligi sababli

151. Xudoyorxon saroyi qayerda joylashgan?

- A) Xiva

- B) Samarqand
- C) Toshkent
- D) Qo'qon

152. Qo'qon xonligi madrasalarining asosiy bezak elementi nima bo'lgan?

- A) Tilla bezaklar
- B) G'isht naqshlari
- C) Ganch o'ymakorligi
- D) Yog'och o'ymakorligi

153. Nodir Devonbegi madrasasi qaysi shaharda joylashgan?

- A) Xiva
- B) Buxoro
- C) Termiz
- D) Qo'qon

154. Abdulazizxon madrasasi qanday me'moriy uslubga mansub?

- A) Barokko
- B) Temuriy
- C) Buxoro maktabi
- D) Sharqiy-Rim

155. XVIII–XIX asr me'moriy maktablarining asosiy barqarorlik sababi nima edi?

- A) Xalq isyonlari
- B) An'anaviy uslublarning davomiyligi
- C) Tashqi bosqinchilik
- D) Din ta'sirining susayishi

156. Karvonsaroylar asosan nima maqsadda qurilgan?

- A) Namoz o'qish uchun
- B) Savdo va sayohatchilar uchun turar joy sifatida
- C) Xonlar yashashi uchun
- D) Madaniy tadbirlar uchun

157. Ganchkorlik san'ati asosan qaysi inshootlarda uchraydi?

- A) Karvonsaroylarda
- B) Jome masjidlarda va madrasalarda
- C) Ko'priklarda
- D) Hammomlarda

158. Me'moriy maktab deganda nimani tushunasiz?

- A) Qurilish maktabi
- B) Diniy maktab
- C) Muayyan uslubda rivojlangan arxitektura an'anasi
- D) Hunarmandchilik maktabi

159. XIX asrda Buxoroda qurilgan eng yirik madrasa qaysi edi?

- A) Kukaldosh
- B) Ulug'bek
- C) Abdulazizxon
- D) Nodir Devonbegi

160. Xorazm me'moriy maktabining asosiy materiali nima edi?

- A) Loy va tosh
- B) G'isht va suvoq
- C) Yog'och
- D) Marmar

161. XIX asrda Buxoro xonligi me'moriy siyosati qanday yo'nalishda bo'lgan?

- A) Innovatsion g'oyalar asosida
- B) Sharqona klassik uslubni davom ettirish
- C) Yevropa arxitekturasi ta'siri ostida
- D) Qurilishni to'xtatish

162. XIX asr oxiriga kelib qanday me'moriy o'zgarishlar yuz berdi?

- A) Qurilish to'xtadi
- B) Minimalizm paydo bo'ldi
- C) Yevropa uslublari kirib keldi
- D) Me'moriy maktablar barham topdi

163. Qo'qon xonligida madrasa inshootlarining asosiy vazifasi nima edi?

- A) Saroy sifatida
- B) Savdo joyi
- C) Ta'lim berish
- D) Urushlar uchun baza

164. Ichan-Qal'a necha darvozaga ega bo'lgan?

- A) 2
- B) 3
- C) 4

D) 5

165. XVIII–XIX asr me'morchiligida topilgan asosiy bezak uslubi nima?

- A) Mozaika
- B) Marmar o'ymakorligi
- C) G'isht terish va ganch bezak
- D) Neoklassik

166. Qaysi shaharda Ichan-Qal'a joylashgan?

- A) Buxoro
- B) Termiz
- C) Xiva
- D) Qo'qon

167. Mustamlaka davrida O'zbekistonda shaharsozlik siyosatining asosiy maqsadi nima edi?

- A) Mahalliy madaniyatni rivojlantirish
- B) Sovet arxitektura maktabini tatbiq etish
- C) Yevropacha infratuzilma orqali siyosiy nazoratni kuchaytirish
- D) Diniy obidalarni restavratsiya qilish

168. Toshkent-City loyihasi qaysi davrda boshlangan?

- A) 1990-yillar
- B) 2000-yillar
- C) 2017-yil
- D) 2020-yil

169. Qaysi zamonaviy loyiha "O'zbekistonning islomiy merosini aks ettiruvchi markaz" sifatida qurilgan?

- A) Toshkent-City
- B) Islom Sivilizatsiyasi Markazi
- C) Minor masjidi
- D) Milliy kutubxona

170. Toshkent shahridagi qadimiy madrasa va masjidlarga modernizatsiya qachon boshlangan?

- A) Sovet davrida
- B) Mustaqillikdan so'ng
- C) Amir Temur davrida
- D) XX asr boshida

171. Quyidagilardan qaysi biri O‘zbekistondagi zamonaviy mualliflik arxitekturasini namunasi hisoblanadi?

- A) Go‘ri Amir maqbarasi
- B) O‘zbekiston san‘at saroyi
- C) Shohi Zinda majmuasi
- D) Ulug‘bek madrasasi

172. “Sharq va G‘arb arxitektura uslublarining sintezi” deganda nimani tushunamiz?

- A) Faqat arab me‘morchiligi
- B) Yevropa uslublarini inkor etish
- C) An‘anaviy va zamonaviy uslublarning uyg‘unligi
- D) Faqat mahalliy me‘moriy elementlar

173. Islom Sivilizatsiyasi markazi qayerda joylashgan?

- A) Buxoro
- B) Toshkent
- C) Samarqand
- D) Termiz

174. Zamonaviy arxitekturada “eko-loyihalash” atamasi nimani anglatadi?

- A) Suv havzalari qurish
- B) Ekologik me‘yorlarga rioya qilib qurish
- C) Qadimiy obidalarni ta‘mirlash
- D) Daraxt ekish bilan shug‘ullanish

175. Qaysi loyiha Toshkentda biznes va moliya markazi sifatida barpo etilgan?

- A) Milliy bog‘
- B) Toshkent-City
- C) Minor masjid
- D) Islom sivilizatsiyasi markazi

176. Hozirgi zamon o‘zbek arxitektura maktablarida qanday yondashuv ustunlik qilmoqda?

- A) Faqat tarixiy me‘morchilikni o‘rganish
- B) Faol ijtimoiy-realist yondashuv
- C) Mualliflik, milliylik va barqarorlikka asoslangan zamonaviy yondashuv
- D) Yevropa klassikasi

177. O‘zbekiston Respublikasining asosiy mustaqillik yodgorligi qaysi hisoblanadi?

- A) Amir Temur haykali
- B) Xotira maydoni
- C) Mustaqillik va ezgulik monumenti
- D) Alisher Navoiy yodgorligi

178. "Mustaqillik va ezgulik monumenti" qayerda joylashgan?

- A) Samarqand
- B) Toshkent
- C) Buxoro
- D) Qarshi

179. Yodgorliklarda globus tasvirining berilishi nimani anglatadi?

- A) O‘zbekiston iqtisodiyoti
- B) Global muammolar
- C) O‘zbekistonning dunyo xaritasidagi o‘rni
- D) Astronomik tadqiqotlar

180. Mustaqillik yodgorliklari qaysi qadriyatni eng ko‘p targ‘ib qiladi?

- A) Tadbirkorlik
- B) G‘alaba va jasorat
- C) Vatanparvarlik va tinchlik
- D) Raqamli texnologiyalar

181. Quyidagi yodgorliklardan qaysi biri ikkinchi jahon urushi xotirasiga bag‘ishlangan?

- A) Xotira va qadrlash maskani
- B) Bayroq maydoni
- C) Yangi O‘zbekiston bog‘i
- D) Beshyog‘och memoriali

182. Yodgorliklarda ishlatiladigan ustun, gumbaz kabi shakllar asosan nimani bildiradi?

- A) Qurilish texnologiyasini
- B) Milliy meros va barqarorlikni
- C) Dinamik harakatni
- D) Kosmik g‘oyalarni

183. Toshkentdagi “Yangi O‘zbekiston” bog‘idagi asosiy yodgorlik nomi nima?

- A) Mustaqillik gumbazi
- B) Istiqlol nurli yo‘li
- C) Yangi O‘zbekiston monumenti
- D) Ezgulik minorasi

184. Yodgorliklar qaysi arxitektura elementlari orqali milliylikni ifodalaydi?

- A) Raqamli displeylar
- B) Milliy naqshlar va gumbazlar
- C) Beton bloklar
- D) Gologramma tizimlari

185. “Bayroq maydoni” yodgorligida nima tasvirlangan?

- A) O‘zbekiston gerbi
- B) Ulug‘bek rasadxonasi
- C) Ulkan davlat bayrog‘i
- D) Qur‘on qo‘lyozmasi

186. Mustaqillik yillarida yodgorliklar qanday maqsadda qurildi?

- A) Turistlar jalb etish uchun
- B) Tarixiy xotirani tiklash va vatanparvarlikni mustahkamlash uchun
- C) Sanoatni rivojlantirish uchun
- D) Shahar markazlarini bezatish uchun

187. Yodgorliklar loyahasida ko‘proq kimlar ishtirok etadi?

- A) Harbiylar
- B) Texnolog mutaxassislari
- C) Me‘mor va rassomlar
- D) Sportchilar

188. Yodgorliklarda aks ettirilgan tarixiy motivlar asosan nimaga asoslanadi?

- A) Shaxsiy fikrlarga
- B) Tasodifiy sanalarga
- C) Milliy istiqlol tarixiga
- D) Tashqi ko‘rinishga

189. Yodgorliklar orqali qanday tarbiyaviy maqsad ko‘zlanadi?

- A) Texnik savodxonlikni oshirish

- B) Raqobat muhitini yaratish
- C) Yurtga sadoqat va tarixiy xotirani shakllantirish
- D) Iqtisodiy savodxonlikni oshirish

190. Qaysi yodgorlik turar joy hududida emas, balki maxsus parkda joylashgan?

- A) Amir Temur haykali
- B) Mustaqillik va ezgulik monumenti
- C) Bayroq maydoni
- D) Xotira maskani

191. Yodgorliklar orqali milliy identitet qanday namoyon bo'ladi?

- A) Turli tillarda yozuvlar bilan
- B) Texnik vositalar orqali
- C) Milliy arxitektura va tarixiy timsollar orqali
- D) Ko'rgazmalar tashkil etish orqali

192. Mustaqillik yodgorliklari necha yillik tarixiy bosqichni aks ettiradi?

- A) 10 yil
- B) 33 yil
- C) 100 yil
- D) 200 yil

193. "Xotira va qadrlash kuni" qachon nishonlanadi?

- A) 1-sentabr
- B) 9-may
- C) 8-dekabr
- D) 21-mart

194. Mustaqillik yodgorliklari qanday geografik tamoyillarga asoslanib joylashtiriladi?

- A) Turistik maskanlar asosida
- B) Iqlim sharoiti asosida
- C) Aholi zichligi va ma'naviy markazlarga yaqinlik asosida
- D) Tog'li hududlarga ko'chirish asosida

195. Mustaqillik yodgorliklarida qanday texnologiyalar qo'llanilishi mumkin?

- A) Yagona aloqa tarmog'i
- B) Dronlar
- C) Yoritish va axborot displeylari

D) Qurilish robotlari

196. Quyidagi yodgorliklardan qaysi biri xalqaro mehmonlar uchun rasmiy tashrif joyi hisoblanadi?

- A) Do'stlik monumenti
- B) Xotira devori
- C) Mustaqillik va ezgulik monumenti
- D) Toshkent botanika bog'i

197. Yodgorliklar loyihasining huquqiy asosini nima tashkil etadi?

- A) Qurilish ruxsatnomasi
- B) Shaharsozlik kodeksi
- C) Mahalliy qarorlar
- D) Fuqarolar fikri

198. Mustaqillik yodgorligida qanday san'at turlari uyg'unlashadi?

- A) Teatr va moda
- B) Haykaltaroshlik, arxitektura va bezak san'ati
- C) Sport va rasm
- D) Kino va dizayn

199. Yodgorliklar kimlarning shon-shuhratini abadiylashtiradi?

- A) Sportchilarni
- B) Ijodkorlarni
- C) Vatanparvar insonlar va tarixiy shaxslarni
- D) Tadbirkorlarni

200. Mustaqillik yodgorliklari qanday yoshdagi odamlarga mo'ljallangan?

- A) Faqat bolalarga
- B) Faqat o'rta yoshdagilarga
- C) Har xil yoshdagi avlodlarga
- D) Faqat qariyalarga

201. Sizingcha, yodgorliklarning jamiyatdagi eng muhim vazifasi nima?

- A) Ko'rkamlik yaratish
- B) Milliy ruhni mustahkamlash va tarixni eslatish
- C) Turistlar uchun fon yaratish
- D) Tijorat imkoniyatlarini oshirish

GLOSSARIY

Ablaq – Rangli g‘isht yoki tosh qatlamlarini navbat bilan ishlash usuli. Misol: Samarqand Registoni madrasa fasadida ko‘rinadi.

Ahamoniylar arxitekturasi – Mil.avv. VI–IV asrlarda O‘rta Osiyoda Ahamoniylar davrida qurilgan saroy, ibodatxona va qal‘alar. Misol: Qadimiy Marv va Baqtriya qal‘alari.

Aivon – Ochiq, ustunli, tom yopiq me‘moriy element. Misol: Ko‘kaldosh madrasasi ayvonlari.

Ark – Qadimiy shahar hukmdorlar qarorgohi bo‘lgan ichki qal‘a. Misol: Buxoro

Arka – Eshik, deraza yoki yo‘lak ustidagi yoy shaklidagi konstruktiv element. Misol: Shohi Zinda majmuasidagi kirish arkasi.

Arxitrav – Klassik uslubdagi ustunlar ustidagi gorizontal qism.

Arxitektura ansambli – Bir hududda uyg‘un qurilgan binolar majmui. Misol: Registon ansambli.

Arxitektura maktabi – Muayyan davr yoki hududga xos me‘moriy uslublar yig‘indisi. Misol: Temuriylar davri Samarqand maktabi.

Ashyoviy madaniyat – Qadimgi xalqlarning moddiy merosi, jumladan binolar.

Ayvan – Aivon bilan sinonim, lekin ko‘proq mahalliy uy-joylarda ishlatiladi.

Badgir (shamol minorasi) – Havo aylanishini ta‘minlovchi minorasimon inshoot. Misol: Xorazm uylaridagi shamol minoralari.

Balx stili – Qadimiy Balx me‘morchilik uslubi.

Barokko – XVII–XVIII asr yevropa uslubi, keyinchalik Sharq arxitekturasiga ham kirib kelgan.

Bastion – Qal‘a devorining mudofaa minorasi. Misol: Xiva Ichan qal‘asi bastionlari.

Bezak san‘ati – Binoni ganch, tosh, koshin bilan bezash san‘ati.

Bezakli g‘isht terish – Fasad naqshli g‘isht bilan teriladi. Misol: Ismoil Somoniy maqbarasi.

Bino tipologiyasi – Binolarni tasniflash fani.

Biqqiy – Katta o‘lchamdagi qurilish g‘ishti.

Bosma naqsh – Qolip yordamida bezak tushirish usuli.

Burj – Qal‘a devoridagi minorasimon qism.

Buzrukxon madrasasi – XVI asr Buxoro me‘morchiligining yirik namunasi.

Chorbog‘ – To‘rt bo‘lakka bo‘lingan bog‘ tuzilishi. Misol: Shayboniylar bog‘lari.

Chor minor – To‘rt minorali bino. Misol: Buxorodagi Chor Minor madrasa.

Chordara – To‘rt eshikli bino tuzilishi.

Chortoq – To‘rtta yoydan hosil bo‘lgan gumbaz osti konstruksiyasi.

Devoriy surat (freska) – Nam ohak ustiga chizilgan devor rasmi.

Devoriy yozuv – Qurilish haqidagi yozuvlar.

Dor – Ustun o‘rnatiladigan poydevor.

Dor ustuni – Tomni ko‘tarib turuvchi ustun elementi.

Duroy g‘isht – Silliqli yuzali pishiq g‘isht.

Ehtiyot devor – Bino poydevorini qo‘shimcha mustahkamlovchi devor.

Erta o‘rta asr arxitekturası – V–X asrlardagi me‘moriy yodgorliklar davri.

Ertagi gumbaz – Yuqoridan qaraganda yulduz shaklida ko‘rinadigan gumbaz turi.

Fasad – Binoning old tomoni.

Fayzobod xonaqohi – XVI asrda Buxoroda qurilgan tasavvuf markazi.

Filyonka – Devorga qilingan yengil botiq bezak shakli.

Foy – Bino ichidagi asosiy kirish zali.

Friz – Ustunlar ustidagi gorizontall bezak qismi.

Ganch – Qurilish va bezak material.

Ganch o‘ymakorligi – Ganchni o‘yib naqsh ishlash san‘ati.

Gumbaz – Yoy shaklida yopilgan tom konstruksiyasi.

Gumbazli xona – Tomi gumbaz bilan yopilgan xona.

Gushtak – Qadimgi mudofaa inshooti minorasi.

Hovli – Uy ichidagi ochiq maydon.

Hovuz – Suv saqlash uchun hovli ichidagi inshoot.

Hudjra – Madrasa talabalari yashash xonasi.

Hunarmandlar mahallasi – Hunarmandlar yashagan va ishlagan hudud.

Ichan qal‘a – Xivaning ichki mudofaa qal‘asi.

Islimiy naqsh – O‘simliksimon bezak turi.

Ismoil Somoniy maqbarasi – IX asr me‘moriy yodgorligi, pishiq g‘isht naqshlari bilan mashhur.

Jome masjid – Shahardagi asosiy juma namozi o‘qiladigan masjid. Misol: Buxoro Jome masjidi.

Jarchi minorasi – Shahar maydonida e‘lonlar e‘lon qilinadigan minora.

Jarchi – Tarixda jamoat joyida yangiliklar, farmonlarni e‘lon qiluvchi shaxs.

Katta gumbaz – Diametri katta bo‘lgan markaziy gumbaz. Misol: Bibixonim masjidi gumbazi.

Koshin – Keramika asosidagi bezak plitasi.

Koshinkorlik – Koshin tayyorlash va o‘rnatish san’ati.

Ko‘shk – Hukmdor yoki boylarning yozgi qarorgohi.

Ko‘prik – Daryo yoki yo‘l ustidan o‘tish uchun qurilgan inshoot.

Ko‘shk minorasi – Ko‘shk ustidagi kuzatuv minorasi.

Ko‘kaldosh madrasasi – XVI asr Toshkentdagi yirik madrasa.

Kub – To‘rtburchak asosli tom konstruksiyasi.

Kuraysh minorasi – Qadimiy minora turi.

Kutubxona – Kitob saqlash va o‘qish uchun mo‘ljallangan bino.

Kuyik g‘isht – Issiqda kuyib mustahkam bo‘lib qolgan g‘isht.

Loyiha – Bino qurilishi oldidan tayyorlangan reja.

Madaniy meros – Avlodlardan qolgan tarixiy va madaniy qadriyatlar majmui.

Madrasa – Diniy-ilmiy ta‘lim beriladigan bino.

Mahobatli me‘morchilik – Katta o‘lchamli, hashamatli binolar qurilishi.

Mahsura devor – Hududni o‘rab turuvchi devor.

Maqbara – Mashhur shaxslar dafn etilgan me‘moriy inshoot.

Masjid – Musulmonlarning ibodat qiladigan joyi.

Masjid peshtoqi – Masjid kirish qismidagi baland bezakli ark.

Maydon – Shahar markazidagi ochiq hudud.

Mayolika – Sirlangan rangli keramika bezak.

Me‘mor – Bino loyihasini yaratuvchi mutaxassis.

Me‘morchilik maktabi – Muayyan hudud va davrga xos uslublar yig‘indisi.

Me‘moriy yodgorlik – Tarixiy va madaniy ahamiyatga ega bino yoki inshoot.

Minora – Balansli siluetli baland inshoot, ko‘pincha masjid yonida quriladi.

Mozaika – Mayda rangli bo‘laklardan tasvir yoki naqsh hosil qilish usuli.

Muqarnas – Gumbaz ostidagi bezakli konstruksiya elementi.

Namoyish maydoni – Jamoat tadbirlari uchun katta ochiq maydon.

Naqsh – Bezak tasviri.

Naqqoshlik – Naqsh ishlash san’ati.

Nozik g‘isht – Kichik o‘lchamli pishiq g‘isht.

Obodonlashtirish – Hududni obod qilish, qurish va bezash jarayoni.

Obida – Tarixiy me‘moriy yodgorlik.

Ochilma deraza – Yonga yoki ichkariga ochiladigan deraza turi.

O'rtta asr arxitekturasi – XI–XV asrlar me'moriy davri.

Panjara – Oynavand yoki yog'ochdan tayyorlangan deraza to'siq elementi.

Panjara naqshi – Panjara yuzasiga ishlangan bezak.

Parchinkorlik – Metall parchalar yordamida bezak ishlash san'ati.

Peshtoq – Kirish qismidagi katta arkli bezak.

Pishiq g'isht – Pishirilgan, mustahkam g'isht.

Plan – Bino yoki hudud loyihasining chizmada ifodalanishi.

Portal – Has-hashamatli kirish qismi.

Qal'a – Mudofaa devori bilan o'ralgan shahar yoki istehkom.

Qal'a darvozasi – Qal'aga kirish uchun qurilgan darvoza.

Qator gumbaz – Bir necha gumbaz ketma-ket joylashgan tuzilma.

Qishki saroy – Hukmdorning qishda yashaydigan qarorgohi.

Qolip – Bezak yoki shakl berish uchun ishlatiladigan shakl.

Qoplama – Devor yoki pol yuzasini yopuvchi material.

Qo'rg'on – Qishloq yoki shahar atrofi devori.

Qubba – Gumbazning ustki qismi.

Qurilish – Bino va inshootlarni barpo etish jarayoni.

Qurilish materiallari – Bino qurishda ishlatiladigan xomashyo.

Quruvchi – Bino barpo etuvchi ishchi.

Ravoq – Ikki tayanch orasidagi egri konstruksiya.

Ravokli ayvon – Ravoqli konstruksiyaga ega ayvon.

Ravokli yo'lak – Ravoklar bilan qoplangan yo'lak.

Registon – Samarqanddagi mashhur me'moriy majmua.

Rel'yef – Devor yuzasida bo'rtma tasvir.

Restavratsiya – Tarixiy binoni asl holiga qaytarish ishlari.

Reja – Bino yoki hududning grafik chizmasi.

Risola – Qurilish yoki bezak uslublarini tushuntiruvchi kitob.

Rovot – Karvonsaroyga o'xshash mehmonxona turi.

Sabzazor – Yashil o'simliklar ekilgan maydon.

Sahn – Masjid yoki madrasa ichidagi ochiq hovli.

Saroy – Hukmdor qarorgohi.

Sayilgoh – Aholi hordiq chiqaradigan ochiq joy.

Shamol minorasi – Havo aylanishini ta'minlaydigan minora.

Sharq me'morchiligi – Sharq xalqlarining me'moriy an'analari majmui.

Shayxontohur majmuasi – Toshkentdagi tarixiy me'moriy majmua.

Shoh darvoza – Qal'aning asosiy kirish darvozasi.

Shohi Zinda – Samarqanddagi maqbaralar majmuasi.

Shoyi bozor – Shahar markazidagi ipak savdosi bozori.

Shundoq g'isht – Silliq yuzali katta g'isht.

Sutun – Yog‘och yoki tosh ustun.

Sutun poyasi – Ustun turgan poydevor qismi.

Suzani naqshi – Kashtado‘zlikda ishlatiladigan naqsh turi.

Ta‘mirlash – Binoni ta‘mirlash ishlari.

Tarixiy ansambl – Bir davrda qurilgan uyg‘un binolar majmui.

Tashqi fasad – Binoning tashqi tomoni.

Tepalik – Qadimiy shahar qoldig‘i bo‘lgan balandlik.

Tim – Ustki qismi yopiq bozor turi.

Tinchlik maydoni – Jamoat tadbirlari uchun maydon.

To‘g‘ri burchakli reja – Bino to‘g‘ri burchak shaklida loyihalangan

reja.

Tosh o‘ymakorligi – Toshga naqsh ishlash san‘ati.

Toshkent minorasi – Zamonaviy baland bino namunalari.

Ustaxona – Hunarmand ishlaydigan joy.

Usta – Hunarmand yoki quruvchi mutaxassis.

Ustun – Bino tomini ko‘tarib turuvchi vertikal element.

Ustunli ayvon – Ustunlar bilan qo‘llab-quvvatlangan ayvon.

Ufqiy bezak – Gorizontali yo‘nalishda ishlangan bezak.

Xandaq – Qal‘a atrofidagi suvli yoki quruq chuqur.

Xattotlik – Chiroyli yozuv san‘ati.

Xiyobon – Yashil daraxtlar ekilgan keng ko‘cha.

Xonaqoh – Tasavvuf ahli uchun qurilgan ibodat va yashash joyi.

Xonaqoh peshtoqi – Xonaqoh kirishidagi baland bezakli qism.

Xonaqoh hovlisi – Xonaqoh ichidagi ochiq hovli.

Xorazm minoralari – Xorazmda qurilgan tarixiy minora majmuasi.

Yog‘och o‘ymakorligi – Yog‘ochga naqsh ishlash san‘ati.

Yo‘l – Shahar ichidagi yoki shahardan chiqadigan transport yo‘li.

Yo‘lak – Bino ichidagi o‘tish joyi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Berdimuradov A. – *Qadimgi Xorazm arxeologiyasi*, Toshkent: FAN, 1998.
2. Rapoport Yu.A. – *Sredneaziatskaya arxitektura drevnosti*, Moskva: Nauka, 1975.
3. Askarov A.A. – *Yuqori Amudaryo arxeologiyasi*, Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2004.
4. Narshaxiy. – *Buxoro tarixi*, tarj. B. Valixo'jayev, Toshkent: Yozuvchi, 1993.
5. Masson M.E. – *Tsentralnaya Aziya v drevnosti*, Leningrad: Nauka, 1966.
6. Pugachenkova G.A. – *Iskusstvo Sredney Azii v drevnosti i rannesrednevekovyy period*, Moskva, 1979.
7. Mirzaahmedov H. – *O'zbekiston arxeologiyasi asoslari*, Toshkent: Universitet, 2008.
8. Turg'unov J. – *Afrosiyobdan Samarqandgacha*, Samarqand: Akademnashr, 2012.
9. Sagdullaev A. – *Paykend arxeologiyasi*, Toshkent: Fan, 2001.
10. UNESCO. – *Silk Roads World Heritage Serial and Transnational Nomination*, Paris, 2014.
11. Боруни Абу Райхон. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» – Тошкент: Фан, 1980.
12. Хамидов А., Шоназаров Ш. "Ўзбекистон археологияси" – Тошкент: Ўқитувчи, 2004.
13. Қаюмов А. "Ўзбекистон меъморлиги тарихи" – Тошкент: ТДИУ, 1999.
14. Шишкин В.А. "Древний Хорезм" – Москва–Ленинград: АН СССР, 1955.
15. Азизходжаев А.А. "Памятники буддизма в Узбекистане" – Тошкент: Фан, 1988.
16. Виноградов А. "Городище Джаркутан и цивилизация Окса" – СПб: Восточная литература, 2006.
17. Бернштам А.Н. "Культовые сооружения древнего Согда" – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1940.
18. Алимов К.А. "Сапаллитепа и ранние земледельцы Средней Азии" – Тошкент: Фан, 1987.
19. Пугаченкова Г.А. "Искусство и архитектура древнего Узбекистана" – Тошкент: Фан, 1979.

20. А.Н. Бернштам, Б. И. Васильев. "Археология Узбекистана" – Москва: Наука, 1981.
21. Ртвеладзе Э.В. "Древние укрепления Средней Азии" – Ташкент: Фан, 2000.
22. Крацев А.А. "Буддийские монастыри Фаязтепа и Каратепа" – Москва: Наука, 1975.
23. Воробьёва–Десятовская М.И. "Буддизм в Центральной Азии" – Санкт-Петербург, 1999.
24. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. "Городище Топрак-Кала" – Москва: Наука, 1956.
25. Антонович Б.Л. "Архитектура военной Средней Азии (I тыс. до н.э. – III в. н.э.)" – СПб: Восточная литература, 1993.
26. UNESCO World Heritage Centre – <https://whc.unesco.org/en/statesparties/uz>
27. ResearchGate – <https://www.researchgate.net>
28. JSTOR (arxeologiya va antropologiya jurnallari) – <https://www.jstor.org>
29. Xalqaro ilmiy jurnal "Oriental Studies" – <https://orientalstudies.uz>
30. Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ва Археология институти сайти – <http://archeology.uz>
31. Adabiyotlar ro‘yxati
32. Аскарлов А. Древнейшая история Южного Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1973.
33. Гулямов Я.Г. Древнее земледельческое поселение Сапаллитепа. – Ташкент, 1959.
34. Исаков С. Архитектура Узбекистана в древности и средневековье. – Ташкент: Фан, 1983.
35. Ремпель Л.И., Пугаченкова Г.А. Искусство Узбекистана с древнейших времён до середины XIX века. Москва: Искусство, 1965.
36. Бернштам А.Н. Историческая топография древнего Согда. Москва, 1950.
37. Кадыров Ш.К. История архитектуры Узбекистана. Ташкент: Узбекистон, 2002.
38. Нарбаева Г. Qadimgi arxitektura yodgorliklari. Toshkent: Sharq, 2010.
39. Bobomurodov B.B. Qadimgi O‘zbekiston moddiy madaniyati. Samarqand: Imkon, 2007.
40. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi. O‘zbekistonning arxeologik yodgorliklari ensiklopediyasi. Toshkent: Sharq, 2021.

41. Sagdullaev A. O‘zbekistonda me‘moriy evolyutsiya bosqichlari. Toshkent: Ilm Ziyo, 2005.
42. Hayitmetov M., Qodirov B. Qadimiy zamon me‘morchiligi. Toshkent: O‘qituvchi, 1999.
43. Sayidov A. Qadimiy yodgorliklar va me‘morchilik. Toshkent: Barkamol Avlod, 2011.
44. Арипов К. «Кангюйская цивилизация: история и археология». Тошкент: Фан, 2002.
45. Нариманов И. «Древние государства на территории Средней Азии». Москва: Наука, 1989.
46. Бернштам А.Н. «Культура кангюев и их место в истории Центральной Азии». Ленинград: ЛГУ, 1951.
47. Халфин Н.А. «История Кангюя и их архитектурные памятники». Москва: Восточная литература, 1974.
48. Мехмонова Ш. «Канг давлати ва унинг маданият мероси». – Самарқанд: СамДУ нашри, 2015.
49. Ртвеладзе Э.В. «Историко-археологические исследования в долине Сырдарьи». – Ташкент: Фан, 1998.
50. Тошматов Ш.А. «Ўрта Осиё тарихий меъморчилиги». – Тошкент: Тафаккур, 2019.
51. Ахмедов Л.Б. «Қадимги Турон шаҳарлари ва уларнинг архитектураси». – Тошкент: Университет, 2021.
52. Dani, A.H., & Masson, V.M. (Eds.). History of Civilizations of Central Asia, Vol. 1. – Paris: UNESCO Publishing, 1992.
53. Kyzlasov L.R. «Nomads of Eurasia and Architectural Traditions». – Almaty: Silk Road Heritage Series, 2003.
54. Berns, A., “Architecture of the Hellenistic East”, Oxford University Press, 2003.
55. Gulyamov, Ya.G. “Yunon-Baqtriya davlati tarixi”, Toshkent, Fan nashriyoti, 1965.
56. Пугаченкова Г.А., “Архитектура древнего Узбекистана”, М., 1976.
57. Rtveldaze E.V., “Aleksandr Makedonskiy v Sredney Azii”, Toshkent, 1996.
58. Masson V.M., “Drevniy Baktriya i eyo goroda”, Leningrad, Nauka, 1971.
59. Kurbanov A.R., “Yunon-Baqtriya madaniyati va arxitekturası”, Samarqand, 2009.
60. UNESCO Silk Roads Programme – “Greco-Bactrian Sites in Central Asia”.

61. Dani A.H. & Litvinsky B.A. (eds), “History of Civilizations of Central Asia, Volume II”, UNESCO, 1999.
62. Abdullaev K. “Nomadic and Sedentary Interaction in Central Asia”, London, 2013.
63. Berdimuradov A., “Arxeologiya asoslari”, Toshkent, O‘zbekiston Milliy Universiteti, 2017.
64. Асаев Г. А. Термез – буддийский центр древнего Тохаристана. Ташкент: Фан, 1995.
65. Ртвеладзе Э. В. Города древней Бактрии. Ташкент: Шарк, 2002.
66. Кошеленко Г.А., Пичикян И.Р. Древний Термез. М.: Наука, 1986.
67. Алишер Назаров. Arxeologik yodgorliklar. Dalvarzintepa va Kampirtepa. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2010.
68. Turg‘unov A. A. O‘zbekiston arxeologiyasi tarixi. Toshkent: Universitet, 2007.
69. Berdimuradov A. Qadimgi Sug‘d va Baqtriya. Samarqand: Fan, 2004.
70. Sayfiddinov G. Qadimiy shaharlar va madaniyat. Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
71. UNESCO World Heritage Centre Reports on Termez Buddhist Sites.
72. Дьяконов И. М. История Средней Азии в древности. М.: Восточная литература, 2001.
73. Gulomov Ya. G. O‘zbekistonning qadimiy shaharsozlik san‘ati. Toshkent: Fan, 1976.
74. Vitruviy. De Architectura – Rim arxitekturasi uchun muhim manba.
75. Fletcher B. A History of Architecture – Antik arxitektura rivoji haqida batafsil.
76. Lawrence A.W. Greek Architecture – Yunon arxitekturasi bo‘yicha klassik tadqiqot.
77. Ward-Perkins J.B. Roman Imperial Architecture – Rim me‘morchiligining tahlili.
78. Claridge A. Rome: An Oxford Archaeological Guide – Rim arxitekturasi sayohat bo‘yicha qo‘llanma.
79. Hopkins J.N. The Genesis of Roman Architecture – Rim me‘moriy taraqqiyoti.
80. Banister Fletcher. A History of Architecture on the Comparative Method – Arxitektura tarixining umumiy manbai.
81. Krautheimer R. Early Christian and Byzantine Architecture – Antik va ilk xristian davri.
82. Strong D.E. Roman Architecture – Rim inshootlari tasnifi.

83. Бартольд В.В. *Сочинения. Т. 3. История культурной жизни Туркестана.* – М.: Наука, 1966.
84. Бобомуродов Ш. *O‘zbekiston me‘morligi tarixi.* – Toshkent: O‘zbekiston, 2000.
85. Атабаев Ш.П. *Qadimiy Buxoro arxitekturasi.* – Toshkent: Sharq, 2010.
86. Bulatov K.M. *O‘zbekiston me‘morchilik san‘ati tarixi.* Toshkent: O‘zbekiston, 2001.
87. Pugachenkova G.A. *O‘rta Osiyo me‘morchiligi tarixi.* Moskva: Nauka, 1976.
88. Karimova M.E., Yakubov Sh.S. *O‘zbekiston arxitekturasi tarixi.* Toshkent: Sharq, 2003.
89. Berdimuradov A. *Markaziy Osiyo shaharsozlik san‘ati.* Toshkent: Fan, 1998.
90. Bobomurodov A.A. *Buxoro va Samarqand arxitektura yodgorliklari.* Buxoro: Buxoro nashriyoti, 2010.
91. Karimova, M. & Sulstonov, A. (2010). *O‘zbekiston me‘morchiligi tarixi.* Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti. O‘zbekiston arxitekturasi bo‘yicha fundamental qo‘llanma.
92. Sagdullaev, A. (2008). *O‘zbekiston madaniy merosi va me‘moriy yodgorliklari.* Toshkent: Fan.
93. Qosimova, S. & Nazarov, O. (2015). *Zamonaviy O‘zbekiston arxitekturasi: shakllanish va rivojlanish bosqichlari.* Toshkent: TMI.
94. Abduqodirov, A. (2019). *Toshkent-City: Shaharsozlik konsepsiyasi va zamonaviy yechimlar.* Toshkent: “Sharq” nashriyoti.
95. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qaror va farmonlari (2017–2025 y.). Islom sivilizatsiyasi markazi, Toshkent-City, Yangi O‘zbekiston yodgorliklari, madaniyat markazlari va boshqa loyihalarga oid rasmiy hujjatlar. lex.uz va president.uz saytlaridan olinadi.
96. Esenov, U. (2020). *XXI asr arxitekturasi va shaharsozlikda mualliflik yondashuvlari.* Samarqand: Registon nashriyoti.
97. Khamidov, R. (2021). *Innovatsion arxitektura: Toshkent va mintaqaviy rivojlanish.* Toshkent: Innovatsiya.
98. UNESCO / ICOMOS hisobotlari (2020–2023 y.). *O‘zbekistonning moddiy madaniy merosi va zamonaviy rivojlanish siyosati.*
99. Zaripov, N. (2018). *Islom madaniy merosi va me‘moriy markazlar: tarix va istiqbol.* Buxoro: Barkamol Avlod.
100. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, 2023.

101. “Madaniy merosni asrash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. 2016-yil 26-aprel.
102. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori: “Yangi O‘zbekiston bog‘ini barpo etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” – PQ–5070, 2021-yil.
103. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Tarixiy yodgorliklar reestrini shakllantirish to‘g‘risida”gi qarori. – 2020-yil.
104. Abdujabborov A. *O‘zbek me‘morchiligi tarixida mustaqillik yillarining o‘rni*. – Toshkent: Fan, 2020.
105. Qodirova M. *Yodgorliklar: tarix, timsol va tahlil*. Samarqand: Zarafshon, 2022.
106. Raximov Sh. *Me‘moriy yodgorliklar va milliy o‘zlik*. – Buxoro: Ilm ziyo, 2021.
107. Usmonov H. *Mustaqillik davrida Toshkent shahrining arxitektura landshafti*. – Toshkent: Me‘mor, 2023.
108. Tursunov D. *Arxitektura va g‘oyaviy-estetik tafakkur*. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2019.
109. Soliyev A. “Mustaqillik yodgorliklarining g‘oyaviy-badiiy mohiyati”, *O‘zbekiston san‘ati jurnali*, №2, 2021.
110. Ortiqova G. “Yangi O‘zbekiston yodgorliklarida timsollar falsafasi”, *Me‘morchilik va san‘at*, №1, 2022.
111. Mahmudov N. “Xotira va qadrlash maskanining ma‘naviy o‘rni”, *Tarix va kelajak*, №3, 2020.
112. Sattorov B. “Shaharsozlikda yodgorliklar va ijtimoiy ong”, *Ilm va taraqqiyot*, №4, 2023.

Elektron manbalar va saytlardan foydalanish

1. www.lex.uz qonunchilik hujjatlari.
2. www.president.uz Prezident qarorlari, bayonotlar va rasmiy nutqlar.
3. www.arxiv.uz tarixiy manbalar va ilmiy maqolalar.
4. www.savi.uz san‘at va arxitektura sohasiga oid materiallar.
5. www.ziyonet.uz o‘quvchilar va talabalar uchun ma‘lumotnoma bazasi.
6. <https://www.archnet.org> Islom arxitekturasi va tarixiy shaharlar arxivi
7. <https://whc.unesco.org> O‘zbekistondagi arxitektura obyektlari haqidagi ma‘lumotlar
8. <https://www.savi.uz> San‘at va arxitektura bo‘yicha axborot portali
9. <https://madaniymeros.uz> O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligi
10. <https://www.suvxojalik.uz>
11. <https://kattakurgon.takm.uz/yangiliklar/item/49-kutubxona-nurxonaa-orta-osiyoning-qadimgi-kutubxonalari>.

Darslik

Norov Jahongir Saidovich

**O‘ZBEKISTON ARXITEKTURA
TARIXI**

Subscribe to print 28/02/2026. Format 60×90/16.

Edition of 300 copies.

Printed by “iScience” Sp. z o. o.

Warsaw, Poland

08-444, str. Grzybowska, 87

info@sciencecentrum.pl, <https://sciencecentrum.pl>

"O'zbekiston arxitektura tarixi" fani maqsadi O'zbekiston hududida qadimgi davrlardan to hozirgi kungacha shakllangan me'moriy merosning tarixiy rivojlanish bosqichlari, hududiy va uslubiy xususiyatlari, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy omillar ta'sirida yuzaga kelgan texnik, estetik va badiiy yutuqlarini tizimli, ilmiy-nazariy hamda tarixiy-madaniy tahlil asosida o'rganish, talabalarda milliy va jahon me'morchilik merosi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni anglash, ularni zamonaviy me'moriy-amaliyotga ijodiy tatbiq etish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

"O'zbekiston arxitektura tarixi" fanining asosiy vazifalari talabalarga fani qadimgi davrdan zamonaviy davrgacha bo'lgan me'morchilik taraqqiyotini o'rganish, hududiy va uslubiy xususiyatlarni tahlil qilish, milliy madaniy merosni anglash va qadrlash, tarixiy davrlardagi texnik hamda texnologik yutuqlarni baholash, me'moriy obidalarning badiiy-estetik va falsafiy mazmunini ochib berish, milliy va jahon me'morchiligi o'rtasidagi aloqalarni aniqlash, tarixiy tajribani zamonaviy amaliyotda qo'llash hamda merosni asrash bo'yicha ilmiy-nazariy ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.

Mazkur darslik Arxitektura va Shaharsozlik ta'lim yo'nalishidavlat ta'lim standartlari va fan dasturitalablariga moslangan holda tayyorlandi.

ISBN 978-83-68188-38-7

9 788368 188387